

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
С.Е. Бейсбаев (шеф-редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
А.Қ. Бижанов
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
М.С. Шәйкемелев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
С.Е. Бейсбаев (шеф-редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
А.Х. Бижанов
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
М.С. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

1 (83)·2020

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Великобритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Жумагулов М. (Қырғызстан)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ●

ФИЛОСОФИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Pirnazarov N.	Scientific and Philosophical Analysis of the Concept of «Spirituality».....	3
Yerzhanova A.	Strategies of Consensus: Communicative Rationality and Axiological Identity.....	10
Мямешева Г.	Ценности строителей нашего будущего.....	18
Нұрадин Г., Сапарғалиева С.	«Millennials» буыны және ұрпақтар сабақтастығы.....	29
Азербәев А.	Социально-культурное обновление в казахском философском дискурсе...	37
ҚОҒАМ ЖӘНЕ САЯСАТ ● ОБЩЕСТВО И ПОЛИТИКА		
Бижанов А., Нұрмұратов С.	Қазақстандағы интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың маңызды қырлары.....	45
Сағиқызы А., Жаңабәева Д.	Қазіргі қазақстандық қоғамның даму сатысындағы ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау мәселесі.....	54
Амребаев А.	Цели и пути модернизации общественного сознания в Казахстане в контексте инициатив Лидера Нации.....	63
Шайкәмелев М., Козыбаева А.	Роль корейцев Казахстана в развитии двустороннего сотрудничества между Республикой Казахстан и Республикой Корея.....	72
Нурьшева Г., Кестер К., Қалдаева Б.	Пионер феминизма и просвещения по сохранению мира.....	82
Дусипова А.	Қазіргі қазақстандық жастардың рухани дамуы мен мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі.....	90

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ ДИСКУРСЫ: ДӘСТҰР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАН ●
ДИСКУРС КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Бижанов А., Барлыбаева Г.	Философское наследие Абая и современность.....	96
Коянбаева Г., Елемесова А.	Казахская философия и тренды идентичности в казахстанском социуме.....	103
Мұқатаева С., Өмірбекова А.	Жидебайдағы «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешені.....	111
Duissenbayeva A., Rysbekova Sh., Mahmet M.	History of Tengrism in Kazakhstan.....	119

ДИНАМУЛЫҚ ЖӘНЕ ИСЛАМДИНАМУЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ●
РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСЛАМОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Молотова Г.	Нравственный облик суфия в письменных источниках XVIII-XIX веков...	129
Мустафина Ж., Борбасова Қ., Мәден А.	Буддизм символдарының діни-философиялық мәні.....	136
Қабдолла Қ., Әділбаева Ш., Акимханов А.	Ислам шариғатындағы уақып институтының заңнамалық негізі.....	144
Қабылова А., Рашимбетов Р., Шағырбай А., Қалдыбеков Н.	Жастардың сауатты діни білім алу мотивациясының деректанулық көзі ретінде түркі ойшылдарының танымын заманауи құндылықтармен сабақтастыру.....	151
Токтарбекова Л., Қасабекова Е.	Ислам және Батыс Еуропа: интеграция мәселелері.....	159
БІЗДІҢ АВТОРЛАР ● НАШИ АВТОРЫ.....		168

UDK 1 (091)

Nurnazar Pirnazarov
(Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)

SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF “SPIRITUALITY”

Abstract: It is carried out review of contemporary philosophical research on the analysis of the category of “spirituality”. Spirituality is one of the key concepts genetically determined for the domestic sociocultural tradition. The lack of consensus on the content of this definition necessitated a comparative analysis in order to highlight the general and particular characteristics in determining spirituality. We are consolidating with researchers that the personal space of human existence is a topically symbolic zone of the creation of spirituality. The dynamics and the vector of functioning have a positively directed charge – this is an ascent to the universal values of the Universe. The mechanism of manifestation is the targeted active activity of the individual. As a theoretical assumption, which is open to critical comments and discussions, spirituality is presented in the space of virtual reality, the author’s definition of the phenomenon under consideration is proposed, which is comprehended as “visible beyond the bounds of existence”.

Key words: Existence, Spiritual Being, Virtual Reality, Illusory, Morality, Hierarchy of Values, Sociocultural Tradition, Society, Personality, Spirituality, Consciousness.

Introduction

To date, the word “spirituality” is used quite a lot and at different levels. Such reasoning, no doubt, deserves attention and interest, since the significance of spiritual issues at the theoretical and practical levels is not in doubt. However, the philosophical situation prevailing in the field of spirituality is extremely contradictory – from pluralism of opinions to the anarchy of thought. The lack of consensus on the content of this definition leads to erosion of the internal basis of the concept, and its meaning, the laws of existence, become foggier. Researchers each in their own way interpret the category of “spirituality” and place accents in accordance with their subjective preferences. Logically justified it will be a comparative analysis of the definitions of the studied concept presented in the works of recent decades. It is necessary to identify the existential limits of spirituality, to reveal its internal substantial and functional content, to clarify ontological natural characteristics. Let us express our point of view, which determines the substantial potential of the analyzed category.

Methodology

The article uses the comparative method, the logical method, the historical method. A comparative method is needed to find useful analogies. At the same time, spirituality is viewed as a system of imperatives that directs resistance, clarity and on the other hand reflects the function of moral activity in society of the human life. When zeal means being above materialism, morality is an additional factor in the motivation of human activity. The interpretation of the spirituality we propose is not only of theoretical significance,

but also of new proposals for the solution of practical problems. For example, understanding the dialectical contradiction of spirituality is the basis for the principle of “unity of words and actions” in activities aimed at enriching spirituality. It requires that the ideas presented in the spiritual and educational work are taken into account in connection with the reflection of human life and its material state. It happens in two situations, either the external reality should reflect the mood or the ideal should reflect the external reality.

N.K. Borodin defines spirituality as an internal sphere of human self-determination. Without its own attributive nature, it manifests itself as its ability to build its own world of claims and assessments (sometimes opposed to the existing value system) and to master reality through moral, psychological and intellectual potential in accordance with its understanding of the ideals of life and human dignity [Borodina 2000, p. 14]. In addition, representing the essential “reality” of human subjectivity, spirituality sets the dynamic conditions for a “constant conflict” between the individual and the individual, that is, the ideal and real being in the person himself. In this definition, spirituality is considered through its internal essential features, contains “dynamic determinants” in fixing the share of autonomy, individualization of the potential of spirituality.

According to S.B. Tokareva, for a more complete definition of spirituality, one should rely on the provisions of spiritual (religious) anthropology as an ideal doctrine of spiritual self-improvement of a person. This category is presented and evaluated from the point of view of higher entities and ideals. Not being satisfied and complete in himself, a person feels the need for a value vertical, correlated with absolute values in the form of “direct interaction with the Spirit” [Tokareva 2005, p. 19]. In general, this is a religious perception of the essence of spirituality, which the author embeds in the sociol-philosophical model, defining spirituality as a measure, form, indicator of the commensurability of a person with the ideal sides of reality, their expression in the value hierarchy of the subject.

E.V. Chelnokova, exploring in general the essential content of the spiritual experience of the individual, gives her own definition of the category “spirituality”, which is very close in content to the views of S. B. Tokareva. In her opinion, spirituality is based on the ideal, absolute, setting a value hierarchy of meanings for a person. Thanks to this, the latter gains true spiritual freedom from the social and vital, directing his efforts to the highest level of world development [Chelnokova 2011, p. 9]. The author is inclined to think about the divine origin of the “ideal”, giving preference to a religious model of being.

The idea of N.N. Izmestyeva is based on the actualization of the creative activity found in the dynamics of sociocultural genesis of Russian consciousness (reflection – perception – imagination). In principle, the author, speaking of Russian spirituality, implies and considers the mental features of the Russian cultural and historical consciousness, which manifests itself in philosophical, artistic and ascetic forms. Spirituality, in his opinion, is the core of specific geocultural meanings found in axiological and ideological orientations (hierarchy of values), the highest goal and criterion of which remains God [Izmestieva 2005, p. 7]. In this perspective, and the main sense-forming feature of Russian consciousness, theocentrism is represented,

its functionaries are asceticism, sacrifice, the ability to innovative spiritual production, the genius of the nation.

Adhering to the boundaries of scientific secular language, R.B.Sabekia directly appeals to the interdependence of the spiritual on the divine. Defining the concept of God (Absolute) as an encompassing generic category, as containing the entire semantic volume (potential) of spirituality, the researcher nominates spirituality as the idea of God in man [Sabekia 2013.]. Given as a divine message, it grows in the depths of the human soul, actualizes through the emotional (spiritual) and rational (rational) principles with the help of love, as the main creative energy of life. And it appears in the form of a reflection of a sample of a perfect, true, accomplished being, confirming its ontological status.

In the research of N. E. Chekalina, spirituality is considered as “a qualitatively defined self-intension in relation to the inner and outer world, characterized by multi-dimensional content and immanently determining the essential basis of human being” [Chekalina 2007, p. 8]. The author draws attention to the dynamism of the nature of this phenomenon and the inextricable connection with sociocultural reality, to the conditions for the formation and reproduction of spirituality in the field of education.

N.S. Katunina identifies two components of the spiritual world of man – consciousness and spiritual life. In a detailed way, analyzing the relationship between them, based on this message, the author formulates a definition of spirituality. In his opinion, the unity of moral feelings and moral consciousness is a phenomenon of spirituality, which is the highest form of being of the human spirit [Katunina 2005, p.13]. The relationship of sensory experiences and moral consciousness (soul – experience – comprehension – consciousness) is considered as a mechanism for the formation and existence of spirituality.

The definition formulated by N.A. Kanapatsky is based on the ratio of the internal dimension of personality as the innermost center of spirituality and the external transcendental dimension of being as an eternal ideal, morally determined higher truth [Kanapatsky 2009, p. 7]. The researcher analyzes the ontological aspect of the truth of human spirituality, relying on the idea of reflecting the manifestations of the ontological diversity of the world in a person’s positively directed being. Such a view implies the individual formation of spirituality as a humanitarian foundation in the sociocultural being of the whole.

I.A. Bokachev differently sees the point of growth of spirituality. In his position, spirituality is presented as the highest form of social functioning of being, which in the form of fundamental values is reflected in the spiritual world of a person [Bokachev 2000, p. 253]. The author is convinced that the state and public institutions bear responsibility for the spiritual and moral crisis that exists today, and offers a program for purposefully managing the spiritual orientations of society and the individual. The very possibility of “managing spiritual processes” in society seems controversial. However, the proposed actions comprise a rational kernel, and those in power have the opportunity, if not dramatically change, then at least improve the situation in the Russian community.

According to SV. Khomuttsov, spirituality is an essential element of sociocultural evolutionary progressive development. The basis of a person's spiritual evolution is ensured by his conjunction with the higher principles of life, and functioning is aimed at preserving and transmitting spiritual traditions [Khomuttsov 2009, p. 9]. It is only necessary to integrate the spiritual experience of human communities of diverse cultures and civilizations. It is hoped that the path chosen by the author to introduce spirituality into the real life of society is a path of transhumanization, not globalization, averaging, depersonalizing individual ethnocultural entities. The researcher considers the cultural-philosophical approach to studying the phenomenon of spirituality the most acceptable.

The definition, chosen by L.A. Konevskikh, reveals an anthropological perspective on the spiritual dimension of the human world, which is very justified. In her opinion, spirituality is "... an attributive (natural) property of a human being through which its self-development is realized" [Konevskikh 2008, p. 187]. The author clarifies this definition with additional connotations, including the ability and effort to join the culture, the continuity of spiritual traditions, the interconnectedness of the transcendental (nourishing the human essence with values and ideals) and immanent (intrinsic to the essence of man). In his opinion, in this process, it is revealed the dimension of peace and culture with the establishment of spiritual dominants of development in a new way.

Of undoubted interest is the view on the spirituality of the French philosopher M. Foucault. By analyzing the subject's ontology in its relation to truth, he defines spirituality as a search, practical activity, experience, thanks to which the subject carries out "the transformations in himself necessary to comprehend the truth" [Foucault 1982]. The researcher identifies three characteristics of spirituality that contribute to its mastery. It is a transformation of oneself; the movement of love and the movement of austerities (self-restraint and self-denial) necessary for such treatment; and, as a result of such a change, comprehension of the truth returning to the subject in the form of insight. In the very knowledge of truth, including conditions, forms, and consequences of spiritual experience, the realization of the subject's being is realized.

An analysis of spirituality conducted by N.A. Nekrasova deserves respect. In her understanding, spirituality is a quality of personality, based on a person's ability to transcendence, in the space of which he creates his integral whole inner world [Nekrasova 2002, pp. 9-10]. Experiencing and processing information received from the outside, thinking it through, building it up (which allows the researcher to touch upon the existence of a virtual aspect in spirituality), he improves himself, adhering to the attitude toward moral values of universal humanity. N.A. Nekrasov establishes his model of the essence of the phenomenon of spirituality. In its shortest form, it can be represented as follows: the soul, manifesting itself in the form of mental experiences and processing information from the outside world, in existence connecting and leading a person to the spirit; spirit as a desire in transcendence for transpersonal existence, for unity with the Universe.

A comprehensive evidence base in the study of Russian spirituality is the work of L.A. Shumikhina. Studying the problems of the genesis of Russian spirituality, confirming his ideas (provisions) by analyzing the artistic and aesthetic culture as

a carrier of the people's spiritual values (originality of the national language, Slavic-Russian mythology, ancient Russian icon painting, folklore, the phenomenon of holiness), the author comes to the conclusion that spirituality is the way of human being [Nekrasova 1999, pp. 4-15]. It contains the ascent in the self-development of an individual personality, permeating all spheres of existence. And at the same time, the individual, accumulating in the social, works to cultivate the spirit of the whole people. Spirituality breeds meanings that are leading, manifested through the special qualities of the Russian people.

Concluding the review of the most essential definitions of the definition of spirituality today, formulated by modern philosophers, one should pay attention to the general, clearly present in the presented interpretations. All researchers agree that the personal space of human existence is a topically symbolic zone of the creation of spirituality. Dynamics and the vector of functioning have a positively directed charge – this is aspiration, ascent to the universal values of the Universe. The mechanism of manifestation is the purposeful active activity of the individual, determined by free will and manifested in various forms (actions). Without a doubt, in general, we are consolidating with the classical characteristics in the definition of the phenomenon under consideration.

However, having carefully studied the historical perspective of understanding spirituality, its ontological foundations, structural structure, secular and religious perceptions of this phenomenon, it becomes obvious that there is another facet in the phenomenon of spirituality that has not come under the attention of the researchers. If it was touched, then only indirectly or in a veiled form. This is the side of spirituality which is “not visible” (Democritus, Plato). It finds expression in the lexemes “visible beyond the bounds of being” (R. Descartes), “super-sensible essence of things”, “transcendental appearance”, “super-experimental expansion of the mind” (I. Kant), “visible as a partially distorted essence” (G.F. Hegel), “existence as a mental experience and processing of information coming from the outside world”, “transcendence, manifested in the desire for transpersonal existence” (N.A. Nekrasova).

We have in mind that facet of spirituality, which can be interpreted “as a form of manifestation in a concrete being, called the virtual world, namely, being accepted as universal objectivity” [Elkhova 2011, p. 4]. In methodological terms, this factor is important: mastering the consciousness of a certain object (understand – information), a person does not take possession of his formal thing, but an idea, an ideal essence, thinking, building up his own model of the object. This creates a parallel reality, connected and originating from the object itself, but which also has its own dimension. Such a logical operation – perception, reflection, speculation – leads to the appearance of an “ideal” space of spirituality, our own, deep modification, which we understand as a virtual space of spirituality, caused, on the other hand, by the subjectivity of the individual [Abramov & Kuybar 2010, p. 44].

The proposed perspective of the author's vision of the problem and the indicated assumption are significant in that they allow a deeper understanding of the subject of research and try to find answers to “unsaid” questions, better understand the nature of the phenomenon being studied, and more clearly indicate the boundaries of spirituality as

such. They are also due to the illusory nature of human ideas about the demand for (the appearance of freedom of perception-acceptance) of this phenomenon and the specifics of manifestation in an individual personality, its world development, specific actions.

Conclusion

From our point of view, spirituality is a socio-philosophical category that denotes a certain side of virtual reality, which integrates and generates a certain amount of social qualities of the subject in an act: philanthropy, honesty, conscience, justice, repentance, and others. These qualities, according to one or another worldview (scientific, religious), are used as principles-commandments by social communities as unchanging norms, rules, prohibitions and permissions for the “construction” of human society.

The limits of the illusory, virtualized spirituality are determined by the moral principles of modern society. In the words of G.V. Hegel, the “world mind” provides people with the opportunity to act according to their goals and interests, according to their nature, while remaining in the illusion of their freedom. However, words will always remain words, and the visible – illusory (virtual), if they are not supported by morality and desirable-volitional activity of the human community. In this case, the “world spirit” will achieve its goal very indirectly and soon. To say that “people don’t know what they are doing” would be too bold a statement. But the fact remains – humanity rarely reflects on its actions, desires and their orientation.

There is a contradiction between the essence of this phenomenon and the appearance of its real manifestation. It can be revealed through various facets: the contradiction between the external and the internal, the content and form of expression, the purpose and means of realization, the necessity caused by objective conditions (an objective historical situation) and the freedom to be accepted by an individual subject (for some it is an exorbitant burden) and others. Specific to spirituality is the presence of an invisible, illusory plan, which can be misleading, not being supported by real active actions of the individual and society.

References

- Abramov, Yu. & Kuybar, V. 2010. ‘The category of “information-virtual reality” as a factor in the development of scientific and philosophical knowledge (theoretical and methodological aspect)’. Bulletin of the Buryat State University. Issue. 6. Ulan-Ude: Publishing House of the Buryat State University, pp. 44-50.
- Bokachev, I. 2000. ‘Spirituality in the context of socio-philosophical analysis’, dis. ... dr. philos. sciences. Stavropol, p. 253.
- Borodina, N. 2000. ‘Ontology of spirituality: essence and understanding’, author. dis. ... dr. philos. sciences. Volgograd, p. 14.
- Elkhova, O. 2011. ‘Ontological content of virtual reality’, author. dis. ... Dr. Philos. sciences. Ufa, 2011. p. 4.
- Izmestieva, N. 2005. ‘Russian spirituality as a socio-philosophical problem’, author. dis. ... cand. Philos. sciences. Perm, pp. 9-10.
- Kanapatsky, N. 2009. ‘Philosophical analysis of the truth of human spirituality (ontological aspect)’, author. dis. ... cand. Philos. sciences. Ufa, p. 7.
- Katunina, N. 2005. ‘The nature of human spirituality (epistemological aspect)’, author. dis. ... Dr. Philos. sciences. M., p. 13.
- Konevskikh, L. 2008. ‘Spirituality as a subject of philosophical and cultural analysis’, dis. ... cand. Philos. sciences. Ekaterinburg, p.187.

Nekrasova, N. 2002. 'The phenomenon of spirituality: being and value', author. dis. ... Dr. Philos. sciences. Ivanovo, pp. 9-10.

Sabekia, R. 2013. 'The category of "spirituality" in modern humanitarian knowledge'. *Modern problems of science and education*. No.4 [Electronic resource]. – URL: www.science-education.ru/110-9705 (date of access: 11/30/2013).

Tokareva, S. 2005. 'The essence and evolution of spirituality', author. dis. ... dr. philos. sciences. M., p. 19.

Foucault, M. 1982. 'Hermeneutics of the subject. Lecture course at the College de France'. [Electronic resource]. – URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000553/> (accessed 11.28.2013).

Khomuttsov, S. 2005. 'Spirituality, its similarities and antipodes in culture', author. dis. ... Dr. Philos. sciences. Barnaul, p. 9.

Chekalina, N. 2007. 'Sociocultural foundations of spirituality', author. dis. ... cand. Philos. sciences. Volgograd, p. 8.

Chelnokova, E. 2011. 'The role of spiritual experience in human awareness of the meaning of life', abstract. dis. ... cand. Philos. sciences. M., p. 9.

Shumikhina, L. 1999. 'The Genesis of Russian Spirituality', Author. dis. ... dr. philos. sciences. Yekaterinburg, pp. 4-15.

Түйін

Пирназаров Н. «Рухани» тұжырымдамасының ғылыми-философиялық талдау

Бұл мақалада «руханият» категориясын талдау бойынша қазіргі философиялық зерттеулерге шолу жасалды. Руханият – бұл отандық әлеуметтік-мәдени дәстүр үшін генетикалық түрде анықталған негізгі ұғымдардың бірі. Осы анықтаманың мазмұны бойынша консенсустың болмауы руханиятты анықтауда жалпы және ерекше белгілерді бөлу үшін салыстырмалы талдауды қажет етті. Біз зерттеушілермен адамның тіршілік етуінің жеке кеңістігі – руханиятты құрудың маңызды символдық аймағы екендігіне сенімдіміз. Динамика мен жұмыс векторы оң бағытталған зарядқа ие – бұл Әлемнің жалпыадамзаттық құндылықтарына көтерілу. Көрініс механизмі – индивидтің мақсатты белсенді әрекеті. Теориялық болжам ретінде, сыни пікірлер мен пікірталастар үшін руханиялық виртуалды шындық кеңістігінде ұсынылған, қарастырылып жатқан құбылыстың авторлық анықтамасы ұсынылған, ол «тіршілік шегінен тыс көрінетін» ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: болмыс, рухани болмыс, виртуалды шындық, иллюзия, адамгершілік, құндылықтардың иерархиясы, әлеуметтік-мәдени дәстүр, қоғам, тұлға, руханият, сана.

Резюме

Пирназаров Н. Научно-философский анализ концепта «духовность»

Проведен обзор современных философских исследований по анализу категории «духовность». Духовность – одно из ключевых понятий, генетически определенных для отечественной социокультурной традиции. Отсутствие консенсуса по содержанию этого определения потребовало проведения сравнительного анализа, чтобы выделить общие и особые характеристики в определении духовности. Мы объединяемся с исследователями в том, что личное пространство человеческого существования является символической зоной творения духовности. Динамика и вектор функционирования имеют положительно направленный заряд – это восхождение к универсальным ценностям Вселенной. Механизмом проявления является целенаправленная активная деятельность личности. В качестве теоретического предположения, открытого для критических комментариев и дискуссий, духовность представлена в пространстве виртуальной реальности, предлагается авторское определение рассматриваемого явления, которое понимается как «видимое за пределами существования».

Ключевые слова: бытие, духовное существо, виртуальная реальность, иллюзорность, мораль, иерархия ценностей, социокультурная традиция, общество, личность, духовность, сознание.

Aidana Yerzhanova (Kazakhstan, Almaty)

STRATEGIES OF CONSENSUS: COMMUNICATIVE RATIONALITY AND AXIOLOGICAL IDENTITY

Annotation. Achieving the agreement of various cultural and civilizational paradigms is one of the pressing problems of our time. How are matrices of consent with the intention of unity possible while preserving the unique experience of mastering the world of each of the cultures, the national cultural code? In this regard, the following strategies are promising. The study of dialogue between East and West can be carried out in line with the development of an integrated worldview and planetary ethics using matrices of national models of interethnic harmony. The study of the parameters of the commensurability of Indian, Chinese, Islamic, Christian philosophical discourses can be carried out on the basis of the hermeneutical technique of analysis with emphasis on the doctrine of inter-cultural dialogue of al-Farabi. Another method of such research may be the Confucian presumption of the essential unity of the nature of all people. A comparative analysis of the axiological foundations of the eastern and western paradigms must be carried out in terms of comparing different cultural entities in their relation to higher human values. Essential in the philosophy of harmony is the study of the relationship between Russian and Kazakh cultural types, since the central and cross-cutting in them is an ethical idea.

In general it can be argued that there are two strategies of agreement: rational-pragmatic and spiritual-moral or, otherwise: communicative rationality and axiological identity. The first consists in identifying common reasonable and mutually beneficial grounds for intercultural dialogue, and the second initially proceeds from the coincidence of the positions of disputants in the common human values of a higher order. These strategies are opposite to each other, but precisely for this reason they require their own harmonious synthesis, a model of which can be found in Kazakh philosophical thought where is emphasized the status of the mind which thinks positively and embodies the highest moral principles.

Keywords: Consensus, Strategy, Dialogue, Culture, Comparative Studies, Rationality, Axiology.

Introduction

One of the main tasks of a person as a social being is to be in harmony with other people. Otherwise, he not only loses his human dignity, but also endangers his life and the lives of other people. When it comes to nations, states, continents, the problem becomes even more acute.

Nowadays, the problem of consent – in a theoretical and practical sense – has become highly crucial. This is due to the rapid increase in the world's population, the improvement and proliferation of weapons of mass destruction, the need for normal, uninterruptedly functioning economic and cultural exchanges, etc.

Consequently, in the modern world it is difficult to find a problem that is more urgent than reaching agreement on various cultural and civilizational paradigms. This is a task of extreme complexity and requires continuous work, the introduction of various adjustments related to the changing geopolitical landscape, the emergence of new realities in the economy, business, politics, culture. As the First President of

the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev repeatedly pointed out, it is necessary to search for common ground and expand zones of harmony and trust between peoples, without a policy of harmony and a reasonable national strategy, we will not be able to solve any problems.

Issues of consent and dialogue in Kazakhstan are constantly monitored by the government, and Kazakhstani philosophy, political science, religious studies and sociology monitor the situation in interethnic and interfaith relations, as well as a serious theoretical understanding of the data.

Research methodology

This article is an attempt to continue and, accordingly, to supplement and clarify the problem and how to solve it.

The philosophy of harmony with the provision of global unity and the preservation of civilizational identities presupposes not only hermeneutic reflection, but also the real practice of dialogue.

The difficulty also lies in the fact that the concept of consent concentrates the experience of various cultural and civilizational paradigms. At the same time, this is a great methodological advantage, since the experience of diverse cultures and cultural-civilizational chronotopes allows a deeper and broader consideration of the problem of harmony. In this regard, the philosophy of harmony is able to cross borders, spreading on a global scale, and at the same time, preserve the achievements and unique features of national and regional cultures. And vice versa: while preserving the most interesting achievements of the national cultural worlds, the philosophy of harmony thereby brings them to the world stage.

In addition to the comparative approach, this study used axiological approaches, the method of historicism, hermeneutic analysis (in terms of the deep meaning of the concept of “consent”), also relied on empirical data related to issues of public consent in modern Kazakhstan.

The concept of harmony in Western and Eastern culture: historical excursion

What is needed to successfully solve the problem of consent?

We will try to outline some of the most important steps in this direction.

The study of the strategies of global dialogue between East and West, the substantiation of the concept of consent and the explication of the experience gained in national discourse can be carried out on the basis of those philosophical methods and interdisciplinary approaches that contribute to the development of an integrated worldview, partnership of civilizations and dialogue of cultures. A comparative role is played by the comparative analysis method, and the method of its implementation is the use of matrices of national models of interethnic harmony, especially since in the modern world many countries are multiethnic multi confessional entities. In other words, the meeting of East and West, various religions and worldviews takes place in each such country, inside it, as its own characteristic and peculiarity. Mono-ethnic cultures are becoming less and less.

The eastern paradigm of harmony is already visible in the ancient Indian doctrine of the comprehensive unity of God with the world and man. This doctrine was devel-

oped in the 19th century by the outstanding Russian philosopher Vladimir Solovyov, who called it the philosophy of total unity. He wrote: “And in this country of slavery and separation, several solitary thinkers proclaim a new, unheard of word: everything is one <...> Everything is one – this was the first word of philosophy, and this word was first proclaimed to humanity for its freedom and brotherly unity <...> For if everything is one, if at the sight of every living creature, I must say to myself: it’s you yourself (tat tvam asi), then where will the division of castes go, what will be the difference between a brahmin and a chandal. If everything is a modification of a single essence, and if I find this essence, delving into my own being, then where is the external force that can suppress me, then what will I enslave?” [Solovyov 1901, p. 377].

This philosophy, embodied in the texts of the Upanishads, stemmed from the fundamental idea of the unity of the Atman and Brahman, the relationship of human nature to divine nature. Such a concept is characteristic of a mythological picture of the world, where the fundamental principle is the formula “all in One, One in all”, or “all in all”). The ancient doctrine of “You are That” (Tat tvam asi) expresses one of the first in time and significance of the foundation of the identity of the subject and object, man and the world, man and another person. “This identity ... is not a vague hypothesis,” the largest Indian philosopher Sarvepalli Radhakrishnan emphasized, “but a necessary conclusion from all conscious thinking, feeling and will <...> From the very beginning of thinking about this unity of subject and object, about the existence of one central reality that is pervasive and comprehensive, constituted the doctrine of believers. Religious mysticism and deep piety testify to the truth of the great dictum: “That you are,” “Tat tvam asi” [Radhakrishnan 1956, pp. 140-141].

The study of the typological characteristics of the philosophical concept of harmony in the Eastern tradition can be fruitfully conducted through the use of the Confucian presumption of the essential unity of the nature of all people. There is a fundamental statement by Confucius (Lunyu, XVII, 2): people are close to each other in nature, and far from each other according to habits [Perelomov 2001, p. 131]. This refers to the difference between human nature and acquired properties. Moreover, the differences in people do not relate to the moral qualities and nature of man as a whole.

It is curious and important to note: people, according to Confucius, are one by nature, i.e. not by reflection on one’s own nature, but initially, before any reflection on the problem of the unity and difference of people. The single nature of people, as it were, gradually and spontaneously pushes them toward communication, rapprochement, unity.

The Arab world also has an interesting experience in understanding the issue of consensus. Such, for example, is the doctrine of intercultural dialogue of al-Farabi. “The common things that all residents of a virtuous city should know,” the thinker pointed out, “are the following. First, they must know the Root Cause and all its attributes; then – the things that exist separately from matter, and the attributes characteristic of each of them, and also – the steps they occupy up to the active mind and the activity of each of them; further, they must know celestial substances and the attributes characteristic of each of them; further – natural bodies located below these substances, and how they are formed and destroyed ...” [Al-Farabi 1970, p. 338]. In

short, al-Farabi emphasizes that residents of a virtuous city must have a common understanding of the world.

It is clear that a single outlook should not be a totalitarian truth, i.e. a separate point of view, which is imposed on everyone as an official ideology. On the contrary, it is obliged to organically synthesize other worldviews, placing them in their places, or be built on the basis of the proper upbringing and development of human virtues.

However, in the cultural and civilizational development of another area of our planet – the West – the exact opposite concept has so far prevailed, which has entered the flesh and blood of a Western person. It consists in emphasizing the primacy of the individual over the general. It is well known, for example, to emphasize the significance of the experience of the Single Person in S. Kierkegaard, solipsist intentions in the philosophy of J. Berkeley, and frankly individualistic attitudes of M. Stirner. In a very distinct form, individualism manifested itself in US philosophy, especially in the so-called transcendentalism. Its representatives criticized a society mired in utilitarianism and mutilating a human personality, which is valuable to this society solely as an object of profit; however, American transcendentalism also contained a number of theses that limited and undermined the transcendentalist principles of their own. So, in the teachings of their leader Ralph Waldo Emerson, too little space was allotted to human communication. The head of this ideological direction believed that the law of human development is not revealed in communication, but just the opposite – in solitude, in evading society. The cooperation, assures Emerson of the essay “Society and Solitude” [Emerson 1870, 2005], is short-lived, it is similar to the temporary cooperation of the ship’s crew.

As for today, unity is usually interpreted in the spirit of postmodernism – as coexistence not so much in unity itself, but in diversity, difference, diversity. It is indicated that this type of combination, combination of various individual elements is nothing more than a non-rigid type of unity. However, it often turns out to be in fact: postmodernism, in essence, refuses unity in diversity, emphasizes the actual lack of unity. We can say that this approach is a hypertrophy of all previous historical interpretations of diversity. The philosophy of postmodernism reveals a serious and global problem: it reveals a symptom of the anarchist state in which mankind is today.

Two consensus strategies and their representation in the culture of Kazakhstan

Even a brief overview of the concepts of harmony in the eastern and western cultural and civilizational paradigms suggests the existence of a certain pattern. It is present in these paradigms sometimes directly, sometimes not obvious, and sometimes it takes place both in one of them and in the other. More specifically, we are talking about a fundamentally important fact that two directly opposing strategies, or stratagems, can work on the issue of consent. The first of them goes back to the religious-sensory inner experience of the unity of man with higher powers and through them with other people, as is clearly seen in the example of ancient Indian philosophy. Another strategy is to try to establish agreement in a society of atomized individuals or between opposing cultural topoi through dialogue and various concessions. It is believed that agreement can be achieved on the basis of rational

logical arguments and the creation of the necessary external conditions that would suit both sides of the consensus. This is characteristic of the old theory of contract and, especially, of today's liberal discourse.

As noted by the classics of philosophy, in particular, I. Kant, the difference between theoretical and practical reason stems from their different applications, and not because they are based on a different mind. Rational is only more characteristic of the West, since philosophy has developed there as a form of a rationalistic attitude towards the world, and non-rational forms have become more noticeable in eastern religious and mystical teachings.

Thus, there are two strategies for harmony: sensory-spiritual or religious-moral, on the one hand, and pragmatic, rational, on the other. Both of these stratagems can be explicated in the form of the following schemes, or "formulas".

The scheme of the first type of consent looks something like this: consent = irrational sympathy, love – openness to each other – knowing each other – moving forward in a single direction. The scheme of the second type of consent is different: consent = dialogue – knowing each other – external constraining and encouraging conditions – maintaining the status quo of both sides of the dialogue. And if the second type of philosophy of harmony is well known and comprehensively studied by social philosophers, cultural scientists, political thinkers, then the first, as a rule, remains in the shadows and is studied very little.

Communicative rationality provides the procedure for the implementation of democracy and ultimately serves as the rationale for the strategy of building a new world order, a new system of global world order. Moreover, the concept formulated by him himself follows logically from the concept of Y. Habermas: "... the state will only begin to coordinate its traditional foreign policy with the imperatives of world domestic politics if the World Organization can use its own command to use armed forces and carry out police functions" [Habermas 2001, pp. 310-311].

The discourse on consent usually proceeds precisely from communicative rationality, from a mental idea: by communicating more closely, we better know each other, therefore, we will come to an agreement. However, the very word "consensus" means "coincidence of feelings." This means: if individuals and cultures do not have an initial sympathy, disinterested interest in each other, their coincidence in understanding the highest human values, then dialogue may not lead to agreement, and cognition may not provide consensus. It can even happen the other way around: opening up to each other, people or cultures will only provoke even greater disagreement and mutual alienation.

To establish consent, of course, all possible measures are necessary: social, economic, cultural. But, in our opinion, the spiritual, internal, deep psychological reasons and factors for achieving lasting harmony and stability in the family, society, and humanity should be of paramount importance.

Today, the problem of harmony is complicated by the fact that one of the strategies of cultural and civilizational development seeks to dominate the other. "Universal" is declared only that which is characteristic of the culture and civilization of the West. But harmony cannot be built on the basis of the subordination of one person to another,

one culture – another: their equal rights, their equally worthy and free coexistence are necessary. In place of the “universal” should come “universal” [Smirnov 2019, p. 216].

Obviously, each of the aforementioned methods of reaching agreement has its own grounds and its advantages. Consequently, the global strategic consensus between people and diverse cultures does not consist in opposing these methods, but in their organic connection and subordination.

The study of the Kazakh cultural type with the identification of its consensus potential is essential in the philosophy of harmony in this regard. The basis of such a study may, for example, be an appeal to the classics of Kazakh philosophical thought, since the central, system-forming idea of Kazakh philosophizing is an ethical idea. There is an extensive literature on this [Barlybaeva 2018, p. 276]. The most complete implementation of this philosophy is presented in Kazakhstan by Abai and Shakarim. The essence of Abay’s ideas is expressed in his concept of Nurly Aqyl, which means “illuminated, spiritualized mind”, i.e. reason, thinking positively, embodying the highest moral principles. Shakarim puts forward as a key principle of his philosophy the concept of a conscientious mind, fundamentally similar to the concept of Nurly agyl Abay. Moreover, he rightly believes that the presence of reason in itself does not guarantee its spiritual (moral and socio-ethical) application. Out of the awareness of this conflict, Shakarim’s attempt to supplement the mind with ethics, spiritualize it, emphasize the primacy of spiritual harmony in comparison with rational and factor approaches.

The concept of consent in the history of Kazakhstan in the future, the need for a planetary ethics of consent is of particular interest. Of great importance for the formation of authentic basic principles of harmony is the appeal to Abay’s call “Adam bol!”, Which incorporates in its content the experience of harmony between man and God as well as the experience of Western rationality and the value of pan-Eurasian culture. It is important to study the cultural and civilizational ties of Kazakhstan in a socio-historical context as deep and wide as possible; take a fresh look at the Eurasian doctrine of L.N. Gumilyov, which emphasized the constructive nature of the interaction of the Forest and the Steppe. It would be important to consider the main principles of conciliation procedures in Kazakh customary law, analyze the factors of consent in the formation of a single Kazakh statehood, the implementation of the idea of consent in the Soviet period with all its pluses and minuses, etc.

The history of Kazakh thought and the traditional culture of the Kazakh people provides a lot of valuable for the current stage of civilizational development, for the development of social philosophy and social practice. So, for the proper implementation of the spiritual and moral strategy of harmony, obviously, a much more serious and large-scale program than now is needed to educate the culture of feelings as part of educational policy. In this connection, Shakarim Kudaiberdiev rightly insisted: “In the process of educating a person, it is necessary to introduce a science of conscience. This should take care of the scientific mind. They must develop this theory as a discipline binding on everyone. From a young age, you need to instill in people a sense of high decency, self-esteem, which would help to eradicate animal instincts, eradicate harmful desires. Only then can we hope for the correction of man and humanity ...” [Shakarim 2010, pp. 211–212].

Conclusions

The concept of consent, by its very definition, should concentrate in itself the experience of various cultural and civilizational paradigms. Therefore, to successfully solve the problem of harmony, it is of great value to study the strategies of the global dialogue between East and West, followed by using the experience gained in national discourse. The central role in these studies is played by the method of comparative analysis, which, in turn, contributes to the promotion of national models of interethnic harmony on the world stage.

Oriental consent matrices are historically associated with the concept of the unity of man and God in ancient India, with the Confucian presumption of the essential unity of the nature of all people, with the ideas of intercultural dialogue in the works of al-Farabi. As for the history of Western socio-philosophical thought and social practice, intentions toward individualism, fundamental differences between people and cultures, and, accordingly, towards non-rigid unity, which presumes the freedom of individuals, prevailed in it. In postmodernism, these attitudes find their extreme embodiment. Here, the true idea of the significance of diversity, as opposed to totalizing forms of unity, is hypertrophied.

In general, it can be argued that there are two strategies for agreement: communicative rationality (agreement, agreement) and axiological identity (unanimity, coincidence in values). They are opposite to each other, but precisely for this reason they require their own harmonious synthesis, a model of which can be found in Kazakh philosophical thought, which emphasizes the status of the mind, which thinks positively and embodies the highest moral principles.

Such a model of the strategy of harmony, gleaned from the history of Kazakh thought, would be appropriate to widely apply at the present stage of cultural and civilizational development to expand the possibilities of social philosophy and social practice in its various fields.

References

- Al-Farabi. 1970. 'Filosofskie traktaty' [Philosophical Treatises]. Alma-Ata, Nauka, s. 425.
- Barlybaeva, G. 2018. 'Filosofskaja jetika kazahov' [Philosophical Ethics of the Kazakhs]. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 276 s.; Nysanbaev, A. & Barlybaeva, G. 2012 'Jetika kak jadro kazahskoj filosofskoj mysli' [Ethics as a Nuclear of the Kazakh Philosophical Thought], Voprosy filosofii, № 10, ss. 65-74; Kurmangalieva G. 2015. 'Duhovnyj mir kazahov: tjurkskij cennostno-mirovozzrencheskij kontekst' [Spiritual World of the Kazakhs: Turkic Axiological-World Out Context] // 'Duhovnaja zhizn' Kazahstana: istorija i sovremennost'. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, ss. 61-72.
- Emerson, R. 'Society and Solitude' (1870). RWE.org – The Complete Works of Ralph Waldo Emerson, 2005. Volume VII. [Elektronnyj resurs]. URL <https://www.rwe.org/chapter-vi-farming/> (data obrashhenija: 15.02.2020).
- Habermas, Ju. 2001. 'Vovlechenie drugogo. Oчерki politicheskoi teorii' [Involving of the Other. Sketches of Political Thought]. Sankt-Peterburg, Nauka, s. 417.
- Perelomov, L. 2001. 'Konfucij. Lun' juj' [Cun Tze. Lun Jui]. Moskva, Vostochnaja literatura, s.170.
- Radhakrishnan, S. 1956. 'Indijskaja filosofija' [Indian Philosophy]. T. I. Moskva, Izd-vo inostrannoj literatury, s. 623.
- Shakarim. 2010. 'Moe vremja' [My Time]. Astana, Audarma, ss. 208–212.

Smirnov, A. 2019. 'Vsechelovecheskoe vs. Obshhechelovecheskoe' [The All-Human and the General Human]. Moskva, ООО «Sadra», Izdatel'skiy Dom JaSK, s. 216.

Solovyev, V. 1901. 'Istoricheskie dela filosofii' [Historical Deals of Philosophy]. Solovyev V.S. Sbornie sochinenij. T. II. Sankt-Peterburg, Izdanie Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za», ss. 375–386.

Түйін

Ержанова А.Ж. Келісім стратегиялары: коммуникативті рационалдылық және аксиологиялық бірегейлік

Қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі – түрлі мәдени және өркениеттік парадигмалардың келісіміне қол жеткізу. Әлемді тану тәжірибесіндегі әр мәдениеттің ұлттық мәдени кодтың қайталанбастығын сақтай отырып, бірегейлік интенциясында келісім шарттарын жүзеге асыру мүмкін бе? Осы мәселеге қатысты перспективалық стратегиялар ұсынылады. Батыс пен Шығыс сұхбатын интегралды дүниетаным мен этносаралық келісімнің ұлттық моделдерін қолдану арқылы планетарлық этика бағытында зерттеу талдамасын ұсынуға болады. Әл-Фарабидің мәдениетаралық сұхбат доктринасы негізінде батыстық және шығыстық философиялық дискурс сипаттамаларының өлшемдестігін қарастыра аламыз. Конфуцийшілдік барлық адамдардың табиғи бірлік болмысы презумпциясын мәселенің зерттеу әдісі ретінде қызмет атқара алады. Келісім философиясында этикалық ой мен мәдени типтерді орталық мәселе ретінде қарастыратын қазақ философиясы елеулі мәнге ие.

Жалпы екі келісім стратегиясын бекітуге болады: рационал-прагматикалық және рухани-адамгершілік, немесе, коммуникативті рационалдылық пен аксиологиялық бірегейлік. Біріншісі, мәдениетаралық сұхбаттың жалпы өзара тиімді және саналы негіздерін анықтаса, ал екіншісі, пікірталастырушылар бағыттарының ортақ жоғары тәртіптің адамгершілік құндылықтар сәйкестігінен шығады.

Түйін сөздер: келісім, стратегия, сұхбат, мәдениет, компаративистика, рационалдылық, аксиология.

Резюме

Ержанова А.Ж. Стратегии согласия: коммуникативная рациональность и аксиологическая идентичность

Достижение согласия различных культурно-цивилизационных парадигм составляет одну из актуальных проблем современности. Как возможны матрицы согласия с интенцией на единство при сохранении уникального опыта освоения мира каждой из культур, национального культурного кода? В этом отношении представляются перспективными следующие стратегии. Исследование диалога Востока и Запада может осуществляться в русле разработки интегрального мировоззрения и планетарной этики с использованием матриц национальных моделей межэтнического согласия. Изучение параметров соизмеримости восточных и западных философских дискурсов можно проводить на основе доктрины межкультурного диалога аль-Фараби. Еще одним методом такого исследования может служить конфуцианская презумпция сущностного единства природы всех людей. Существенное значение в философии согласия имеет исследование казахского культурного типа, так как центральной и сквозной в нем является этическая идея.

В целом можно утверждать, что существуют две стратегии согласия: рационально-прагматическая и духовно-нравственная, или, иначе: коммуникативная рациональность и аксиологическая идентичность. Первая состоит в выявлении общих разумных и взаимовыгодных оснований межкультурного диалога, а вторая изначально исходит из совпадения позиций диспутантов в общих для них человеческих ценностей высшего порядка.

Ключевые слова: согласие, стратегия, диалог, культура, компаративистика, рациональность, аксиология.

Галия Мямешева (Алматы, Казахстан)

ЦЕННОСТИ СТРОИТЕЛЕЙ НАШЕГО БУДУЩЕГО

Аннотация: Статья посвящена проблеме ценностей цифрового поколения, реализации программы Духовной модернизации Казахстана и подготовке молодежи к жизни в условиях Четвертой промышленной революции. Выявление и учет особенностей, видов цифровых поколений, сильных и слабых сторон современного молодого поколения будет способствовать гармонизации отношений с социумом, миром и собой, формированию успешного, здорового, счастливого поколения, усилению преимуществ и снижению рисков при реализации Программы Духовной модернизации РК. Культурный разрыв между отцами и детьми в XX веке – носителями понятийного и клипового сознания возник из-за хай-тек революции. Необходим диалог, взаимный обмен опытом цифровых иммигрантов и цифрового поколения. Сформировать нравственный иммунитет от угроз и опасностей виртуального и реального мира – миссия поколения отцов.

Ключевые слова: ценности, особенности цифрового поколения, Духовная модернизация Казахстана, реализация, преимущества и риски.

Введение

Программа Духовной модернизации Казахстана называется «Взгляд в будущее». Мир будущего – мир Четвертой промышленной революции. Молодежи жить в мире Четвертой промышленной революции, и программа Духовной модернизации страны, на наш взгляд, обращена именно к ним. 2019 год в нашей стране объявлен Годом молодежи. Актуальность темы исследования: практическая потребность в знании ключевых ценностей и приоритетов молодого поколения. Ценности молодежи «работают» уже сегодня, входят в культуру. Это сферы экономики, языка, моды, образа жизни и мировоззрения (селфи, клипы). Рейтинг счастливых стран также является, с нашей точки зрения, производным ценностей первого цифрового поколения. Цель: выявить связь Духовной Модернизации РК с трендами Четвертой промышленной революции, Алтасом новых профессий 2.0 и ценностями цифрового поколения. Научная значимость: понять сущность « мозгового разрыва» отцов и детей в XXI веке, двух типов культур в условиях цифровых технологий, преимущества и угрозы хай-тек революции, выявить виды, особенности, сильные и слабые стороны цифрового поколения. Практическая значимость: знание ценностных приоритетов цифрового поколения позволит построить конструктивный диалог и плодотворное сотрудничество с ним во всех сферах жизни, а также защитить от опасностей и угроз реального мира.

Методология исследования

Методами исследования являются средства формальной и диалектической логики, интеллектуальная интуиция, герменевтическая интерпретация, мысленный эксперимент, философская компаративистика. Формальная логи-

ка позволяет нам правильно, респектабельно представить содержание нашего познания. Диалектическая логика сохраняет гибкость, широту и глубину нашего мышления. Интеллектуальная интуиция дает нам экстраординарное видение привычных вещей. Герменевтическая интерпретация ориентирует нас на понимание социальных процессов и явлений через призму ценностно-смысловых приоритетов. Мысленный эксперимент приводит нас к выводам относительно реальных объектов. Философская компаративистика посредством аналогий и параллелей, диалога и полилога рассматривает проблему комплексно и всесторонне. Указанные философские и общенаучные методы используются комплексно и системно при анализе проблемы исследования.

Исследовательские вопросы: 1. Что такое цифровое поколение? Каковы его виды, ценности, отличия от нецифрового поколения? Цифровое поколение – это локальное или глобальное явление? 2. Почему возник «мозговой разрыв» между отцами и детьми? Каковы плюсы и минусы хай-тек революции? В чем различие понятийного и клипового сознания? 3. Как научиться понимать цифровое поколение? Чему можно научиться у них? Чему и как учить их в жизни, в сфере образования (в школе), на производстве? Как сформировать нравственный иммунитет от угроз и опасностей виртуального и реального мира? 4. Какова специфика цифрового поколения на постсоветском пространстве и в РК? Как ее учитывать при разработке и реализации молодежной политики?

Атлас новых профессий 2.0 и Модернизация 3.0. в РК

Четвертая промышленная революция несет собой грандиозные изменения. Одним из них является изменение профессий. Аналитики Московской школы управления «Сколково» и Агентства стратегических инициатив на основе крупномасштабного исследования «Форсайт Компетенций 2030», в котором участвовало более 2500 российских и международных экспертов, работающих в реальной экономике и сферах государственного и социального управления, разработали Атлас новых профессий 2.0 [2014], который рассказывает нам о профессиях, которые ждут нас в ближайшие 15-20 лет. При построении отраслевых «карт будущего» в 19 отраслях экономики учитывались не только технологические, но и социально-экономические изменения. В цифровом мире 2030 будут нужны междисциплинарные высококвалифицированные специалисты, способные к усложненной и комплексной деятельности, готовые к изменениям и умеющие создавать изменения, способные проектировать и адаптировать новые продукты. Для успешности и конкурентоспособности в мире 2030 будут необходимы такие компетенции как системное мышление, работа с людьми, клиентоориентированность, бережливое производство, межотраслевая коммуникация, экологическое мышление, мультиязычность и мультикультурность, навыки художественного творчества, управление проектами, программирование/робототехника/искусственный интеллект, работа в условиях неопределенности.

Программа модернизации общественного сознания Казахстанского общества соответствует мировому тренду и ориентирована на создание тако-

го человеческого капитала. Направление конкурентоспособность стремится сформировать способность работы в условиях неопределенности, мультиязычность и мультикультурность, к программированию, работе с робототехникой и искусственным интеллектом. Задача создания прагматичной нации способствует развитию системного мышления, умений работы с людьми и клиентоориентированность, способность к бережливому производству, межотраслевой коммуникации, экологическому мышлению. Образование, как приоритет номер один в системе ценностей молодежи, провозглашается в направлении культ знания. Готовность к переменам, умение понимать и перенимать лучшее, передовой опыт, как основные задачи направления открытость сознания, призывают к развитию мультиязычности и мультикультурности, навыков художественного творчества, управления проектами, экологическому мышлению, работе в условиях неопределенности [Назарбаев 2017].

Хай-тек революция и цифровое поколение

Цифровые технологии меняют наш образ жизни, способы общения, образ мыслей, чувства, каналы влияния на других людей, социальные навыки и социальное поведение. Окружение хай-тека – компьютеров, смартфонов, видеоигр, интернет-поисковиков – перекраивает мозг человека. Цифровая революция радикально за одно поколение изменила человеческий мозг, ценностный конфликт поколений превратился в «мозговой разрыв», в пропасть между мышлением отцов и детей. Этот масштабный разрыв позволяет говорить о возникновении двух разных культур-культуры «цифровых аборигенов» – «цифровых с рождения» и культуры «цифровых иммигрантов». «Цифровые с рождения» – это младшее поколение людей, родившихся после 1980 в США и на Западе и после 1990 в Казахстане и на постсоветском пространстве. Их мозг с рождения встретил мир компьютеров, мобильных телефонов, музыки, видео, SMS, встроенных камер, круглосуточных новостей, онлайн-поисковиков. «Цифровые иммигранты», старшее поколение – это люди, заставшие компьютерную революцию взрослыми. Они сформировались тогда, когда нормой было общение лицом к лицу, а все технологии сводились к радио, телевидению и телефону. За «цифровую прошивку» с пеленок и 9 часовое ежесуточное общение с технологиями молодому поколению приходится расплачиваться проблемой с живым общением один на один, старшему же поколению необходимо, чтобы не отстать от жизни, научиться работать и жить «лицом к лицу» с высокими технологиями.

Известный американский психиатр, профессор Лос-Анджелесского университета Гэри Смолл [2009] считает, что хай-тек -революция имеет как свои плюсы, так и минусы. Плюсы хай-тек-революции таковы: скорость реакции увеличивается; обработка данных ускоряется; интеллект развивается, IQ растет; принятие решений происходит быстрее. Однако есть и минусы хай-тек-революции: мышление отрывочное, поверхностное, неспособность к абстрагированию; теряются базовые механизмы контактов с

другими людьми, все труднее угадывать эмоцию, чужую мимику во время беседы; внимание рассеянное; дружба реальная вытесняется суррогатом, одиночество посещает в живом общении с людьми один на один; многозадачность усиливает стресс, создает дефицит внимания; память поверхностная и кратковременная, знание «где» (на компьютере папку, где она лежит); стресс: переутомление от длительного погружения в цифровой мир порождает новый стресс – «цифровой туман»- техногенное истощение мозга.

Особенности поколения Селфи

Цифровое поколение, цифровые аборигены – это неоднородное явление. Существует два вида цифровых аборигенов: поколение селфи (поколение Y) и поколение ютуб (поколение Z). Поколение селфи (поколение Y), их также называют миллениалы – это поколение, рожденное в 1981 по 2000 годы на Западе и в 1984-2003 в России и на постсоветском пространстве [#ПоколениеY и #ПоколениеZ в поиске собственных мест под Солнцем 2017]. Для целостного видения представим результаты 33 научных исследований, в которых приняли участие более 12 миллионов молодых американцев, профессора психологии Университета Сан-Диего Джина М. Твенджа [2018]. Для поколения селфи характерна высокая самооценка, безусловное самоуважение, в центре мира оно видит себя: «Главное - это Я». Однако при этом ему свойственен очень высокий уровень депрессии, тревожности, что ведет, в свою очередь, к изоляции и одиночеству. Оно стремится к свободе и независимости, оно пытается быть собой и делать, что нравится при одновременном равнодушии и даже цинизме к правительству, СМИ, церкви, религии, общественной жизни. Стремление к самореализации, осуществление мечты у него натывается на страх перед реальностью и невозможность воплощения мечты в действительность. Желание и ценность быть счастливым оно стремится реализовать в одиночку, а поэтому лишено чувства безопасности и общности. Кажется, радует его оптимизм. Но это оптимизм экстернала с психологией жертвы: ему все должны, и все обязаны. Слоган «Не мы такие – время такое!» красноречиво выражает эту позицию. Поколение Y придерживается идеологии индивидуализма (в том числе и морального), что не мешает ему быть ленивым и нетрудолюбивым. Стремление к самостоятельной работе мирно уживается с мучительными поисками «Кем быть?». Нас привлекают в поколении Y сильные амбиции, большие надежды, но огорчают их нарциссизм, агрессия, плохие отношения с окружающими. Мы учимся у них толерантности и равноправию, но нас, порой, шокирует публичность частной жизни, когда представители поколений селфи о себе рассказывают «по секрету – всему свету». Они очень эмоционально открытые, прозрачные и прямолинейные, хотят «всего и сразу»: славы, денег, наград и не только себе, но и всем. Их еще называют «поколением мне-мне-мне». Конечно, очень радует и этому стоит у них поучиться, что они предпочитают работать осмысленно. Поэтому их прозвали также «поколением «Зачем?». Если у предыдущих поколений вся жизнь была связана с работой, то Поколение Y радуется за баланс

работы и жизни, любят гибкий график. Этой гармонизации разных сфер жизни можно у них поучиться, однако их идеализм, жизнь в мире иллюзий, неподготовленность к реальной жизни, низкая внутренняя мотивация, отсутствие комплексов, излишняя раскрепощенность, моральный индивидуализм с требованиями уважать личность, а не результаты труда – признаки « вечных подростков» вызывают сожаление и озабоченность.

Проблема социального и виртуального интересует не только западных ученых, но и российских мыслителей. Российский философ и писатель А. Секацкий [2009, сс. 201-216] говорит о культурной революции, связанной с сетезом (языком электронных носителей). Сетез пользуется первыми попавшими словами и визуальными средствами (картинками, заставками, мультямами, смайликами), выступающими не в роли иллюстрации, а в роли слова, комментария, интерпретации. А законодателями мод в журналистике, по мнению А. Секацкого [2009, сс. 218-232] становятся тинейджеры.

А известный российский философ Ф. Гиренок [2018, сс. 6-20] разработал концепт клипового сознания. Понятийное сознание характерно нецифровому поколению: цифровым иммигрантам и цифровым динозаврам, клиповое сознание – цифровому поколению, связанному с виртуальной реальностью. Познакомим цифровых аборигенов с особенностями понятийного сознания:

1. Наличие априорных структур сознания, уже-понимания.
2. Часть всегда берется в связи с целым, присутствие целого, целостность необходима.
3. Целое – это символическое зеркало, символическое сознание.
4. Символ понятийного сознания – книга: линейные, спиралевидные, круговые порядки слов целостны, без разрывов.
5. Общение отсылает к недосказанному или сверхсказанному.
6. Сознание существует для бытия человека, для практик самоограничения (стыд, страдания, экстаз, мораль).
7. Сознание извлекает логику из события.
8. Рождение мысли, сочинение мысли.
9. Предметное сознание, языковое сознание, знание – это взаимодействие Я и не-Я.
10. Развитый анализ.
11. Утомительная многословность, широкий кругозор, много деталей и нюансов, герменевтические церемониальные танцы.
12. Быть умным – значит, быть послушным.
13. Языковые штампы.
14. Абстрактное мышление: наличие идеи, мифа – линейного порядка слов (гармония, субстанция), сингулярное, единичное.
15. Мыслитель: способность продумывать мысли, обобщать, требует времени и сосредоточенности на чем-то одном.
16. Языковое сознание: способ связывания одного суждения с другим.
17. Материализованное в языке и знании сознание: обращение к опыту.
18. Сознание – поток во времени.
19. Мыслит мир. Сознание уклоняется от мира и направлено на Я. Я – фокус, центр.
20. Сознание – набор образов, склеенных между собой в одну эмоционально окрашенную картину.
21. Априоризм расширяет знания без расширения опыта.

А теперь представим клиповое сознание для цифровых иммигрантов:

1. Clipping-подборка газетных вырезок на определенную тему; клип прост как натюрморт.
2. Лоскут, часть, которая не отсылает к целому, а к самой себе; не

имеет горизонта ни вовне, ни внутри. 3. Игра со своим сознанием и порождение воображаемого мира. Грезы, фантазии как замена отсутствующего целого. Клип – это не знак. 4. Связь с Интернетом и экранной культурой. Разрыв линий и хаос, фрагментация, деление на серии, допустимые обществом. Доминирование знаковых структур, игра со знаками и расширение знака через клип. 5. Коммуникация – ссылки на информацию. Информация тождественна тому, что было сказано. 6. Нет связи с моралью. 7. Сознание извлекает абсурдность события: главный, интересный, самый непонятный эпизод из всей серии эпизодов. 8. Рождение мысли вне логики: любая последовательность знаков, передача мысли, изложение. 9. Сознание как лоскутное одеяло, пэчворк (апроприация, пастиш, палипсест), аффективное действие. 10. Отсутствие умения анализировать, просмотр дайджестов, выжимка из разных источников. Раскрепощенность, анонимность, потеря чувства реальности, регресс в детство. 11. Краткость, умение упаковывать мысль в образ. 12. Думать – это думать быстро, убрать мешающие детали, понимать быстро. 13. Афоризмы, слоганы. 14. Серия множественности. 15. Режиссер мысли: способность монтировать мысли, выдумывать, а не обобщать. Наглядное мышление. Важна реальность, общее представлено осязательно. 16. Языковой минимализм: образ или наглядная схема, наглядное изображение мысли в целом. Выход за пределы языка для осязательного прикосновения к миру. 17. Живое сознание: обращение к воображению. Визуальное мышление актуализирует априорные ресурсы мышления. 18. Сознание вне времени: поток галлюцинаций, лопающиеся пузырьки субъективности. 19. Образ мира существует в условиях визуализации, зеркальное отражение в визуальной комнате. Визуализация мира: «невидимое» делает видимым. Нет времени, «нет» Я: бесконечное множество самоотражений. 20. Сознание – монтаж картин, иллюзий, которые показываем сами себе. Знаем больше, чем хотим сказать. 21. Конструирует свой взгляд на мир изнутри без опоры на априоризм, расширяет опыт без расширения знания, сжимает время до одномоментного разнообразия.

Портрет поколения Ютубе

На смену поколению селфи (поколению Y) идет поколение ютуб (поколение Z), которое появилось после 2000 года на Западе, и после 2004 в России на постсоветском пространстве. Представители поколения Z сильно отличаются от поколения селфи (поколение Y). На наш взгляд, минусы хай-тек – революции больше затронули цифровых аборигенов первой волны – Миллениалов. Поколение Ютуб, как нам представляется, смогло в некоторой степени преодолеть их и укрепить плюсы хай-тек – революции. Результаты исследований, проведенных Дэвидом и Ионой Стиллмана [2018] очертили такие контуры поколения Ютуб. Для поколения Z свойственна высокая степень персонализма (индивидуализма), они стремятся идти в ногу с динамичным миром, поэтому переживают, если что-то упустили. Очень радует их прочная мотивация, стремление к победе. Складывается впечатление, что представители поколения ютуб преодолевают недостатки и слабости своих предшественников – поколения Y. Они сосредоточены

на будущем, интерналисты, всегда надеются на себя, сами делают карьеру с низшего звена, не боятся труда. Будучи прагматиками и реалистами, понимают, что есть разные способы выстраивания карьеры. Они дружат с родителями, имеют интерес к обучению, связанному с будущей карьерой. Их привлекает индивидуализированное обучение. У них серьезный подход к жизни, они настроены на качественную и эффективную работу. У поколения Ютуб (поколения Z) можно поучиться жизни в фиджитал – мире с фиджитал технологиями и виртуальной экономике, их влияние и дома, и на работе не может остаться незамеченным. Поколение Z – перфекционисты, они готовы работать для устранения несовершенств мира. Они учат технологиям, а сами находят звезд и кумиров на ютубе. Они закрыты и стремятся к приватности. А к начальнику могут относиться как к другу, что не совсем вписывается в традиции социальных ролей и иерархии.

Цифровое поколение в РК

В Казахстане тоже есть исследователи поколения Z. Исследовательская группа из Университета Нархоз (руководитель Данияр Косназаров) опубликовала результаты [2018] опроса более полутора тысяч подростков (14–17 лет) из 6 крупных городов, включая Алматы и Астану. «Молодые люди считают семью, здоровье и карьеру своими первоочередными приоритетами, уделяют «особое внимание сбалансированной диете и физическим упражнениям», максимально осведомлены о возможностях технологий для своей жизни и успеха, грамотны в «цифре», активны в социальных сетях». «Однако молодежь не уверена в своем будущем и не считает высшее образование ключом к успеху. Учеба в университете оценивается ниже трудолюбия и наличия связей, которые помогут найти работу. Оптимизм молодежи в основном связан с их индивидуальностью, а не курсом всего общества».

Комплексное исследование казахстанской молодежи было проведено в 2017 году Агентством социальных и маркетинговых исследований BRIF Research Group: изучались молодежные тренды потребительского и информационного поведения молодежи, основные тренды молодежного поведения, а также проблемы социализации и самоидентификации казахстанской молодежи. Одной из важнейших макро тенденций, обнаруженной исследователями, является сокращение численности молодежи в РК (возраст 15-29 лет), что связано с демографической ямой 90-х годов (снижение рождаемости и массовая миграция из Казахстана), а также усиление текущей миграции из Казахстана (численность молодых людей выезжающих из Казахстана превышает численность въезжающих) [Казаков 2018].

Путь к цифровому гражданству

Новая цифровая реальность, по утверждению председателя совета директоров Google (2001-2011) Эрика Шмидта и основателя и директора научного центра Google Ideas Джареда Коэна [2013, сс. 283-284], цифровые технологии не являются панацеей от всех болезней современного общества, не

трансформируют и не улучшат мировой порядок. А интернет и мобильные телефоны усиливают риски лишения тайны частной жизни и безопасности. С ними согласны и руководители Беркмановского центра по изучению Интернета и общества Дж. Палфи и У. Гассер [2011, сс. 25-138], обратившие особое внимание, что цифровые аборигены экспериментируют с идентичностью, не контролируют свое цифровое досье, мало заботятся о конфиденциальности, могут сообщить свои персональные данные абсолютно незнакомому человеку; не думают о рисках похищения своих персональных данных; не думают о репутации во взрослой жизни. Опасностей в Сети тоже много: это не только интернет – зависимость, но и педофилы, порнография, троллинг и кибербуллинг и другое. А поскольку законодательство у стран разное, то защита со стороны закона в галактике Интернет, работает слабо.

Кроме знакомого нам поверхностного Интернета, есть еще и глубинный Dark Net [Барлет 2017] с противозаконными и аморальными веб-ресурсами, где живут не только тролли, ультраправые, продавцы и покупатели наркотиков, детской порнографии, веб-модели на порносайтах, сообщества по самовредительству (анорексии, членовредительству, сициду).

Исследования цифровой компетентности подростков и родителей, провел Фонд развития Интернета при факультете психологии МГУ под руководством профессора Г.У. Солдатовой [2013, сс. 83-130]. Результаты Всероссийского исследования показали, что индекс цифровой компетентности подростков 12-17 лет равен 34%, а их родителей – 31%. Подросткам присущ оптимизм по вопросу существующих интернет-рисков, они рассматривают интернет упрощенно позитивно как «вольницу» и «мир чудес». Уровень своей цифровой компетентности оценивают иллюзорно. Подростки сталкиваются с техническими (вирусы, черви, трояны), потребительскими (злоупотребления правами потребителя), контентными (материалы с противозаконной, неэтичной и вредоносной информацией), коммуникационными (при общении и взаимодействии в Сети) рисками. Однако в силу цифрового разрыва со страшим поколением поколения Y и Z осваивают мировую Сеть самостоятельно. Столкновение с трудностями способствует в целом повышению цифровой компетентности подростка и взрослого в данной сфере (потребления, коммуникации, контента, техносферы).

Однако дети и подростки не всегда могут самостоятельно справиться с проблемами, когда с ними «работают» профессионалы нелюди, доводящие до суицида. Вспоминаются группы смерти типа Ф-57 «Море китов», «Киты плывут вверх» в социальной сети ВКонтакте – группы детей-китов, в комплексном воздействии на которых применялись сектантские, маркетинговые, психологические и другие технологии по «промыванию мозгов», запустившие « эффект Вертера» и приведшие к уходу из реальной жизни 130 детей в возрасте 9 – 21 лет с ноября 2015 по апрель 2016 года [Мурсалиева 2017]. Защитой и профилактикой онлайн- и оффлайн-рисков, по мнению, и российских, и западных специалистов является образование, создание специальных обучающих про-

грамм, использование образовательного потенциала Интернета, повышение уровня цифровой компетентности, преодоление «заговора молчания» между цифровым и аналоговым поколениями, взаимодействие, обмен опытом и диалог поколений по вопросам Сети и не-Сети. Диалог без взаимообучения и доверия невозможен, тем более что цифровое поколение при переходе от культуры «потребителей» к культуре «творцов» становятся цифровыми гражданами.

Следует также помнить, что они хоть цифровые, но дети и подростки, а, следовательно, вечные проблемы и противоречия возраста никуда не уходят. Трагические противоречия Вечного и временного приходится разрешать ребенку (в детстве), сталкиваясь с противоречиями жизни и смерти, духа, души и тела, времени и Вечности. А юноши и девушки встречаются с трагическими противоречиями Доброго и злого начал в мире, которые проявляются как противоречия красоты и безобразия, любви и свободы, добра и зла [Хамитов 2002]. Однако, если отсутствует поддержка и контакт с родителями, педагогами, друзьями в реальном мире, дети и подростки идут за помощью в Сеть.

Выводы:

1. «Цифровое поколение» бывает двух видов: поколение Y и поколение Z. Поколение Y-идеалисты, эгоисты и вечные подростки, находящиеся в конфронтации с миром, поколение Z- реалисты и прагматики, живущие в гармонии с миром взрослых и старших, стремящиеся улучшить мир.

2. «Мозговой разрыв» между отцами и детьми в XXI веке – носителями понятийного и клипового сознания возник из-за хай-тек революции. Хай-тек-революция имеет свои плюсы, касающиеся скорости реакции, обработки данных, интеллекта и принятия решений, а также – минусы, затрагивающие характер мышления, контактов, внимания и памяти, дружбы, стрессов, способ решения задач.

3. Выявление сильных и слабых сторон цифрового поколения очень важны для гармонизации отношений с социумом, миром и собой. Необходим диалог, взаимный обмен опытом цифровых иммигрантов и цифрового поколения. Сформировать нравственный иммунитет от угроз и опасностей виртуального и реального мира – миссия поколения отцов.

4. Цифровое поколение – это глокальное явление, имеющее региональные и культурные отличия. Казахстанское поколение Z имеет свои отличительные черты по сравнению с Западом.

Библиография

‘Атлас новых профессий 2.0 – Агентство стратегических инициатив.’ 2014 [Электронный ресурс] URL <https://asi.ru/reports/34983/> (дата обращения: 01.10.2017).

Barlett, Jamie. 2014. ‘The Dark Net: Inside the Digital Underworld’, London, 303 p.

Гиренок, Ф. 2018. ‘Клиповое сознание’. М., 256 с.

Казаков, Д. ‘Тренды казахстанской молодежи: Сокращение численности молодежи, демографическая яма’ [Электронный ресурс]. URL <http://www.brif.kz/blog/?p=3218> (дата обращения: 21.11.2018).

- Мурсалиева, Г. 2017. 'Дети в сети: шлем безопасности ребенку в Интернете' М., Издательство АСТ, 320 с.
- Назарбаев, Н. 2017. 'Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания' [Электронный ресурс] URL [https:// www.akorda.kz/.../statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-o-...](https://www.akorda.kz/.../statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-o-...) (дата обращения: 01.10.2017).
- Pelfri John, Gasser Urs. 2008. *Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives.*, New York, 384 p.
- '#ПоколениеY и #ПоколениеZ в поиске собственных мест под Солнцем' [Электронный ресурс] URL <https://fpp.spb.ru/fpp-pokolenie-xyz> (дата обращения: 06.11.2017).
- '«Поколение Z» в Казахстане: модернизация вкпе с традиционными ценностями»' URL <https://rus.azattyq.org/a/obzor-pressy-3-february-2018/29016053.html> (дата обращения: 16.02.2018).
- Секацкий, А. 2009. *Изыскания: Статьи, эссе.*-Спб., 2009. 400 с.
- Small Gary & Vorgan Gigi. 2009. 'IBrain:Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind'. New York, London, 240 p.
- Schmidt Eric, Jared, Cohen. 2013. 'The New Digital Age.Reshaping the Future of People, Nations and Business'. New York, 336 p.
- Солдатова, Г. и др. 2013 'Цифровая компетентность подростков и родителей. Результаты всероссийского исследования'. М., Фонд Развития Интернет, 144 с.
- Стилман, Д. & Стилман, И. 2018. 'Поколение Z на работе. Как его понять и найти с ним общий язык'. М., 272 с.
- Твендж Джин, М. 2018. 'Поколение селфи: кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык'. М., 336 с.
- Хамитов, Н. 2002. 'Философия человека: от метафизики к метаантропологии'. Киев, М., 334 с.

Transliteration

- 'Atlas novykh professiy 2.0 – Agentstvo strategicheskikh initsiativ' [Atlas of New Professions 2.0 – Agency for Strategic Initiatives] 2014. [Elektronnyy resurs] URL <https://asi.ru/reports/34983/> (data obrashcheniya: 01.10.2017).
- Barlett, Dzheymi. 2014. 'Temnaya set': vnutri tsifrovogo mira' [The Dark Net: Inside the Digital Underworld], London, 303 s.
- Girenok, F. 2018 'Klipovoye soznaniye' [Clip Awareness]. М., 256 s.
- Kazakov, D. 'Trendy kazakhstanskoy molodezhi: Sokrashcheniye chislennosti molodezhi, demograficheskaya yama [Trends of Kazakhstani Youth: Youth Reduction, Demographic Pit]. [Elektronnyy resurs].URL <http://www.brif.kz/blog/?p=3218> (data obrashcheniya: 21.11.2018).
- Mursaliyeva, G. 2017. 'Deti v seti: shlem bezopasnosti rebenku v Internete' [Children on the Internet: a Child's Safety Helmet on the Internet]. М., Izdatel'stvo AST, 320 s.
- Nazarbayev, N. 2017. 'Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya' [Looking Into the Future: Modernizing Public Consciousness]. [Elektronnyy resurs] URL <https://www.akorda.kz/.../statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-o-...> (data obrashcheniya: 01.10.2017).
- Palfrey John, Gasser Urs 2008. 'Rozhdennyye tsifrovymi : Ponimaniye pervogo pokoleniya tsifrovyykh aborigenov'. N'yu-York, 384 s.
- P # PokoleniyeY i # PokoleniyeZ v poiske sobstvennykh mest pod Solntsem. [# Generation Y and # Generation Z in search of their own places under the Sun'] [Elektronnyy resurs] URL <https://fpp.spb.ru/fpp-pokolenie-xyz> (data obrashcheniya: 06.11.2017)
- Sekatskiy, A. 2009. 'Izyskaniya: Stat'i, esse' [Researches: Articles, Essay]. Spb., 400 s.
- Geri Smoll & Gigi Vorgan. 2009. 'IBrain: vyzhivaniye tekhnologicheskogo izmeneniya sovremennogo razuma' [IBrain: Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind']. N'yu-York, London, 240 s.

Shmidt Erik, Cohen.Dzhared. 2013. 'Novaya tsifrovaya epokha. Izmeneniye budushchego lyudey, natsiy i biznesa' [The New Digital Age. Reshaping the Future of People, Nations and Business]. N'yu-York, 336 s.

Soldatova, G. i dr. 2013 'Tsifrovaya kompetentnost' podrostkov i roditeley. Rezul'taty vserossiyskogo issledovaniya' [Digital Competence of Adolescents and Parents. Results of an All-Russian Study]. M., Fond Razvitiya Internet, 144 s.

Stillman, D. & Stillman, I. 2018. 'Pokoleniye Z na rabote. Kak yego ponyat' i nayti s nim obshchiy yazyk' [Generation Z at Work. How to Understand Him and Find a Common Language With Him]. M., 272 s.

Tvendzh Dzhin, M. 2018. 'Pokoleniye selfi: kto takiye millenialy i kak nayti s nimi obshchiy yazyk' [Selfie Generation: Who are the Millennials and How to Find a Common Language with Them]. M., 336 s.

Khamitov, N. 2002. 'Filosofiya cheloveka: ot metafiziki k metaantropologii' [Human Philosophy: From Metaphysics to Metaanthropology]. Kiyev, M., 334 s.

Түйін

Мәмешева Г. Біздің болашақты құрылушылардың құндылықтары

Мақала сандық ұрпақтың құндылықтар мәселесін зерттеп, Рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асыру және жастарды Төртінші өнеркәсіптік төңкеріс жағдайында өмір сүруге дайындау мәселесіне арналған. Қазіргі жас ұрпақтың сипаттамаларын, түрлерін, күшті және әлсіз тұстарын анықтау және қарастыру қоғаммен, әлеммен және өзімен қарым-қатынасты үйлестіруге, табысты, дені сау, бақытты ұрпақ қалыптастыруға, артықшылықтарды арттыруға және Қазақстан Республикасының рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асыру барысындағы туындаған қауіпті азайтуға ықпал етеді. XX ғасырдағы әкелер мен балалар арасындағы мәдени алшақтық – концептуалды және клиптік сана тасымалдаушылары жоғары технологиялық төңкеріс нәтижесінде пайда болды. Сандық иммигранттар мен сандық ұрпақтың өзара тәжірибесімен алмасу қажет. Виртуалды және нақты әлемнің қауіпінен моральдық иммунитетті қалыптастыру – әкелер ұрпағының міндеті. Зерттеудің өзектілігі төртінші өнеркәсіптік төңкерістің даму ерекшеліктерін ескеру болып табылады, ол тек меншікті технология деңгейіне ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның қазіргі қоғамында болып жатқан және болатын өзгерістерге де әсер етеді. Бұл өз кезегінде жеке сипатта да, қоғамдағы макро деңгейде де болатын өзгерістер болып табылады.

Түйін сөздер: құндылықтар, сандық ұрпақ ерекшеліктері, Қазақстанның рухани жаңғыру рухани жаңғыруды іске асыру, артықшылықтар мен қауіптер.

Summary

Myamesheva G. Values of the our Future

The article is devoted to the problem of the values of the digital generation, the implementation program of spiritual modernization of Kazakhstan of Kazakhstan and the preparation of young people for life in the conditions of the Fourth Industrial Revolution. Identifying and accounting the peculiarities, types of digital generations, strengths and weaknesses of the modern young generation will contribute to harmonization of relations with society, the world and themselves, building a successful, healthy, happy generation, enhancing benefits and reducing risks in implementing the Program of Kazakhstan Spiritual Modernization. The cultural gap between fathers and children in the twentieth century – carriers of conceptual and clip consciousness arose due to the high-tech revolution. Dialogue, mutual exchange of experience of digital immigrants and the digital generation are needed. To form moral immunity from threats and dangers of the virtual and real world is the mission of the generation of fathers. The relevance of the study is to take into account the features of the development of the fourth industrial revolution, which exerts its influence not only on the level of technology ownership, but also on the changes occurring and coming in modern society of Kazakhstan. Which, in turn, is both personal in nature and the changes occurring at the macro level in society as a whole.

Keywords: Values, Features of the Digital Generation, Spiritual Modernization of Kazakhstan, Implementation, Benefits and Risks.

*Гүлхан Нұрадин (Тараз, Қазақстан),
Сайраш Сапарғалиева (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

«MILLENNIALS» БУЫНЫ ЖӘНЕ ҰРПАҚТАР САБАҚТАСТЫҒЫ

Аннотация: Мақалада жаңа заман ұрпақтары, яғни батыстық әлеуметтанушы ғалымдардың әлемге танымал еткен мыңжылдық ұрпағы «millennials» туралы тұжырымдар келтірілген. Олар қазіргі тілмен айтқанда заманауи трендтің көшінен қалмай, өздерін жаңа әлемнің сауатты ұрпақтарымыз деп есептейтін бүгінгі жаңа заман жастары. Өзіндік болмысы, ортақ мүддесі мен құндылықтары қалыптасып үлгерген бұл ұрпақтың тәрбиесі мен ойлау мәдениетіне қатысты көптеген мақалалар мен кітаптар көптеп жазылуда.

«Millennials» қауымының жүріс-тұрысын бақылап жүрген зерттеуші-ғалымдардың айтуынша, жаңа заман жастары – тұрмыс қуып, тіршілік әлегіне көмілуді емес, құндылық (values) жаратып, қоғамға өзгеріс әкелуді, яғни инновация жасауды армандайды. Олар «құндылық» деген ұғымға айырықша мән береді, олардың талғамы ғана емес, сондай-ақ танымы мен көзқарастары да өзгеріске ұшыраған. Сондықтан болар, бүгінгі таңда тіршілік харекеті ұқсас, өмірлік мұраты үйлес жастардың қатары көбеюде. Ұсынып отырған мақаладағы негізгі ой жаңа буындар арасындағы сабақтастық құндылықтарының өзгеру жүйесіне бағытталған.

Түйін сөздер: жаңа заман жастары, ұрпақтар сабақтастығы, мыңжылдық ұрпақ, талғам, таным, уақыт, кеңістік.

Kipicne

Миллениалдар деген кімдер? Зерттеулерге сүйенсек, олар 1980 жылдардың аяғы, тоқсаныншы жылдардың басында дүниеге келген ұрпақтар. «Миллениалдар» сөзін қолданысқа енгізген және де осы тақырып жете-гінде бірқатар зерттеулер жүргізіп, кітап жазған американдық зерттеуші ғалымдар Уильям Штраус және Н. Хоув. Олардың көпшілік аудиторияда әлеуметтанушылар мен журналистердің қойған «Next ұрпағы» және Питер Пэн», «Y ұрпағы» деген атаулары да кездеседі. Олар өткен заман адамына үйреншікті әдетке айналған жүйелер заңдылығының шаблонын жоюға қадам жасаған буындар. Миллениалдар мәселенің нәтижесіне қызмет ететіндер және де, тек мақсатты іс-әрекеттерді жүзеге асыруға тырысатындар. Олар күтуді емес, әрекет етуге талпынатындар. Олар өзгеше болмысы, ортақ мүддесі мен құндылықтары қалыптасып үлгерген жаңа ұрпақтың көшбасшылары. Көсбашы қандай болуы тиіс? Осы сұрақ ойшылдарды қай заманда толғандырып келгені анық. Конфуционизм: «Басшы ғалым болуы керек», десе, көне грек өркениетінің өкілі Аристотель: «Басшы философ болуы керек», – деп түйіндейді, ал исламдық дүниетанымға жүгінген әл-Фараби бабамыз «басшы діндар болуы керек» деген ұстанымға ден қояды.

Бүгінгі таңда лидерлік феномен жан-жақты зерттелген. Лидер атану үшін тіпті жоғары лауазымға ие болу міндет емес [Мұқан 2019, 5 б.].

Әдіснама

Мақалада американдық ғалымдар В. Штраус пен Н. Хоувтың ғылыми айналымға енгізген ұрпақтар сабақтастығы теориясы қарастырылады. Оның негізінде жатқан ұрпақтардың циклдық алмасу жүйесіне әлеуметтік-философиялық тұрғыдан талдау жасалады. Негізгі мақсат «миллениумдар» ұрпағына ерекше көңіл аударылып, жеке сипаттама беріледі. Сондай-ақ, зерттеу жұмысының методологиялық негізін тарихи-философиялық, салыс-тырмалы талдау және проблемалық-теориялық зерттеу әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

Қазіргі білім мен ғылым дамыған кезеңде көшбасшылықтың алға шығуы, ежелгі тәрбие бастауларының қайта жаңғыруы болып табылады. Жастардың қоғам адамы болып қалыптасып, өз саласында көшбасшы, жан-жағын дамыту үшін белсенді және өз ой-пікірін ашық та, тыңғылықты түсіндіре алатын тұлға болып қалыптасқандары мемлекет болашағы үшін аса маңызды. Бүгінгі таңда көшбасшылардың маңызы артып отырған заман. Оның мынадай үш себебі бар? Біріншіден кез-келген мекеменің бағы да, соры да – басшылардың қоғамдағы абыройына байланысты. Екінші себеп, бұрынырақта орын алған өзгерістер мен күйзелістер тығылатын таса қалдырмады. Сондықтан бізге тұйыққа тірер жолдан алып шығатын, көштің басын нақты бағытқа бұрар көреген бағдаршы қажет. Көшбасшыларға деген қажеттіліктің үшінші себебі – институттар тұтастығының ыдырауы [Мұқан 2019, 300 б.]. Аталмыш ойдың авторы Уоррен Беннис көшбасшылық туралы заманауи зерттеулердің негізін салушы ғұлама ретінде кеңінен танымал. Сонымен қатар, «Көшбасшы болу хақында» кітабының авторы (түпнұсқа атауы *On Becoming a leader*), «көшбасшылықтың бас ұстазы» деген атаққа ие болған және көшбасшылық теориясын толыққанды ғылыми сала дәрежесіне көтерген ғалым. Автор көшбасшы болудың оңай емес екенін алға тартады. «Әйтпегенде екінші бірі көшбасшы болып кетер еді», – дейді. Беннистің сөзіне сүйенсек, көш бастауға ниеттенбес бұрын, кімде-кім өз табиғатын жете түсініп алғаны жөн.

Қазақстан әлемнің бір бөлшегі ретінде және дүниежүзілік технологиялық ғасырда өмір сүріп жатқандықтан мультимәдениет, глобалды мәдениет трендінен алшақ кете алмайды. Ғалымдардың негіздеуінше 2017 жылдан бастап өте бір ерекше кезең басталады. Бұл кезеңде 1963-1983 жылдар аралығындағы «X», 1983-2003 жылдар аралығындағы «Y», 2003 жылдан бері қарай «Z» кезеңінің ұрпақтары, яғни үш ұрпақтың адамдары бірге жұмыс істейді. Аталмыш ұрпақтардың өмір сүру уақытындағы кезеңдік ерекшеліктер мен өзгерістерге байланысты олардың ойлау жүйелері де әрқилы. Мұндай кезеңдік ерекшелік жұмыс берушілердің алдына жаңа міндеттер қойды. Осыған орай карьера, бизнес, жұмыс мәселелері бойынша жұмыс берушілерге ыңғайлы кадрлық саясат құруға көмектесу мақсатында INSEAD Emerging Markets Institute, Universum, MIT Leadership Centre және HEAD Foundation атты 4 бірдей зерттеу институты 19 елден 18 000 мамандар мен студенттердің қатысуымен ауқымды жұмыс жа-

сады. Жұмыстың нәтижесі бойынша үш ұрпақтың көшбасшылық қасиеттері, жауапкершіліктері мен бизнестегі қабілеттері екшеленген [Stillman 2018.]

«X» ұрпақтары тек өздеріне ғана сенеді, альтернативті ойлайды, таңдау мен өзгеруге қабілетті, әлемде болып жатқан жаңалықтардан үнемі хабардар. Сонымен бірге, олар көбіне жалғыз, ерен еңбек пен жеке басының жетістігіне үйренген. Бір бағытта көптеген жылдар бойы жылжып отырады.

«Y» ұрпақтарының табысқа жету туралы түсініктері «X» ұрпақтарына қарағанда өзгешелеу. Олардың басым көпшілігі бірнеше жылдар өткен соң жоғарылауым мүмкін деген оймен кәсіби өсу жолын ең төменгі сатыдан бастауды ұнатпайды. Олар карьераның бірден шыңына шыққанды ұнатады, олардың бұл қасиеті бір қарағанда кемшілік болып көрінгенімен, кейде кемшіліктен гөрі жетістікке ұласып кететін кездері болады. «Y» ұрпақта-ры заманауи бизнестің үміті десе де болады, себебі олардың білімге деген құлшыныстары мен техникалық сауаттылықтары өте жоғары деңгейде.

«Z» ұрпақтарына кәсіби тұрғыдан әзірге баға беруге ертерек, себебі олардың жас мөлшерлері өз қабілеттерін толықтай көрсетуге жете қойған жоқ. Дегенменмен бұл үмітті ұрпақтың сана сезімі де тәуелсіз мемлекетіміз сынды бұғаудан азат. Олар өздерінің мүмкіндіктерін толық сезіне алады және үнемі өзін өзі жетілдіріп отыру қажеттігін жақсы түсінеді [Inayatullah 2008, 13-41 pp.].

Осы формулаға Қазақстандық ұрпақтар толқынын салып көрсек: 70-50 жас аралығы – басшылыққа, адамның көңіліне қатты қарайды, өзінен өзгені жоғары қояды. Үнемі біреуге ұнағысы келеді және біреудің мақтағанын қалайды. Адалдық пен мейрімділікке, бауырмалдылық пен қонақжайлыққа баса назар аударады. Еңбекқор. Бұл жастағылар Кеңес одағында туылған және тәрбиеленгендіктен жақсы орындаушылар, жаңашылдыққа жатырқап қарайды, бірқалыптылық пен тұрақтылықты құптайды. Таршылықты көп көргендіктен бе екен, азық түліктің артығымен болғанын қалайды.

50-35 жас аралығы – еңбекке ынталы, бірақ жалқаулық пен кері тартпалыққа жиі бой алдырады. Өзгеге деген сенімсіздік пен секемшілдік басымырақ, бастапқы ойынан тез айнаиды, бірақ көбіне сол ойына қайта келеді. Тәуекелге бел буғыш және еліктегіш. Бұл буын Кеңес одағында дүниеге келіп тәуелсіз елде ер жеткен жандар. Бұл буынның жүгі ауыр, себебі олар кеңес одағында тек бүгінгі күнмен өмір сүрген ата-анасына жәрдем береді, өзі аяққа тұруға тырысады және балаларына мұрагерлікке бір нәрсе қалдыруды мақсат етеді.

35-18 жас аралығы – ойлары еркін, пікірлері ашық. Сыйластық пен құрметті шектей біледі. Үлкен мақсаттар қоюдан қорықпайды. Тез шаршайды, тез жалығады, есесіне жаңалықты тез қабылдайды. Байлықты тым жақсы көреді, ертегіге сенбейді. Тез табылатын табыс пен біреудің қателігін тауып, соны бетіне басқанды жақсы көреді. Тазалық пен әсемдікті жақсы көреді.

Әлемдік кеңістікте таралып, заманауи ой талқыға салынып жүрген ұрпақтар байланысы академик Ғарифолла Есімнің философиялық еңбектерінде «ұрпақтар сабақтасығы» ұғымы арқылы былай тұжырымдалған. Ғалымның ойы түсінікті болу үшін, толық келтіріп кетейік.

1. XIX ғасырда отаршылық заманында дүниеге келген ұрпақтар: Дулат ақын, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Абай, Шәкәрім т. б. бұларды бағалау үшін, арнайы жүйе қажет. Олар Ресей отаршылдығының күшіне енген кезінде ғұмыр кешкен тұлғалар. Ол жөнінде тарихи-әдеби туралы көркем шығарма Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романы.

2. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында дүниеге келген ұрпақтар: бұл кеңестік отаршыл заманы. Осы кезде өмір сүрген жақсы қазақтар дені «Халық жауы» атанып, азапталды, атылды.

Бұл екі ұрпақ та тарихи тұлғалар, дүниеден өткен адамдар. Бізге қалғаны, жеткені, олардың өмірбаяны және мұралары.

3. Қазіргі замандағы алпыс жастан асқан көзі тірілер, сексен бес, тоқсан жасқа келгендер. Бұлар коммунистік заманның ұрпақтары, өздері де коммунистер. Бұлардың дүниетанымы негізінен, коммунизм ілімімен уланған, бұлар негізінен, коммунистер, социалистер.

4. Қазіргі қырық бестен алпыс жастағылар, негізінен, комсомолдар. Кезінде кеуделеріне Лениннің бейнесі салынған значоктарды тағып, қызыл галстукты қолдарына тағып ант берген кешегі октябрыт ұрпақ, кейіннен өздерін комсомолмыз деп мойындағандар. Бұлардың санасы негізінен, социалистік бағытта.

5. 35-45 жас аралығындағылар пионер қатарында болғандар. Бұлардың саяси көзқарасы әртекті, негізінен советтік құндылықтар жүйесіне жақын болуына таң қалуға болмайды. Бұл пионер ұрпақтар.

6. 25-35 жас аралығындағылар. Бұлар тәуелсіздік жылымен шамалас дүниеге келгендер. Сондықтан мен бұларды «күміс» ұрпақтар деймін.

7. 18-25 жас аралығындағыларды «алтын» ұрпақ деймін.

8. 18 жасқа дейінгілерді «бриллиант» ұрпақтар деймін.

Жастар толқын – толқын. Ресми жастар деп он төрт жас пен отыз жасқа дейінгілерді айтады. Ол да дұрыс шығар, алайда жастарды саяси, әлеуметтік, мәдени және демографиялық құндылықтар жүйесіне орай былайша жіктеймін.

Бірінші толқын қырық пен елу жас аралағындағылар. Мен бұларды «кола ұрпақ» өкілдері деймін. Қазақтың қырықта қамал алады дейтіндері осы жас шамасындағылар. Бұл жастағылардан елге пайдалы әсер коэффициенті көп.

Екінші толқын отыз жастан қырыққа дейінгілер, мен бұл жастағыларды «күміс ұрпақ» деймін. Қазақтың тағы да айтқан аталы сөзі бар, «отызда орда бұзады», – деген. Бұл ұрпақта қуат ересен мол, демек Пайдалы Әсер Коэффициенті (ПӘК) де мол. Келешек-ресурс осы отыздағылардан шықпақ.

Үшінші толқын, жиырма жастан отызға дейінгілер, бұларды «алтын ұрпақ» деу орынды. ПӘК – бұл жастағыларда орасан, тек бағыттай, бағдарлай, баули білу қажет. Бұлар тәуелсіздік құрдастары, бұлар XXI ғасыр азаматтары.

Төртінші толқын, өмірге еніп жатқан бөбектерден бастап, жиырма жасқа дейінгілер. Бұлар «бриллиант ұрпақ» болмақ. Бұлардың ПӘК-ті орасан мол. Осы ұрпақ билікке жеткенде, ат жалын тартып азамат болғанда қазақ елі бұрын болмаған керемет жағдайға өтеді, тамаша ғұмыр кешеді. Біздің болашағымыз, қазақ елінің бағы, көркі, келешегі, осы «күміс» ұрпаққа, «алтын» ұрпаққа

және «бриллиант» ұрпақтарға тікелей қатысты. Бұл ұрпақтар арасында жақсы қазақтар үлесі мол болмақ деп тілейміз [Есім 2019].

Аталмыш футурологиялық пікірлерге көбіне тарихи оқиғалар жиі ықпал етіп отырады. Қай кезеңде, қай елде болмасын жастарға деген ересектердің көңілі ешқашан толық болған емес. Халықтың артқа қалдырған аталы сөздерінің барлығы жастарға берген ақыл кеңес, бағыт бағдармен қатар, көңіл толмаушылықтың орнын толтыруға арналғандай. Халқымыз бала тәрбиесіне, оның ішінде қыз бен ұлды табиғи ерекшеліктеріне байланысты екі бөлек тәрбиелеуге аса мән берген. Алғашқы білім алу процесі кезінде де ұлдар мен қыздарды бөлек оқытқан. Кейбір мұсылман елдері бұл оқыту жүйесін әлі күнге дейін ұстанады және оның тиімділігін көріп келеді. Өскелең шақта ұлдар мен қыздар бойындағы гормоналды өзгерістер олардың алаңсыз білім алуына өз кедергісін тигізеді.

Халық тәжірибесіндегі тыйымдар мықты тәрбие құралдарының бірі. Көптеген адамды тәрбиелеуге бағытталған кітаптарда не істеу керек екендігі айтылады, бірақ оны қалай істеу керек және нені істемеу керек екендігі айтыла бермейді. Әрбір істеуге болмайтын болмашы шарт, болашақтағы үлкен мәселенің алдын алуға қауһарлы. Қоғамымызда бүгінгі күні орын алып жатқан келеңсіз оқиғаларға кінәлі деп табылған адамдарды жазалаумен іс бітпейді. Мәселе тамыры тереңде, яғни ұлттық тәрбиенің босансуы, халық даналықтары мен өсиеттерінің орындалмауы және жат тәрбиені этножадыға сәйкес немесе сәйкес еместігіне қарамастан бойға сіңіруіміз.

Халық тәжірибесіндегі «ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз», «ұлынды бөтен үйден тойдырма, қызынды бөтен үйге қонғызба», «атадан тағылым көрмеген ұл жаман, анадан өнеге көрмеген қыз жаман», «қызға қырық үйден тыйым, қала берді есік алдындағы құлдан тыйым, ұлға отыз үйден тыйым, он сан үйден сын» деген даналық сөздер біраз қауіптің алдын алатын алғышарт іспетті. Концепцияда қыздарға қырық, ұлдарға отыз ықшамдалған және екшеленген тетіктер берілген. Тетіктерді түсіндіру, талқылау және санаға сіңдіру арқылы жастар бойында ұлттық тәрбие жүйесі қалыптасады.

Алайда қазіргі таңда ақпарат пен білім туралы ұғым-түсінік мейілінше өзгерген. Кітаптағы ақпаратты сүзіп алып жаттау, артынша емтихан тапсыру – мәнін жоғалтқан ескілікті әдет. Корпоративтік әлемде білім деген категория жаңара түрленген, қолға ұстатпайтын, үнемі өзгеріп тұратын дүниеге айналған. Бүгінгі ұрпақ ертеңгі карьерасына кәдесі тиетін ақпаратты бүгін жинап, миына тоғытамын деп әуреленбейді. Олардың түсінігінде миды құрғақ фактілермен толтыру – тығырыққа жетелейтін татымсыз әдіс. Ең тиімдісі – құнды ақпаратқа қажеттілік туғанда орайымен тауып, сәтімен іске асыру. Ал, қажетті дүниені көбіне нетворкыңыздағы адамдардан табасыз. Басқаның басындағы қажетті ақпаратпен сусындау қабілеті – нетворк интеллектісі (network intelligence) деп аталады. Қандай да бір мағлұматқа дер кезінде қол жеткізу үшін өз нетворкыңызды жыға тануыңыз керек. Қандай адамдар бар, нендей дүниеге қанық, біліп жүруді әдетке айналдыру қажет деп санайды.

Нетворкинг (ағылшын тілінен тікелей сөзбе-сөз аудармасы «*networking* – ғаламтордың шым-шытырығы немесе ғаламторда тоқу: яғни *net* – байланыс, *work* – жұмыс») деген мағынаға саяды. Бұл дегеніміз өмірлік маңызды деп саналатын күрделі мәселелердің тиімді, әрі тез арада шешілу жолдарын айналаңдағы достарыңмен және жақын таныстарыңның көмегі арқылы табуға бағыттайтын әлеуметтік және кәсіби әрекет болып табылады. Тіпті қазіргі қоғам адамының үйде отырып ақша табу, ғаламтор арқылы жеке бизнесін бастау, арақашықтықта білім алу, онлайн сабақтар арқылы өзін-өзі дамыту, кәсіби қызметін, мүмкіндіктерін арттыруда жаңа адамдармен танысу, т. б. көптеген жұмыстардың барлығы уақытты тиімді пайдалану мақсатында осы айтылып отырған нетворкинг шеңберінде жүзеге асырылып отырғаны айқын. Әрине, аталмыш тәсілді өз пайдасы үшін асыра сілтеушілікке салып, зиянды жағынан жүзеге асырып жатқан адамдар да жоқ емес.

Бүгінгі психология ғылымындағы жаңа үлгі адам психикасындағы эмоционалдылық пен интеллектуалдылықтың өзара ықпалды байланысына баса назар салуда (В.В. Бойко, О.К. Тихомиров, В.К. Вилюнас, Д.В. Люсин, К. Изард, Д. Гоуаман, П. Салоуей, Дж. Майерс және т. б.). Соның негізінде әлемдік ғылым кеңістігінде, «эмоционалды интеллект» жаңа ұғымы пайда болды. Американдық психологтар Питер Сэловей мен Джон Мэйер 1990 жылдары алғашқы болып эмоциялық интеллектінің бірінші үлгісін ұсына отырып, ғылымға «эмоциялық интеллект» терминін енгізді. Аталған авторлар эмоциялық интеллект деп «өзінің және өзгенің сезімдері мен эмоцияларын байқай білу, оларды ажырату және осы ақпаратты ойлау мен іс-әрекетте қолдану» деп түсіндірді [Кузовкин 2014, 62 б.].

Бір ғана АҚШ-тың өзінде бес миллион данасы сатылымға шығып үлгерген Дэниел Гоулманның «Эмоционалды интеллект» кітабында «...Тасы өрге домалап, көптеген жетістікке қол жеткізген көшбасшыларды біріктіріп тұрған маңызды ерекшелік ол – эмоционалды интеллектінің жоғары деңгейлік көрсеткішінде» екендігі айырықша аталып өтеді. Яғни, адам қаншалықты білімді игергенімен эмоционалды интеллектісін дамытпаса, жетекшілік ете алмайды деп көрсетеді.

Эмоционалды интеллект идеясы Эдуард Торндайк, Джой Гилфорд, Ганс Айзенк сынды авторлардың зерттеуге алған «әлеуметтік интеллект» ұғымынан шыққан. Дж. Гилфорд зерттеуінде, әлеуметтік интеллект – өлшемді конструкция негізінде психологиялық тәжірибе арсеналына енеді деп тұжырымдалса, Г. Оллпорт бойынша: «әлеуметтік интеллект» – адамдар қарым-қатынасының тиімділігін қамтамасыз ететін әлеуметтік ерекшелік [Гоулман 2008, 85 б.]. Міне, осы айтылып отырған интеллект ұғымының сан-салалық мәні мақалаға негіз болып заманауи «Z» ұрпақтарының сана болмысында орнығып, қалыптасып үлгерді. Түйіп айтқанда, бүгінгі ұрпақ өз интеллектісін барынша нығайтуға, өз потенциалын толығымен пайдалануға, машықтарын шыңдап, саналы тәуекелшілдікке баруға, бұзып-жарар мүмкіндіктер іздеп, толағай карьера жасауға дайын тұрады. Олар өздерін стартап – бұл менің өзім деп есептейді.

Қазіргі ұрпақ, өз қызығушылығы мен талғамына аса мән береді. Өйткені ол оның қоғамдағы орнын анықтап береді. Ал, қоғамнан өз орнын тапқан адам – білікті маман, сыйлы азамат болары сөзсіз. Ондағы біздің міндетіміз: жастарға бағыт-бағдар беріп, олардың жан-жақты дамуына мүмкіндіктер жасау. Отансүйгіштікке тәрбиелеп, намысты етіп өсіру. Дұрыс орта таңдауға көмектесу. Хакім Абайдың іліміндегі жақсы адам болудың өлшемдері: тән саулығын таза ұстауға, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздықтың құндылықтарын негізге ала отырып, жол көрсету – біз қажет етіп отырған позитивті адам тұлғасын қалыптасыруға жол көрсетеді. Позитив болмаса адамдық құндылықтарда не мән бар. Алдымен өзінің кім екенін, икемін, қарым-қабілетін, бағытын айқындап алуға дағдыландыру, ой мен жүрек тазалығына тәрбиелеу.

Ақылдың өлшемі тек қана білім емес, тектілік яғни, өзгені түсіне білу қабілеті, оның көрінісі мыңдаған көзге көрінбейтін ұсақ-ұсақ әрекеттерден, күнделікті атқарып жүрген іс-әрекеттерімізден байқалады. Мәселен, байыптылықпен сұрай білу, дастарханның басында өзінді қарапайым ұстай білу, қайтарымын күтпей басқаға көмек қолын созу, тіпті табиғатты күту, сыйлай білу, айналанды қоқысқа толтырмау (қоқыс – айналандағы адамдарды жаман сөздермен балағаттамау, жаман сөздермен, жаман идеялармен қоқыстамау т.б.). Тіпті, ауыздан шыққан әрбір сөзің мен жасаған ісіңе мұқият, таза болу.

Қорытынды

Білімділік – қоршаған ортаға, әлемге деген төзімділік қатынасын орнату, оны түсіне білу қабілеттілігі. Білімді меңгеру, бұл да қабілеттілік. Білімділік – ескі мазмұнмен өмір сүріп келе жатыр, қабілеттілік – жаңаны жасау, ескіні жаңа ретінде мойындау. Көп адамдардың ойынша «біртіндеп игерілген білім өмірлік азық», алайда бұл адасушылық. Оқу, және таңдау бойынша оқу. Оқу – маңызды, бірақ біліктілікке тәрбиелеудің бір ғана көзі емес, ең маңыздысы оның «өзегінде».

Әрбір адам өзінің жеке интеллектуалдық қасиетін дамытуға жауапты, әрі міндетті. Бұл адамның қоғам алдындағы негізгі жауапкершілігі.

Библиография

- Гоулман, Д. 2008. 'Эмоциональный интеллект'. М., АСТ, АСТ Москва, Хранитель, с. 85.
- Есім, Ф. 2019. 'Өркениетке қазақ болып енуіміз керек'. *Жаңа сөз*. Алматы, Қазақ үні газеті, 4-қыркүйек.
- David Stillman. «Gen Z @ Work» How the Next Generation Is Transforming the Workplace.
- Inayatullah, S. 2008. 'Mapping Educational Futures: Six Foundational Concepts and the Six Pillars Approach', *Alternative Educational Futures: Pedagogies for Emerging Worlds* (Eds. M. Bussey, M., Inayatullah, S., Milojevic, I.). Rotterdam, Sense Publishers, pp. 13-41.
- Кузовкин, В. & Баранникова, С. 2014. 'Концептуализация понятия «эмоциональный интеллект» в психологической науке'. Москва, Психология и школа, №2, 62 б.
- Мұқан, Ш. 2019. 'Көшбасшылық' *Мазмұндама*. Алматы, Мазмұндама, 5-300 бб.

Transliteration

Goýlman, D. 2008. 'Emotsionalnyı intellekt' [Emotional Intelligence]. M., AST, AST Moscow, Hronitel, 478 p.

David Stillman. «Gen Z @ Work» How the Next Generation Is Transforming the Workplace.

Esim, Ğ. 2019. 'Órkenietke qazaq bolyp enımız kerek' [We Must Enter to Civilization Like a Kazakh]. *Jańa sóz*. Almaty, Qazaq úni gazetisi, 4-qyrkúiek.

Inayatullah, S. 2008. 'Mapping Educational Futures: Six Foundational Concepts and the Six Pillars Approach', *Alternative Educational Futures: Pedagogies for Emerging Worlds* (Eds. M. Bussey, M., Inayatullah, S., Milojevic, I.). Rotterdam, Sense Publishers, pp. 13-41.

Kýzovkin, V. & Barannikova, S. 2014. 'Kontseptýalizatsıya ponıatıa «emotsionalnyı intellekt» v psihologicheskoi naýke' [Conceptualization of the "Emotional Intelligence" in Psychological Science]. Moskva, Psihologıa ı shkola, №2, 62 b.

Muqan, Sh. 2019. 'Kóshbasshylyq' [Leadership]. *Mazmundama*. Almaty, Mazmundama, 300 b.

Резюме

Нурадин Г.Б., Сапарғалиева С.Ж. Поколение «Millennials» и проблемы преемственности

В статье анализируется поколение современного мира, точнее поколение «Millennials», которое стало популярным благодаря утверждениям западных социологов. Говоря современным языком – это сегодняшние молодые люди, поспевающие за современным трендом и относящие себя к грамотным потомкам нового мира. Много статей и книг было написано о культуре воспитания и мышления этого поколения, которое уже сформировало свою индивидуальность, общие интересы и ценности. По словам исследователей, которые следят за поведением Millennials, молодые люди сегодня мечтают создавать ценности, внедрять инновации и менять окружающий свой мир, а не в погоне за повседневным бытом и материальными потребностями. Они уделяют особое внимание понятию «ценность», изменились не только их вкусы, но и их восприятие и отношение к жизни. Видимо поэтому сегодня растет число молодых людей со схожим образом жизни и идеалами. Основная идея предлагаемой статьи ориентирована на систему изменения ценностей, преемственности между новыми поколениями.

Ключевые слова: современная молодежь, преемственность поколений, тысячелетнее поколение, вкус, знание, время, пространство.

Summary

Nuradin G.B., Sapargalyieva S.ZH., The Millennials Generation and Succession Challenges

The article talks about new era generations, more precisely, thoughts about millennials introduced to the world by western sociologists. They are nowadays young people, who in the modern sense say that they are the most up-to-date educated generation of the new world, without leaving the contemporary trend. Many articles and books addressed to describe pedagogy and culture of thought of the millennials, who have shaped their own personality, common interests and values in modern society.

Researchers who monitor the behavior of the Millennials community say that modern-day youth dreams about creating lifestyles and transforming them into society rather than living and surviving. They pay special attention to the category of «value», not only their taste, but also express adapted cognition and attitude. This may lead to increase of proportion of young people with a similar lifestyle and aspirations. The main idea in the present article is about continuity and evolution between new generations.

Keywords: new era generation, continuity of generations, millennials, cognition, taste, time, space.

Аслан Азербает (Павлодар, Казахстан)

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ОБНОВЛЕНИЕ В КАЗАХСКОМ ФИЛОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Понятие социально-культурного обновления рассматривается как процесс преобразований в соответствии с потребностями времени с выделением первенствующей важности нравственной составляющей.

Обновление следует начинать с осознания необходимости преобразований и ментальной составляющей. Новаторства новой эпохи могут использоваться как во благо, так и во вред. Кто-то заявит о неизбежности противоречий, обусловленных ломкой старого уклада, при переходе от одних социально-культурных форм к новым. В связи с этим, нужно отметить, что общее благонравие позволит совершить предполагаемый переход безболезненным, задаст позитивное направление применению новых технологий, и как следствие, становлению новых социальных институтов.

Ключевые слова: социально-культурное обновление, нравственность, человек, добродетель, культура.

Введение

Казахская этическая мысль содержит уникальную идею социально-культурного обновления во времени и пространстве. Ключевым и первостепенным фактором обновленческого развития является аспект человечности, содержание которого составляет добродетель. Нравственные основы над-временны, над-культуры, над-национальны. Новаторства того или иного периода истории рассматриваются посредством понимания «вечности человека» как порождения добродетелью мироздания. Исходя из этого, какое-либо культурное обновление или же переустройство должно начинаться с нравственного преобразования и соотношения с основополагающими понятиями нравственности, что позволит безболезненно контактировать и взаимодействовать с другими культурами.

Методология исследования

В исследовании применялся историко-философский метод, позволивший определить периоды дискурса социально-культурного обновления в казахской мысли, выявить особенности понимания духовного обновления каждого из периодов, обусловленные теми или иными историческими предпосылками.

Используя в качестве научного инструментария и генетический метод, наряду с выделением основных этапов проявления концепции обновления социума, определены духовные истоки и исторические связи между выразителями данной концепции каждого из периодов.

**Чокан Валиханов и Абай Кунанбаев как основоположники
казахской философии обновления социума**

Начало глубоких размышлений и споров об обновлении казахского социума приходится на середину XIX века. Кочевой цивилизации казахов требовалось изыскать новые приемлемые формы жизнедеятельности. Траектория обновления была определена еще Чоканом Валихановым. Ученый стал первым образцом сочетания европейской образованности и казахского духа. Своей ответственности казахской (тюркской) духовности понятие всечеловечности и взаимосвязанности мира как единого целого, одного организма прослеживается в трудах и письмах исторического деятеля. Нравственный компонент каждого начинания является сущностным. Политика, экономика, образование и т.д. имеют главную цель организации благосостояния людей и благообразного их взаимодействия между собой. Тем самым, под обновлением следует понимать не только социально-культурную форму, но и стержневое социально-нравственное содержание.

Чокан Валиханов [1984, с. 78] писал о его современниках: «Народ груб и туп и вследствие этого пассивен...». Угасание кочевой цивилизации повлекло ее замкнутость. Горизонты кочевника в средние века не ограничивались, а с превращением степи в территорию, переход которой у оседлых жителей из российских городов в среднеазиатские вызывал только отягощение, казахские кочевники в подавляющем большинстве замыкались лишь в пределах кочевого быта, отсутствовала какая-либо восприимчивость к новым явлениям времени. Об этом с полным негодованием писал Абай Кунанбаев во втором Слове назиданий.

Пользуясь «методологией» аль-Фараби, человеческое сообщество располагает делением на «избранных» и «широкую публику». Категория «избранных», определяемая сугубо нравственно-интеллектуальным критерием, а вовсе не статусным, наследственным, имущественным цензами. Удел «избранных», узревших подлинное положение вещей, и, видящих путь из невежества к добродетели и процветанию, просветить «широкую публику» и вести по благому пути обновления. Чокан Валиханов и Абай Кунанбаев были «избранными», и вполне можно сказать, что они и заложили основы казахской философии обновления социума.

В «Записке о судебной реформе» Чокан Валиханов [1984, с. 80] писал: «... усвоение европейского общечеловеческого просвещения и энергичная борьба с препятствиями, мешающими достижению этой цели, должна составлять конечную цель для всякого народа...». Тем самым, для продвижения вперед необходимо овладение европейским просвещением, а для этого изначально следует избавиться от невежества, то есть «стать человеком» в подлинном смысле.

Снова упоминая аль-Фараби, философия которого прослеживается в мыслях обоих казахских мыслителей, следует помнить, что мироздание есть добро и добродетельный путь развития, человек создан для следования данному пути, человек – есть порождение добродетельной воли мироздания и носитель

добра. Таким образом, быть человеком – быть добродетельным и познающим. Познание – сущность человекобытия. Познание себя и мироздания – неотъемлемая суть человека, оно удерживает на правильном пути развития, оберегает от падения в невежество. Тем самым, «препятствия, мешающие достижению» цели представляют негативные черты ментальности. Сначала надо «стать человеком», избавиться от невежества, затем изучать европейское просвещение, мировые достижения в науке и технике, чтобы добытые знания и умения применялись в добродетельном русле с заботой о народе и его просвещении.

Чокан Валиханов [1984, с. 79] также писал: «Реформы бывают только тогда удачны, когда они правильны, т. е. тогда, когда они основаны на тех неизбежных законах прогресса, при которых только и возможно здоровое развитие общественного организма». Здесь следует понимать, что прогресс бывает как научно-технический, так и духовный. Под последним надо понимать интеллектуально-нравственное развитие, предполагающее осознанное единение человеческого сообщества и его благого становления.

Кроме того, новое время стало эпохой, когда люди осознали неизбежность взаимодействия народов и континентов. Однако европейцы назвались мировым гегемоном и потребителем ресурсов Востока. По дошедшим до нас сведениям, Чокан Валиханов любил все человечество, желал видеть казахский народ в содружестве и взаимовыгодном сотрудничестве со всеми народами мира. Таким образом, духовный прогресс предполагает и понятие всечеловечности, что значит осознание человека вне зависимости от происхождения как главной ценности, и единства человечества.

Поэты направления «Зар Заман» с печалью оценивали состояние казахского народа. В их стихах звучали мусульманские мотивы, с негодованием они оценивали угасание кочевой цивилизации, со скорбью констатировали мораль казахов XIX века. Поэты воспевали ислам и традиционализм казахов.

В свою очередь, Чокан Валиханов и Абай Кунанбаев смотрели вперед. Если казахскую степь превратили в окраину Российской империи, требовалось в сложившихся историей условиях искать путь выхода из отсталого, «окраинного» положения. А Россия многолика, это невежественный чиновник колониальной администрации, это удалой казак, это крестьянин-переселенец, но это и интеллигент, призывающий к просвещению и демократии (политический ссыльный). Пример следовало брать с русского интеллигента, борющегося с царизмом за свободу и прогресс.

Абай Кунанбаев, знавший о том, что в самой России есть силы, вопреки самодержавию стремившиеся к торжеству нравственных законов и развитию, обновлению внутреннего уклада страны, приходит к выводу о необходимости социально-культурного обновления казахского социума с сохранением положительных этических традиций, родного языка в соответствии с запросами времени. Данный контекст Абаем сформулирован следующим образом:

«Чтоб человеком ты был

И вровень с веком ты был...» (перевод М. Петровых) [2009 а, с. 157].

Прежде чем стать вровень с веком, следует сначала стать человеком. Даже в нарождавшемся в начале XX столетия индустриальном мире надлежит сохранять заложенную мирозданием добродетель, что есть нравственность.

Абай следующим образом оценивал печаль и негодования поэтов направления «Зар Заман»:

«Шортанбай, Бухар жарау и Дулат...

Песни их – обноски из сплошных заплат» (перевод П. Карабана) [2009b, с. 62].

Абай не видит смысла переживать о прошлом времени, он призывает действовать в настоящем для построения светлого будущего, в котором казахи заняли бы достойное место. Поскольку Абай видит, что посредством достижений русской науки и передовой общественной мысли представляется возможным вывести народ из отсталости, мыслитель предлагает заимствовать все самое полезное, ценное, что имеет российская мысль, и применить во благо всего казахского народа. А это возможно только при становлении нового поколения казахской нации, которые составят казахскую интеллигенцию.

Казахская интеллигенция о пути развития казахского народа в XX веке

Утверждение Абая «Природа смертна, вечен человек» можно трактовать исходя из того, что человек – это тот, кто несет добродетель в мыслях, делах, повседневной жизни. Труд добродетельного оставляет хорошую память о нем среди людей, его приводят в пример молодым людям.

Племянник Абая и его ученик Шакарим [2010, с. 34], храня завет наставника, писал, что «Добро всегда живет и не умрет вовек». Если Абай в некоторых стихах писал, что он в его воззрениях одинок, и его идеи не сбудутся, поскольку народ не восприимчив к ним, то его племянник был более оптимистичен. Великий Абай не застал первой русской революции 1905-1907 гг., не увидел, как казахская общественность составила Каркаралинскую петицию, не восхитился казахами, участвовавшими в Государственной Думе Российской империи, не наблюдал становления казахской национальной партии «Алаш».

Шакарим, будучи полон надеж после Февральской революции 1917 года, писал:

«Жизнь тем не кончится, мир будет обновлен,

Насилию и злу поставим мы заслон.

Будь справедлив, народ, и тогда пожнешь

Плод своего труда, душою возрожден» (перевод с казахского Вс. Рождественского) [2010, с. 35].

Исходя из того, что «вечен человек», без преувеличения можно сказать, что «Абай вечен». Утверждение Абая о человечности как добродетели было продолжено Султанмахмутом Торайгыровым, определившим служение народу как жизненную цель. Наряду с призывом к образованию и овладению науками, он утверждает о пагубности религиозного бездумного фанатизма.

Султанмахмут писал:

*«Я стану человеком, и, если буду жить, –
Никчемным человеком я не хочу прослыть.
Не лучше ли спокойно лежать в могиле тесной,*

Чем на земле просторной слепым невеждой быть?!» [2002, с. 413].

Время требовало рационального подхода к осмыслению бытия. Поэт обличает пороки духовенства, сбивающего народ в необъяснимые разумом дебри.

Светское, европейски образованное общество, сохранившее казахскую духовность, состоящее из специалистов в той или иной сфере, составляет образец казахского социума, предложенный наиболее видными деятелями движения Алаш. М. Дулатов, М. Жумабаев в стихотворениях размышляли о важности знаний и наук, нравственного преображения. Еще раз, подчеркивая понятие всечеловечности в казахской этике, следует упомянуть о цели деятелей Алаш относительно преображения всего мирового пространства. Алихан Букейханов писал об общественном и личностном идеале: «Самое трудное, что невозможно достигнуть ни умомъ, ни богатствомъ, спокойствие душевное, доступное только высшей нравственности, присущей только всестороннему образованию, мы чувствуемъ [это] только тогда, когда ни душой, ни теломъ не сделаешь никому зла» [2009, с. 283].

В казахской среде оппозицию партии Алаш составили казахские коммунисты, составившие казахскую советскую интеллигенцию. Это Турар Рыскулов, Сейткали Мендешев, Алиби Джангильдин, Сакен Сейфуллин и др.

Еще в 1926 году Т. Рыскулов [1998, с. 271] сформулировал модель казахской культуры следующим образом: «Казахская национальная культура должна быть «национальной по форме, социалистической по содержанию». Особо важным представлялось формирование казахского пролетариата. Надо упомянуть и о проведении ликбеза.

Казахский советский поэт С. Сейфуллин писал следующее:

*«Человек – это гордость семьи трудовой,
Человек – это все пролетарии мира
Согретые ленинской теплотой»* [1984, с. 164].

Обновление социума возможно лишь через духовное преображение. Казахские большевики видели благое обновление в избавлении от родовых пережитков, в укоренении социалистической морали («от каждого по способности, каждому по труду»), в обобществлении собственности, индустриальном прорыве, образовании населения. Таким образом, они планировали создать новую социалистическую нацию казахов.

В 1936 году А. Джангильдин [1961, с. 196] высказался: «Моя Родина прекрасна и богата во всех отношениях. Но нам еще не хватает учителей, книг, кадров, чтобы утолить жажду и тягу казахов к знаниям и образованию, ибо это является самым большим чудом нашей эпохи: пробуждение миллионов масс, которым раньше был закрыт доступ к образованию и этим самым к участию в культурных преобразованиях».

Концепция Олжаса Сулейменова о развитии во взаимодействии

Человечески разумно то, что сохраняет жизнь и мир. К исходу XX века мир снова нуждается в обновлении. Технизм ускоряет движение, процессы. История мчится неумолимо. В связи с этим, поэт Олжас Сулейменов [2004 а, с. 229] в 1985 году задал вопрос: «Сумеет ли человечество затормозить, если на проезжую часть исторического пути выйдет ребенок?». Поэт и сам дает ответ: «Человечество должно добреть» [Сулейменов 2004 б]. Лишь добродетель делает индивида человеком и личностью. Следующий уровень развития духовно-нравственный. К утверждению аль-Фараби о том, что если народы будут помогать друг другу в достижении добродетели, то и вся земля станет добродетельной, любви Чокана Валиханова ко всему человечеству, мысли Абая Кунанбаева о вечности человека, Алихана Букейханова о высшей нравственности, следует присовокупить концепцию Олжаса Сулейменова о развитии во взаимодействии. Поэт назвал ее «новой мировой концепцией» [Сулейменов 2004 с, с. 104]. Взаимопонимание и благожелательность станут предпосылками взаимодействия культур. Духовный, социально-культурный облик народа, нации обогащается с культурным вливанием извне. Неизбежны и новые тенденции, образовавшиеся на стыке культур. Здесь следует назвать тюрка и мусульманина аль-Фараби, сквозь призму тюркского мировоззрения синтезировавшего исламское вероучение с античной греческой философией. Потомок Чингиз хана и выпускник омского кадетского корпуса Чокан Валиханов, Абай Кунанбаев, изучивший русскую классику и создавший собственную этическую традицию, ставшую важным компонентом казахской духовности, Алихан Букейханов – выпускник экономического факультета Петербургского лесного института.

Изоляция недолговременна или же вовсе невозможна, поскольку мир – есть организм. Обновление и развитие возможно только при взаимодействии. Тем самым, народы взаимозависимы. А взаимозависимость невозможна «без взаимопонимания и направленного взаимодействия» [Сулейменов 2004 d, с. 142].

Заключение

Тезис Абая «быть человеком, быть вровень с веком» важен и в XXI веке. Чрезвычайно важно не растерять в себе человека. Не исключаются и нарекания в навязывании понимания человечности как носителя добродетели. На что вполне можно ответить, что нравственные основания являются тем фундаментом, удерживающим благую содержательность человеческого мировосприятия и мироощущения, жизнедеятельности от полного разрушения и разложения.

На повестке дня стоит вопрос о человеческих нравственных нормах в условиях 4 промышленной революции со всеми вытекающими из нее последствиями.

Библиография

Абай. 2009. 'Пока не знаешь – молчи' (Перевод М. Петровых). *Я – человек-загадка...* Астана, Аударма, сс. 157-159.

- Абай. 2009. 'Если умер близкий – скорбен человек' (Перевод П. Карабана). *Я – человек-загадка...* Астана, Аударма, сс. 61-62.
- Букейханов, А. 2009. 'Не желай и не делай другимъ того, чего себе не желаешь'. Полное собрание сочинений в 7 томах. I том. Астана, «Сарыарка» БУ, сс. 282-284.
- Валиханов, Ч. 1984. 'Записка о судебной реформе'. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, сс. 77-104.
- Джангильдин, А. 1961. 'В тени «Крыши мира». Беседа с Алиби Джангильдиным, вице-президентом Казахской республики'. Документы и материалы, под ред. Т.Е. Елеуова, П.М. Пахмурного. Алма-Ата, Казахское государственное издательство, сс. 193-196.
- Рыскулов, Т. 1998. 'Ответ на письмо группы молодежи в газете «Советская степь» «Об ауле, интеллигенции, компартии и культуре»'. Собрание сочинений в трех томах. Т. 3. Алматы, Қазақстан, сс. 266-272.
- Сейфуллин, С. 1984. 'Человек'. Избранное. Стихотворения и поэмы, Пер. с казахского. Вступительная статья, составление и примечания С.С. Кирабаева. Алма-Ата, «Жазушы», сс. 163-164.
- Сулейменов, О. 2004 а. 'Может, это твой город'. Собрание сочинений в 7 томах: Т. VI. Публицистика, Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. Алматы, «Атамұра», сс. 228-230.
- Сулейменов, О. 2004 б. 'Человечество должно добреть'. Собрание сочинений в 7 томах: Т. VI. Публицистика, Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. Алматы, «Атамұра», сс. 231-240.
- Сулейменов, О. 2004 с. 'Кочевники и культура: казахский эксперимент'. Собрание сочинений в 7 томах: Т. VI. Публицистика, Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. Алматы, «Атамұра», сс. 94-109.
- Сулейменов, О. 2004 d. 'К взаимозависимости'. Собрание сочинений в 7 томах: Т. VI. Публицистика / Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. Алматы, «Атамұра», сс. 135-164.
- Торайгыров, С. 2002. 'Я стану человеком'. Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах). Алматы, Институт развития Казахстана, с. 413.
- Шакарим. 2010. 'Взошла заря свободы' (перевод с казахского Вс. Рождественского). Мое время. Перевод с казахского. Астана, Аударма, сс. 34-35.

Transliteration

- Abay. 2009 a. 'Poka ne znayesh' – molchi' [If You Don't Know You'll be Keep Quiet], (Perevod M. Petrovykh). *Ya – chelovek-zagadka...* Astana, Audarma, ss. 157-159.
- Abay. 2009 b. 'Yesli umer blizkiy – skorben chelovek' [If a Loved one Died, a Person is Mourned], (Perevod P. Karabana). *Ya – chelovek-zagadka...* Astana, Audarma, ss. 61-62.
- Bukeykhanov, A. 2009. 'Ne zhelay i ne delay drugim togo, chego sebe ne zhelayesh' [Do not Desire and do not do to Others What you do not Wish for Yourself]. *Polnoye sobraniye sochineniy v 7 tomakh. I tom. Astana, «Saryarka» BY, ss. 282-284.*
- Valikhanov, CH. 1984. 'Zapiska o sudebnoy reforme' [Judicial Reform Paper]. *Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. T. 4. Alma-Ata, Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, ss. 77-104.*
- Dzhangil'din, A. 1961. 'V teni «Kryshi mira». Beseda s Alibi Dzhangil'dinym, vitse-prezidentom Kazakhskoy respubliki' [In Shadow of "Roof of World." Conversation With Alibi Dzhangildin, Vice President of Kazakh Republic]. *Dokumenty i materialy / pod red. T.Ye. Yeleuova, P.M. Pakhmurnogo. Alma-Ata, Kazakhskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, ss. 193-196.*
- Ryskulov, T. 1998. 'Otveta na pis'mo gruppy molodezhi v gazete «Sovetskaya step'» «Ob aule, intelligentsii, kompartii i kul'ture» [Reply to a Letter From a Group of Young People in the Newspaper Sovetskaya Steppe "On the Village, Intelligentsia, the Communist Party and Culture"]. *Sobraniye sochineniy v trekh tomakh. T. 3. Almaty, Kazakstan, ss. 266-272.*

Seyfullin, S. 1984. 'Chelovek' [A Man]. Izbrannoye. Stikhotvoreniya i poemy / Per. s kazakhskogo. Vstupitel'naya stat'ya, sostavleniye i primechaniya S.S. Kirabayeva. Alma-Ata, «Zhazushy», ss. 163-164.

Suleymenov, O. 2004 a. 'Mozhet, eto tvoy gorod' [Maybe This is Your City]. Sobraniye sochineniy v 7 tomakh: T. VI. Publitsistika, Sost. i vstup. st. Safara Abdullo. Almaty, «Atamura», ss. 228-230.

Suleymenov, O. 2004 b. 'Chelovechestvo dolzhno dobnit' [Mankind Must Get Around]. Sobraniye sochineniy v 7 tomakh: T. VI. Publitsistika, Sost. i vstup. st. Safara Abdullo. Almaty, «Atamura», ss. 231-240.

Suleymenov, O. 2004 c. 'Kochevniki i kul'tura: kazakhskiy eksperiment' [Nomads and Culture: Kazakh Experiment]. Sobraniye sochineniy v 7 tomakh: T. VI. Publitsistika / Sost. i vstup. st. Safara Abdullo. Almaty, «Atamura», ss. 94-109.

Suleymenov, O. 2004 d. 'K vzaimozavisimosti' [To Interdependence]. Sobraniye sochineniy v 7 tomakh: T. VI. Publitsistika / Sost. i vstup. st. Safara Abdullo. Almaty, «Atamura», ss. 135-164.

Toraygyrov, S. 2002. 'Ya stanu chelovekom' [I Will Become a Man]. Antologiya sotsial'no-politicheskoy mysli Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei (v dvukh tomakh). Almaty, Institut razvitiya Kazakhstana, s. 413.

Shakarim. 2010. 'Vzoshla zarya svobody' [The Dawn of Freedom Has Risen] (perevod s kazakhskogo Vs. Rozhdestvenskogo). Moye vremya. Perevod s kazakhskogo. Astana, Audarma, ss. 34-35.

Түйін

Азербайев А.Д. Қазақ философиялық дискурсындағы әлеуметтік-мәдени жаңғырту

Әлеуметтік-мәдени жаңғырту тұжырымдамасы адамгершілік компоненттің басымдық маңыздылығына назар аудара отырып, уақыттың қажеттіліктеріне сәйкес қайта құру үрдісі ретінде қарастырылады. Жаңару қоғамның зияткерлік және адамгершілік негізі ретіндегі трансформация қажеттілігі мен діл компонентін түсінуден басталуы керек. Жаңа дәуірдің инновацияларын жақсылық үшін де, зиян үшін де қолдануға болады. Кейбіреулер кейбір әлеуметтік-мәдени формалардан жаңа түрлеріне көшу кезінде ескі жолды бұзу салдарынан туындаған қайшылықтардың сөзсіздігін жариялайды. Осыған байланысты жалпы ізгілік ұсынылған өтуді ауыртпалықсыз ететінін, жаңа технологияларды қолдануға оң нәтиже беретінін және нәтижесінде жаңа әлеуметтік институттардың құрылатынын атап өткен жөн.

Түйін сөздер: әлеуметтік-мәдени жаңғырту, адам, адамгершілік, ізгілік, мәдениет.

Summary

Azerbaiyev A.D. Social and Cultural Update in Kazakh Philosophical Discourse

The concept of social and cultural renewal is considered as a process of transformation in accordance with the needs of the time with emphasis on priority importance of the moral component. Renewal should begin with an awareness of need for transformation and mental component of society. Innovations of a new era can be used both for good and for harm. Someone will declare the inevitability of contradictions caused by breaking old way, in the transition from some social-cultural forms to new. In this regard, it should be noted that general goodwill will make proposed transition painless, will set a positive direction for the application of new technologies, and as a result, formation of new social institutions.

Keywords: Social and Cultural Update, Morality, Human, Virtue, Culture.

Ақан Бижанов, Серік Нұрмұратов (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҰЛТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫ ҚЫРЛАРЫ

Аннотация. Ғылыми мақалада қазіргі Қазақстандағы нақты тарихи дүниеге қатысты интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың тиімді жолдарын ұсынумен қатар қазақстандық бірегейліктің қалыптасуының заңдылықтары мен оны басқару үдерістерінің стратегиялық жоспарлау жүйесін бағалау өлшемдері мен мақсаттық бағдарлары анықталады; еліміздегі қоғамдық сананың жаңғыруы аясындағы заманауи адами капиталдың даму бағыттары айқындалады; Қазақстан Республикасындағы дүниетанымдық ахуалын кешенді әлеуметтік-гуманитарлық зерттеудің негізінде рухани жаңару концептілерінің әзірлемеленуі жөнінде ғылыми тұжырымдар келтіріледі; ғылыми бағдарлама ауқымында биылғы жылы гуманитарлық пәндер саласындағы «100 жаңа оқулықтар» жобасының қазақстандық бірегейлену мен ұлттық өзіндік санасының қалыптасуына әсерінің философиялық, саясаттанулық және дінтанулық аспектілері ғылыми-талдамалық анықтаудан өткізілетіндігі тұжырымдалады.

Түйін сөздер: білім, дүниетаным, жаңғыру, интеллектуалды ұлт, қоғам, құндылық, мәдениет, өркениет, ұлттық сана, этнос

Kіpіcne

Қазіргі Қазақстан Республикасының полиэтникалық құрылымы біртұтас унитарлы мемлекет болып қалыптасуына кедергісін келтірмейді. Дегенмен, еліміздегі саяси-әлеуметтік, мәдени және рухани дамудың қайнар көздерін іздеу барысында назар аударуға тиісті мәселелер ауқымы бар екенін де ескеруіміз керек. Қазіргі заманауи жағдайлардағы қоғамдық сананың жаңғыруы міндеттерін жүзеге асырудың маңызды факторы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі болып отыр. Халықтың бірлігін сақтау үшін жалпы құндылықтардың, отансүйгіштік сананың, азаматтық жауапкершілік пен ынтымақтастықтың, заңды құрметтеудің, елдің тағдырына қатыстылықтың негізіндегі азаматтық бірегейлікті қалыптастыру қажет. Өз кезегінде, Қазақстанның қазіргі жағдаятында қоғамдық сананы жаңғыртудың негізгі мақсаты тарихи шығармашылыққа, озық ұлттық тәжірибе мен идеялардың синтезіне, халқымыздың мәдени, рухани, саяси дәстүрлерінің зерделенуіне негізделген біртұтастық пен бірегейлікті қалыптастыру болып табылады. Қазақстанның дамуының қазіргі кезеңінде қоғамдық өмірдің барлық саласы мен техникалық-тех-нологиялық үдерістерінің кешенді жаңғыруы қажет. Жалпы қазақстандық бірегейлікті пен жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үдерісінің тиімділігі мен олардың ғылыми дәйектемелігі заманауи жағдайда отандық өркениеттік әлеуетімізді барынша көтеруге мүмкіндіктер береді.

Институт ауқымында орындалатын ғылыми бағдарламаның 2020 жылғы күнтізбелік жоспары бойынша мамандар алдындағы теориялық және колданбалы зерттеулердің негізгі бағыттары төмендегідей:

- қазіргі Қазақстан Республикасындағы интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың озық үлгісін ұсыну және оған қызмет ететін адами капиталдың әртүрлі қырларын айқындау;

- қазақстандық бірегейліктің қалыптасуының басқару үдерістері стратегиялық жоспарлау жүйесін бағалау өлшемдері мен мақсаттық бағдарларын анықтау және саяси үрдісін сыни бағамдаудан өткізу;

- Қазақстан Республикасындағы дүниетанымдық ахуалын кешенді әлеуметтік-гуманитарлық зерттеудің негізінде рухани жаңару концептілерін әзірлемелеу және мемлекет пен діни ұйымдардың өзара қырым-қатынастарын жан-жақты зерделеу және зайырлылық негіздерін тұжырымдау;

- «100 жаңа оқулықтар» жобасының қазақстандық бірегейлену мен ұлттық өзіндік санасының қалыптасуына әсерінің философиялық, саясаттанулық және дінтанулық аспектілерін анықтау болып келеді.

Қазақстандық әлеумет пен қоғамдық сананы кешенді рухани жаңғырту мен елдің экономикасын инновациялық дамыту бойынша міндеттерді жүзеге асыру міндеттерінсіз жалпыұлттық бірегейлікті қалыптастыру үдерісін тұтастанған және пәнаралық ғылыми талдаусыз мүмкін емес [Назарбаев 2017]. Сондықтан, отандық гуманитарлық ғылым, оның ішінде әлеуметтік және саяси философия және саяси-әлеуметтік теория, дінтану ізденістері қоғамдық сананың жаңғыруы міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейліктің қалыптасуын кешенді зерттеулерге көп назар аударуы тиіс.

Ғылыми бағдарлама жалпы алғанда қазақстандықтардың қоғамдық санасының жаңғыруымен және рухани қайта түлеуімен байланысты мәселелер топтамасын жаң-жақты зерттеуді мақсат етіп қояды. Рухани жаңғыру концептісін ғылыми мағынада әзірлемелеу практикалық-бағдарлы заманауи технологияларды жетілдірумен де байланысты. Әлеуметтік прогресті қамтамасыз ететін рухани жаңғыру үдерістерін еліміздегі заманауи өркениеттік даму тұрғысынан ашып беру және оның мемлекеттік органдардың қызметіне қатысты механизмдерін айғақтау және дәйектеу жұмыстың ғылыми зерттеулік негізгі бағдары болып келеді.

Әдістеме

Ғылыми мақала көтерген өзекті мәселелерді ғылыми деңгейде үшін кешенді ғылыми әдіснама қолданылады, демек әлеуметтік-философиялық, саясаттанулық, дінтанулық, мәдениеттанулық және әлеуметтанулық талдаулардың пәнаралық әдістері мен тәсілдері келтірілген екен: құбылыстарды ғылыми талдаудың жүйелі, құрылымдық-функционалдық әдістері және сонымен қатар әлеуметтік субъектілердің қоғамдағы қызметтерін терең қарастыру үшін салыстырма талдау әдісі пайдалынаылады; заманауи қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудың әдіснамалық технологиясы және т. б. ғылыми инновациялық әдістер мен тәсілдер қарастырылған. Зияткерлі ұлттың қалыптасуы мен дамуын байыптау барысында кейбір әдіснамалық жаңашылдықтар енгізілді. Мәселен, пәнаралық талдау тарапынан қоғамдағы адами фактор мәселесі талқыланады. Сонымен қатар адами капиталды,

зияткерлі ұлтты жан-жақты зерделеу әдісі арқылы зерттеудің қорытындыларын ғылыми кәсіби ортаға, жалпы оқырман қауым-ға жоғары ғылыми деңгейде, дәйектелген тұжырымдар арқылы жеткізу де маңызды. Ғылыми зерттеудің теориялық және практикалық нәтижелері Қазақстан Республикасының қоғамдық санасының жаңғыруының негізгі міндеттерін жүйелі жүзеге асыру аясында қазақстандық бірегейліктің қалыптасуының идеялық-дүниетанымдық және тұжырымдамалық-әдіснамалық базисінің қалыптасуын және дамуын қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қазақстанның зияткерлік мәдениетінің мәндік негіздері

Зияткерлік мәдениет – мемлекеттің ғылыми және білім беру салаларының дамуының интегралдық көрсеткіші және сонымен қатар ұлттың өзіне тән дүниетанымы мен мәдениетінің, ғылыми, педагогикалық және көркем ойлауының ерекшелігін танытатын қоғамдық құбылысты атаймыз. Қазақстанның зияткерлік мәдениеті – қазақстандық қоғамның тарихи рухани мұрасы мен заманауилық инновациялық әлеуетінің паш етуші рухани парадигмасы. Қазақ руханиятының тарихи кезеңденуі мен сабақтасуының астарында осы зияткерлік мәдениеттің терең қатпарлары қаланғаны белгілі [Назарбаев 1999]. «Тарих толқынында» деген еңбекте халқымыздың рухани мәдениетінің өркениеттік эволюциясындағы зияткерліктің көріністері тарихи-фиолософиялық және мәдени-философиялық тұрғыда сараптаудан өткізіледі.

Еліміздің гуманитарлық саласында «зияткерлік» деген әлеуметтік ұғым «интеллектуалды» деген ұғыммен қатар қолданылып келе жатқаны белгілі. Қазақ тіліне бірте-бірте сіңіп келе жатқан гуманитарлық ғылымдар саласының дәстүрлі және жаңа ғылыми терминдерін екі нұсқада да қолдануға болатыны туралы тұжырымдар жоғары мемлекеттік деңгейде бірнеше рет айтылған болатын. Шын мәнінде адамның рухани әлемінің өзегін құрайтын «интеллект» құбылысының терең мазмұнды, қоғамдық құрылымда пәрменді және ауқымды болуы үшін алдымен әлеуметте жақсы білім беру мен мәдениеттің деңгейі жоғары болуы керек. Бірақ жеке адамның жинақтаған әлем туралы білімдерімен, жинақтаған ақпараттар тізбегімен ғана ол әлеуметтік субъект ретінде жоғары интеллектуалды, немесе зияткерлі мәдениет иегері деңгейіне бірден көтеріле қоймайды. Бұл үдеріске рухты тәрбиелеуші, жетілдіруші қызметті атқаратын адамгершілік пен рухани өмірдің бай мазмұны (der gediegene Inhalt) және олардың қоғамдағы дараланған деңгейдегі құрылымдарының дамуы керек және солар ғана қоғамдағы зияткерлік пен зайырлылықтың нағыз рухани іргетасы болып келеді [Гегель 1970]. Демек, зияткерлік мәдениет адамның әлемге, қоғамға және әртүрлі қоғамдық үдерістерге, адам өмірінің рухани сипатына қатынасының нағыз мәйегін білдіреді. Рухани даму жолындағы адамдар ғана интеллектуалды қоғамның қалыптасуына өзінің үлесін қосады. Жалпы рухани дамудың түпкі негізінде ғылымның, білімнің ғана емес, сонымен қатар дін мен мәдениеттің құндылықтары қомақты орын алғанын ұмытпауға тиістіміз.

Зияткерлік құбылысының түпкі астарында қауымдастықтың тарихи процестерге, тарихи деректерге деген қатынасының кешенді негіздері жатыр.

Тарихтың объективті бағамдалуы, жаңаша шынайы тұрғыда бағалануы, философиялық тереңдіктер тұрғысынан игерілуі кез келген қоғам үшін маңызды. Әсіресе, тәуелсіздік мәртебесіне жақында ғана қол жеткізген ТМД елдері үшін аса қажет. Өйткені бұрынғы саяси жүйе сыңыржақты коммунистік ұстанымдарды аса белсенділікпен насихаттау арқылы ұлт болмысындағы тарихи шындықты біршама бұрмалауларға жол берді. Тарихи сананы нағыз електен өткізетін кезең де келді. Осы бағытта біздің елімізде біршама қадамдар да жасалуда. Сонымен қатар әлеуметтік субъектінің құндылықтар әлемінің сапалы деңгейін қалыптастыру үшін зияткерлік өмір салтын, зияткерлік мәдениетті ерекше рухани құбылыс ретінде әлеуметтік ортадағы әртүрлі деңгейлерді насихаттау, тарату, дамыту керек. Осы зиялы қауымның белсенділігімен жүзеге асатын әлеуметтегі өзара қарым-қатынастық үдерістер өркениеттік сипаттағы коммуникацияның өрбуіне, отандық руханияттың кемелденуіне барынша ықпалды әсер ететіні анық.

Тарихты ғылыми және философиялық сараптаудан өткізу арқылы біз халық ретіндегі өзіміздің рухани келбетімізді, рухани құндылықтарымызды танимыз. Бірақ прогресс үшін одан да маңыздысы тарихи субъект ретіндегі алға қарай өркениеттік жетілуіміздің, дамуымыздың тетіктерін анықтауымыз. Қазақстандағы рухани жаңғыру идеясын жүзеге асыру әрекеттері қазіргі кезеңде еліміздің әлеуметтік кеңістігі үшін өмір қажет-тілігіне айналуда. Осыған орай қазақстандық философ Д. Кішібековтың тұжырымдарына тоқталып өтейік: «... Мәселе философияның пайымдаумен байланыстылығында болып отыр. Философия аналитикалық ойлаудың негізіне құралған. Егер тарих білім болса, философия – пайымдаумен сипатталатын қиял. Тарих философиясы айғақтарға, оқиғаларға, тұлғаларға, халықтың тағдырына деген жай ғана қатынас емес, сонымен қатар осы айғақтар туралы пікір, оларды талдау. Бұл өте қиын әрі жауапты міндет. Бізде қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көптомдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі тарих философиясы болып отыр... Бұл кездейсоқ емес... Әрине тарихтың философиялық мәселелерімен тек философтар ғана емес, тарихшылар да айналысады. Тарихты тұтастай қарастыру дүниетанымдық ғылымдар өкілдерінің ғана қолдарынан келеді. Тарихтың философиялық мәселелерін қарастырудың қиындықтары оның жекелеген тұлғалардың, тұтастай халықтардың, мемлекеттік саясаттың және т. б. мүдделерін қозғайтынымен байланысты. Тарих философиясы идеологиямен шектесіп жатады, ал идеологиясыз ешқандай мемлекеттің де өмір сүре алмайтындығы белгілі» [Кішібеков 2002].

Зияткерліктің маңызы жайлы тарихи тұлғалардың көбісі өз шығармашылығында айтып кеткені белгілі. Әсіресе, қазақ мәдениеті үшін Ағартушылық құбылысының маңызы мол екенін Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Абай Құнанбаев шығармашылығынан анық байқаймыз. Демек, зияткерлік қоғам руханиятының өзегі құрайтын мазмұн мен мәнге ие құбылыс. Зияткерлік іштей дадарысқа ұшыраған қоғамда әрине әртүрлі

кикілжіндер мен теріс мағынадағы үдерістер байқалады. Сонымен қатар тарихи сананың әлеуметтік жадымен тығыз байланыста екені белгілі. «Тарих, бұл – бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Жады немесе әлеуметтік ес неғұрлым терең болған сайын адам да, тұтастай алғанда қоғам да рухани бай болады. Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас. Ал бұл тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерні адам бойыда қалыптастырумен ұстасып жатады. Тарихи эрудиция, бұл – тұлғаның рухани байлығы» [Нұрмұратов 2012]. Сондықтан тарихи сананың негіздеріне арқа сүйеген интеллектуалды мәдениет қана заманауи қоғамда өзінің жемісті нәтижелерін руханият әлеміне бере алады.

Қазақстандық бірегейліктің қалыптасуын басқару үдерістері мен стратегиялық жоспарлау жүйесі

Жалпы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы үдерісі сан тарапты күрделі процесс. Сондықтан әлеуметтік, саяси және дүниетанымдық ауытқулар белең алып кетпеу үшін мемлекет тарапынан барынша сындарлы көмек беріліп отырылуы тиіс. Демократиялық құндылықтарды насихаттаушы мемлекеттерде халықтың қоғамдық пікіріне барынша назар аударылатыны белгілі. Қазақстан билігінің басқару үрдістерінде ұстанатын негізгі қағидаты ретінде табысты экономикалық реформалардың іске асыруды қоғамдық-саяси өмірдегі кешенді жаңғыртулар арқылы жасалуы танылды. Әсіресе, «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» [Мемлекет басшысы 2019] формуласы қазіргі мемлекеттік басқару ісінің негізгі платформасына айналатындығы еліміздің президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында айтылды. Осы орнықты формула еліміздегі саяси тұрақтылықтың кепілдігін беретін өзіндік заманауи басқару моделі екендігі жарияланды.

Әрине, кез келген мемлекеттік басқару ісі бұқара халықтың мүдделерін ескеріп отырғанда жемісті нәтижелер береді. Сонда ғана өркениетті әлем мойындаған демократиялық құндылықтарды өрбіте алатынымыз анық. Осыған орай Қазақстан азаматтарының сындарлы өтініш-тілектері мен мақсат-мүдделерін мемлекеттік басқару барысында ескеріп отыратын «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру жоспары өте маңызды. Демек, елімізде демократияландыру үдерістері белең алуға тиіс деген ойды кеңінен өрбітетін уақыт келді. Осы ортақ міндетті кешенді түрде жүзеге асыру үшін тұрғындардың саяси белсенділігі мен саяси мәдениетінің жоғары болуы шарт. Әсіресе, қоғамымыздағы демократиялық келбетімізді танытатын электораттық мәдениеттің жоғары деңгейінің қалыптасуы мен дамуы халқымыздың бұқаралық санасы үшін үлкен қажеттілік болып тұрғаны белгілі.

Өкінішке орай, соңғы жылдары бүкілмемлекеттік сайлаудың кезінде енжарлық таныту, бойкүйездікке бой алдыру, белсенділік білдірмеу еліміздің ірі қалаларындағы тұрғындардың біркатары үшін әдетке айналғанын жасыруға болмайды. Бұл жағдай билік пен қоғам арасындағы тұрақты диа-

логты орнатуға кейбір кедергілер келтіреді және қазіргі геосаяси ахуалға бейімделген үйлесімді мемлекет қалыптастыруға да теріс ықпалын тигізеді. Билік пен қоғам арасындағы қашықтық жақын бола түсу үшін, өзара түсіністік пен сенім орнығуы үшін елімізде биік деңгейдегі азаматтық қоғам институттарының қалыптасуына барлық тұрғындар өз көмегін тигізуі қажет. Осындай белсенділік пен саяси сауаттылық ғана ел тұрғындарының бірлігін нығайтады және азаматтық қоғамның әлеуетін күшейтеді.

Азаматтық қоғамның мүмкіндіктерін қазіргі жағдайда тиімді қолдану үшін интеллектуалды мәдениетті дамытып, адами капиталды нығайта түсудің қажеттілігі зор. Жалпы мемлекеттік өзекті мәселелерді, міндеттерді оңтайлы жолдармен шешу жолында азаматтық қоғамның зияткерлік қабілетіне сүйенген орынды және өткір мәселерді талқылау жұмыстарына қоғамымыздағы ең озық ойлы зиялы азаматтарын тарту, жұмылдыру бастамасы 2019 жылдан бастап қолға алынғаны белгілі. Еліміздегі белгілі қоғам өкілдерін, қайраткерлерін қамтитын Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі құрылды. Бұл кеңес ротациялық тәртіппен жұмыс істеуде және ол еліміздегі стратегиялық жоспарлау жүйесін қалыптастыруға өз үлесін қосады деген сенім халық пен билік орындарында қалыптасқанын атап өтуге болады. Қазақ даналығында «кеңесіп пішкен тон келте болмас» деген қанатты сөз бар. Демек, қазақстандық бірегейліктің үйлесімді сипатта қалыптасудың жолы осы диалогтан бастау алары сөзсіз. Әділеттілік пен жауапкершіліктің адамгершілік қағидаттары ретінде қоғам құрылымдарының барлық деңгейін қамтуы және оның құқықтық қатынастардың базисіне айналуы әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуымыздың маңызды қырларының қатарына жатады.

Зияткерліктің зайырлылық құбылысымен өзара байланысы

Елдің әмбебап сипатта жаңғыруы – зайырлы және өркениетті қазақстандық мемлекеттің дамуының негізі. Ол кенеттен секіріспен емес, кезеңдеп, эволюциялық жолмен жүзеге асатын құбылыс. Қазақстан Республикасы Президентінің қазіргі таңда жүргізіп отырған әлеуметтік, экономикалық және саяси реформаларының бағыты осы прогрессивтік идеяларға сәйкес келеді. Жаңғырудың маңызды бөлігі республикамыздың егемендігінің негізінде дамып отырған үдерістерінен туындайды. Демек, еліміздің рухани, идеологиялық және дүниетанымдық негіздерін дамытуда пәрменділік керек. Өткен тарихымызды барынша объективті және нақты зерттеудің нәтижесінде ұлттық мәдениетімізге келген кейбір қиындықтарды, ауытқулардың түп себептерін айқындай аламыз.

«Историографический метод позволяет осветить одну из самых трагических страниц в истории народов СССР – историю десакрализации национальных культур, историю демаркации с Богом, историю культуры, в которой мир был «заколдован» парадигмой безбожия» [Турганбаева 2019], – деген мамандардың тұжырымдары арқылы интеллектуалды мәдениеттің тұлғалық дүниетанымдық сенімдерге қатысты матрицасын анықтауға мүмкіндіктер аламыз. Әрине, діни фундаментализм мен радикализм құбылыстарының қоғамдағы прогрессивті процестерді тежейтіні анық. Бірақ оған қарсы тұратын тетіктер бар екенін

ескеруіміз қажет. Әсіресе, гуманизацияланған зайырлылық және дінге деген ғылыми көзқарасты өрбіту өте маңызды. Қоғамдық сананың рухани векторын айқындайтын құбылыс болғандықтан діни сананың орны ерекше. Ол өз кезегінде діни бірегейленудің қалыптасуының іргетасын құрайды. Сондықтан үнемі бұл құбылысқа мамандар ғылыми зерделеулер жасап, тұтастай алғандағы қоғамдық пікір мониторингін жасап отырудың маңыздылығы жоғары.

Мәдениеттің дамуы дінді ерекше рухани құбылыс және құндылық ретінде ешқашан жоққа шығара алмайды [Сарсенбаева 2018]. Ал, енді өзінің өркениеттік дамуында атеистік жолды таңдаған Кеңес Үкіметі ұзақ өмір сүре алмады. Дінді жоққа шығару тарихты біртұтас мағынада түсінуден бас тарту екені белгілі. Дінді «халық үшін апиын» деген» тұжырымның сыңаржақты екендігін тарих сахнасы көрсетіп берді. Себебі, дін руханилықтың, рухани құндылықтардың бастауы, дін жоқ жерде ғылым өзінің ақиқатты іздеу функциясын өте үстірт атқарады, мәдениет өзінің қайнар мәйегінен айрылып, бұқаралық тұтынушы сипатқа ие болады. Ғылымның дамуы руханияттың жетілмеулігінен, демократияның аздығынан қара күшті басшылық ететін саяси күштердің қол жаулығына айналатындығын ХХ ғасыр дәлелдеп берді. Атом бомбасы, нейтрондық бомба, химиялық қарулар және адам құқығына қарсы тұрған барлық жауыздықтардың барлығы дінсіздік пен шала діншілдіктің, руханилықтың жетіспеушілігінің нәтижесі екені анық. Бірақ дін жолын таңдаған елдердің барлығында бірдей үйлесімді қоғам қалыптасты, гіманизм принциптері белең алып кетті деп айтуға да болмайды. Сондықтан елімізде діни конфессиялық деңгейде әралуандыққа, діни сенімге деген еркіндіктердің берілгенімен осы саладағы қабылданған заңдар мен құқықтық ұстанымдар ұлттық қауіпсіздікті, азаматтардың тұлғалық қауіпсіздіктерін қорғауға бағытталған. Бұл әрекеттердің өзіндік заманауилық қисындары да бар. Өткен жылдары Қазақстанның бірнеше қалаларында көрініс берген радикалды діни ұйымдардың әрекеттері біршама әлеуметтік тұрақсыздық туындатқаны да есімізде. Сондықтан дін мен ғылым және мәдениет үш жақтап үйлесімді қоғамды қалыптастыратын рухани күш болуы тиіс екенін мойындау қажет.

Қорытынды

Қазіргі тарихи кезеңде Қазақстанның зияткерлік кеңістігінде гуманитарлық ғылымдардың дамуына және жоғарғы мектепте олардың дәрістелуіне инновациялық көзқарастар қалыптасуда. Себебі, жаңа заман өзінің ерекшеліктерімен ғылым мен білім салаларына жаңа талаптар қояуда. Әлемдік деңгейдегі ғылымның дамуы жоғарғы біліммен биік деңгейде интеграцияланған. Ғылымдағы жаңа жетістіктер білім беру процесі уақытылы ендеп, қолданысын тауып отырады. Атақты университеттер құрылымына теориялық ғылымды зерттеу орталықтары да кіреді. Міне, осы өркениеттік бағытта қоғамдық санамызда бұрыннан қалыптасып қалған стереотиптерді жеңіп, университеттердегі жоғары деңгейдегі интеграциялық үдерістерді өрбітуге тиістіміз. Сондықтан елімізде ғылыми-зерттеу институттары жоғары оқу орындарымен бірлесе отырып көптеген іс-шараларды атқарып, әртүрлі руханиятты қалыптастырушы перспективалық қызметтер атқару қажет.

Өкінішке орай жоғары оқу орындарындағы көптеген прогресті анықтаушы өлшемдер сандық деңгейден аспай жатқан жағдайды байқаймыз. Студенттерге терең берілетін білімдер ұстаз бен шәкірттің арасындағы шынайы сұхбаттан гөрі негізінен жинақталған балды есептеу жолымен жүргізілуде. Оқытушының тұлғалық, кәсіби жетілуінің өлшемдері де барынша формалданған, ол да ұпай жинау жолында жүреді. Өкінішке орай, қазіргі кезеңде Болон жүйесіне енудегі білім саласындағы үстірттікті де байқауға болады. ЖОО-лар өзара жарыстың құрсағына кіріп кеткен, білім алушының кәсіби біліктілігін қалыптастырудан гөрі білім ордасының рейтингтерде қандай орын алатындығы маңызды болып отыр. Міне, осындай келеңсіз жағдай интеллектуалды ұлттың қалыптасуына біршама келдергілер келтіруі мүмкін. Сондықтан әлемдегі өркениетті елдердің тәжірибесін зерделеудің өзіндік жүйесін жасайтын уақыт келді. Гуманитарлық пәндер бойынша әлемнің алдыңғы қатарлы «100 оқулығын» жоғары оқу орындарындағы оқу процесінде қолданудың өзіндік сипатын, жетістіктері мен кемшіліктерін жан-жақты анықтайтын тарихи кезең де келді.

Қазіргі тарихи кезеңде ғылыми-зерттеу институттарының, әсіресе гуманитарлық ғылым саласының мамандары жоғары білім кешендерінде қызмет атқарып жүрген оқытушылармен шығармашылық ынтымақтастықта болғанынан студент жастарымызға сапалы білім беру мүмкіндігі ұлғаяды. Жалпы интеллектуалды мәдениетті қалыптастыру, адами капиталдың ауқымын нығайту біздің республикамыздың әлеуметтік топтасуының заманауилық формасы мен модельдеріне өтудің стратегиясын жүзеге асыруға, этномәдени және ұлттық-мемлекеттік бірегейлікке, азаматтықтық қоғамның тұрақты және динамикалық дамуына өтуге белгілі бір үлес қосады және әлеуметтік капиталды тиімді жүзеге асыру мен көбейту Қазақстанның қазіргі әлемдегі 30 алдыңғы қатарлы елдерінің қатарына қосылуының маңызды ресурсы және сындарлы механизмі болары анық.

Библиография

- Гегель, Г. 1970. 'Наука логики'. В 3-х тт. Т.1. Москва: Мысль, сс. 15-17.
- Кшибеков, Д. 2002. 'Философия истории и современность'. Алматы: Наука, 306 с., ss. 47-48.
- Назарбаев, Н. 2017. 'Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру', *Егемен Қазақстан*, 06 сәуір.
- Назарбаев, Н. 1999. 'Тарих толқынында', Алматы, Атамұра, 296 б, 271-293 бб.
- Нұрмұратов, С. 2012. 'Қазақ халқының тарих философиясы және еуразияшылдық феномені', *Евразийская концепция Льва Гумиева и современность*, Монография. Астана: Фолиант, 288 с.
- 'Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы'. 2019. Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. 02 қыркүйек.
- Сарсенбаева, З. 2018. 'Этнос и ценности'. Алматы, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 316 с.
- Турганбаева, Ж. и др. 2019. 'Религиозно-политические аспекты исламской идентичности', *Central asia and the caucasus*, Russian edition, том 22, выпуск 2, сс. 113-126.

Transliteration

- Gegel, G. 1970. 'Nauka logiki' [The Science of Logic], V 3-h tt. T.1. Moskva, Myisl, ss. 15-17.
- Kshibekov, D. 2002. 'Filosofiya istorii i sovremennost' [Philosophy of History and Modernity]. Almaty, Nauka, 306 s., ss. 47-48.

- Nazarbayev, N. 2017. 'Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru' [Course Towards the Future: Spiritual Modernization]. *Egemen Kazakstan*, 06 sauir.
- Nazarbayev, N. 2003. 'Tarikh tolkynynda' [In the Stream of History]. Almaty, Atamura, 288 b.
- Nurmuratov, S. 2012 'Qazaq halqynyń tarıh filosofııasy jáne eýraziashyldyq fenomenı' [The Philosophy of the History of the Kazakh People and the Phenomenon of Eurasianism], *Evraziyskaya kontseptsiya Lva Gumieva i sovremennost*, Monografiya. Astana: Foliant, 288 s.
- 'Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy' [Address of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan]. 2019. Syndarly qoǵamdıq dialog – Qazaqstannyń turaqtylyǵy men órkendeýiniń negizi, 02 qyrkúek.
- Sarsenbaeva, Z. 2018. 'Etnos i tsennosti' [Ethnicity and Values]. Almatyi, Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 316 s.
- Turganbaeva, Zh. 1 dr. 2019. 'Religiozno-politicheskie aspekty islamskoy identichnosti' [Islamic Identity in the Context of History and its Prospects: Religious and Political Aspects], Central asia and the caucasus, Russian edition, V. 22, Issue 2, ss. 113-126.

Резюме

Бижанов А.Х., Нурмуратов С.Е. Значимые грани формирования интеллектуальной нации в Казахстане

В научной статье рассматриваются актуальные вопросы формирования казахстанской идентичности в современных условиях. В 2020 году исполнители научной программы разрабатывают оптимальную модель формирования интеллектуальной нации в Казахстане, определяют роль и место человеческого капитала в образовательных стратегиях и формировании интеллектуальной нации в Казахстане. Одна из главных задач программы – выявление основных направлений развития человеческого капитала в контексте модернизации казахстанского общественного сознания. Исследование целевых ориентиров и критериев оценки эффективности системы планирования может стать основой разработки оптимальной модели и рекомендации по внедрению инновационных социально-политических технологий стратегического планирования и политико-идеологического управления процессами становления общеказахстанской идентичности. Исследователи активно изучают концепты духовного обновления, парадигмы поликонфессиональной идентичности. С помощью инновационного подхода выявляются основные парадигмальные контексты казахстанской идентичности в условиях мировоззренческого плюрализма.

Ключевые слова: знание, мировоззрение, модернизация, интеллектуальная нация, общество, ценность, культура, цивилизация, национальное сознание, этнос.

Summary

Bizhanov A.K., Nurmuratov S.E. Important Facets of the Formation of an Intellectual Nation in Kazakhstan

The scientific article discusses current issues of the formation of Kazakhstani identity in modern conditions. In 2020, the executors of the scientific program develop an optimal model for the formation of an intellectual nation in Kazakhstan, determine the role and place of human capital in educational strategies and the formation of an intellectual nation in Kazakhstan. One of the main objectives of the program is to identify the main directions of development of human capital in the context of the modernization of Kazakhstani public consciousness. The study of targets and criteria for assessing the effectiveness of the planning system can become the basis for developing an optimal model and recommendations for the implementation of innovative socio-political technologies of strategic planning and political and ideological management of the processes of formation of the common Kazakhstan identity. The concepts of spiritual renewal, the paradigm of multiconfessional identity are being studied. Using an innovative approach, the main paradigmatic contexts of Kazakhstani identity are identified in the context of worldview pluralism.

Keywords: knowledge, worldview, modernization, intellectual nation, society, value, culture, civilization, national consciousness, ethnos.

Аяжан Сағиқызы, Динара Жаңабаева (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУ САТЫСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Өткен ғасырдан бері ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен тұрақтануы мәселесі әлеуметтік ғылымдардағы теориялық және эмпирикалық зерттеулердің негізгі тақырыптарының бірі болып келеді. Аталмыш мәселенің өзектілігі ұлттық мәдени, экономикалық және саяси шекараны бұзған жаһандану үдерістерінің жағдайында бұрынғыдан бетер өзектені түсті. Осы орайда қазіргі қазақстандық қоғамда ұлттық және мәдени бірегейлікті орнату маңызды мәселелердің қатарында болып отыр. Ғылыми мақала осы заманауи қазақстандық қоғамның даму сатысындағы ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау мәселесіне арналған. Тәуелсіз Қазақстанның даму барысында экономикалық, әлеуметтік-саяси тұрақтылық, діни төзімділік, мемлекеттік қауіпсіздік біздің қоғам үшін маңызды құндылықтар болып табылады. Ал этнос, әлеуметтік топтар, адам үшін ауқымды мәселе – мәдени бірегейлік болып табылады, себебі мәдениеттің әрбір субъектісі өз әлеуетін өзге мәдениеттің субъектілерімен әлеуметтік және мәдени өзара ықпалдастықты жүзеге асыруға тырысады. Бұл жерде олардың әрқайсысы мәдени жаңашылдықпен қатар өз мәдени дәстүрлерін, құндылықтарын сақтап, ары қарай дамытуға тырысады. Сол себептен аталмыш мақалада елдің даму жолы барысындағы қазақстандық бірегейліктің қалыптасуы мен оны сақтап қалу заңдылықтарына ғылыми-теориялық талдау жасалынып, осы үдерістердің мақсаттық бағдарлары анықталып, тұжырымдалды.

Түйін сөздер: бірегейлік, ұлттық мәдениет, дәстүр, қоғам, жаңғыру, құндылықтар.

Кіріспе

Көпұлтты құрамдағы қазақстандық қоғам аясында өз ұлттық бірегейлігінді ұғыну өз діліңді, құндылықтар жүйесін қорғаудың тұрақты негізіне айналады. Соңғы кездері осындай тұрақты негізді табу көптеген индивидтер үшін өзекті болып келеді. Сондықтан да әлеуметтік бірегейлік, мәдени бірегейлік, ұлттық және діни бірегейлік үлгісін іздеп табудың әлеуметтік маңызы бар себебі әр жеке индивид өзінің «Менің» қорғау қажет екендігін, қоғамның сұранысына ие екендігін сездіреді. Ұлттық және мемлекеттік бірегейліктің біз үшін тарихи маңызы зор. Көптеген жылдар бойы біз бірыңғай мемлекеттік кеңістікте дамыдық, қазақ халқы үшін өз мемлекеттілігіміз бен ұлттық бірегейлігімізге ие болып, оны сақтау ендігі тұста күрделі мәселелер санатында. Сондықтан да 90-шы жылдары жаңа мемлекеттің құрылуы, жаңа мемлекеттік, ұлттық-және мәдени бірегейліктің қалыптасуы тарихи маңызды оқиға болды. Кеңестік дәуірден кейінгі қазақ халқы үшін ендігі тұста «қазақстандық» ұғымы өзектені түсті. Этностық, этномәдени және ұлттық мүдделер мемлекеттің маңызды мәселелеріне айналды, себебі қазақстандық қоғамның дамуы оған тікелей байланысты.

Қазақстанда мемлекеттік деңгейде тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін ұлт белгісіне, олардың сеніміне қарамастан, қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру саясаты барынша белсенді жүргізіліп келе жатқандығы мәлім.

Қазақстандық ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау мәселесі еліміздің жаңа әлеуметтік шынайылыққа еніп, жаһанданудың ықпалы күшейе түсу салдарынан күшейе түсті. Мәдени бірегейлік – адамның қоғамдық атрибуттарының белгісі ретінде индивид пен этностық топтардың, ұлттың бірегейлігіне әсер ететін құралдардың бірі. Осылайша, ұлттық бірегейлік тарихи және мәдени дәстүрлері, ізгі құндылықтары, идеалдары, көзқарастары, ұлттық егемендігі бір мемлекеттегі азаматтардың бірегейлігі болып табылады. Ұлттық бірегейліктің негізгі белгілерін бірден-бір ұлттық дәстүр, ұлттық тәлім-тәрбие, дінге беріктік, тарихты мойындау мен оған деген құрмет анықтайды.

Әдіснама

Аталмыш мақаланың әдіснамасы ретінде тарихилық пен логикалықтың бірлігі әдісі, жүйелілік, нақтылық, біртұтастық, тарихи-методологиялық принциптері басшылыққа алынды. Заманауи қазақстандық қоғамның даму сатысындағы ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау мәселесі мәдени философиялық тұрғыдан қарастырылып, оны жүйелеп көрсетуде сараптамалық және логикалық тәсілдерге ерекше көңіл бөлінді. Бұл тәсілдер рухани жаңғырудың негізі болып табылатын ұлттық мәдениет пен бірегейлікке қатысты өзекті мәселелерді тұжырымдап көрсетуге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Қазіргі Қазақстанның жаңғыруы аясында қазақстандық ұлттық бірегейлікті сақтау, ұлттық-мәдени ерекшелікті, жаһандану аясындағы өзіндік анықталуын, қазақстандық қоғамның дамуын болжау мәселесін қарастыру – оның маңызды аспектілерінің бірі. Жаһандану жағдайында елдің әлемдік экономикалық кеңістікке интеграциялануы, халықаралық стандарттар мен құндылықтарға бағдарлануы қажет етіледі. Бір жағынан, қазақстандық қоғамда ұлттық-мәдени ерекшеліктер, дәстүршілдік пен қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өрши түсуі айқын көрініс табады. Бұл мәселелерді шешу жаһанданудың объективті барысынан қашып құтыла алмайтынымызды мойындап, қазақстандық қоғамның ұлттық мәдени өзегін сақтай отырып, жаңа қоғамдық шынайылыққа өту қажеттілігінен тұрады. Ол үшін Қазақстанның рухани, білім, діни, қоғамдық-саяси, экономикалық, этномәдени саласындағы ұлттық-мәдени әлеуетті нығайту факторларын егжей-тегжейлі анықтау керек. Сонымен қатар, даму жолында қазақстандық қоғам мәдениеті мен дәстүрін модернизациялық және инновациялық үдерістермен үйлесімді біріктірген императивтерді ұсыну керек.

Қазіргі қоғам аясында ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтау маңызы ерекше, себебі бұл халықтың ұлттық-мәдени өзегін, болмысын, философия-сын анықтауға мүмкіндік береді. Осы орайда орыс жазушысы А. Сло-женицынның «халықты жою үшін, оны тамырынан ажырату керек» [Кренов 2014, 65 б.] деп санаған пікірімен келісуге болады, себебі, өз мәдени бірегейлігінен алшақта даму – жансыз дамумен тең. Осы себептен бұған деген Қазақстанның «рухани» жауабы ретінде көне ұстанымдардың, дәстүрдің еш кедергісіз жаңа инновациялық негізде, мәдени унификация мен мәдени ерекшеліктерді ескере

отырып жүргізу стратегиясын айтуға болады. Осылайша, әлеуметтанушы Мануэль Кастельстің «болашаққа ұмтылған өзіндік ерекшелік» [Кастельс 1999, 298 б.] термині қазіргі таңда өзектілігін тапқан секілді.

Мәдени плюрализмді сақтай отырып, өркениеттік синтезге қол жеткізудің парадигмалық ұстанымы қауіп-қатер алдында тұрған адамзаттың үйлесімді бірлігі жолында ұлт пен мәдениеттің өзара сұхбатқа талпынып отырғандығын аңғартады. Сұхбатқа түсудің негізгі принциптерін орындап, сақтау маңызды стратегиялық міндет болып табылады және олардың шешімі – түрлі деңгейдегі өзара ықпалдастықтағы мәдениаралық коммуникация жағдайында ұлттық-мәдени бірегейлікті сақтап қалу. Осылайша, заманауи қоғамның шынайылығына кірігуге болады.

Саяси, әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық, мәдени-өркениеттік, тарихи аспектілер – ұлттық-мәдени бірегейліктің ажырамас бөлігі, енді бұл тұста философияның рөлін анықтаған абзал. Себебі, бұл бірегейліктің астарында қазақ халқының тарихына, дәстүрі мен мәдениетіне негізделген қазақы мазмұн жатыр. Бірегейлік ұғымы негізгі зерттеулерінің бірі болған американдық ғалым Эрик Эриксонның пікірінше, бірегейліктің қалып-тасуы барысында шешуші рөлді адамның өзінің әлеуметтік ортасына деген қатынасы анықтайды. Бұл үдеріс барысында жеке сипаттамалар, әлеуметтік тәжірибенің сан түрлілігі, өзгелердің мойындауы, олардың берген бағасы сол индивидтің өз әлеуметтік ортасындағы мәдени жинақтан алған мәдени құралдары арқылы дамиды, осылайша, ол өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, ортаның өзге мүшелеріне теңеседі. Тұлғаның әлеуметтік-мәдени жағдайының өзгеруі бұрынғысын жоғалтып, өзге жаңа бірегейліктің қалыптасуына алып келеді. Ал кейде, керісінше, «өзін жоғалтып» терең тұлғалық қиындықтарға соқтырады» [Эриксон 1999, 58 б.].

Қазақ халқы мың жылдаған тарихында өзіндік ұлттық діл мен мәдениетті қалыптастырды, ал мұндағы философиялық, тарихи, этнопсихологиялық негіздер ұлттық бірегейліктің қалыптасу іргесіне айналды. Сонымен қатар ұлттық бірегейліктің қалыптасу факторларының бірі тарихи жады деуге болады. Тарих қашан да тілмен қатар ұлттық бірегейлікті нығайту мен дамытудың маңызды саласы болған. Ол екеуі – бір-бірінен ажырамас, өзара тығыз байланыстағы ұғымдар. Ұлттың өз тарихи дәуірін пайымдауы олардың санасы арқылы өтеді.

Профессор М. Орынбеков қазақ халқының ділінде индивидтің санасына ықпал ететін саналық пен бейсаналық, мифологиялық пен заманауи кезеңнің генетикалық өзара байланысы бар, олар ғасырлар бойы сақталып, біздің этникалық санамызда тұрақтаған архетиптер болып табылады, оған «Жерана», «тайпа», «Кең дала», «Мен Қазақпын» деген ұғымдарды жатқызуға болатындығын атап өткен еді [Орынбеков 1996, 121 б.].

Қазақстанның басты ерекшелігі оның әлемдік геосаясаттағы этномәдени және тарихи құндылығы – дүниетанымдағы, философиядағы, жалпы қазақ халқының өміріндегі рухани-адамгершілік дәстүр болып табылады. Этикалық құрамы қазақтың дәстүрлі мәдениетінің іргетасы саналады және бұл негіз әлі күнге дейін қоғам дамуындағы маңызды рөлін жоғалта қойған жоқ. Оның

үстіне жаһандық дағдарыс аясында адамзат өмірінің өнегелік негізі болып табылатын дәл осы ерекшелік әлемдік қауымдастық деңгейінде өзектілікке ие болып отыр.

Танымал философ С.Ю. Колчигиннің пікірінше, адам болмысының рухани қырына көңіл аударыла бастаған сәтте бірегейлік феноменінің тереңінен «Этикалық құндылықтар иерархиясы тұрғысынан мен кіммін?» деген сұрақ туындайды. Сонымен қатар, бүкіл қоғам мен этносқа қатысты да «Адамгершілік императивтер аясында біз кіміз?» деген сұрақты да туындатады. Осы орайда, көбіне дәстүр мен жаңаны, антоним секілді бір-біріне қарсы ұғым ретінде қойып жатады. Алайда, олар – мәні жағынан емес, тек хронологиялық тұрғыдан ғана антипод. Ескінің де, жаңаның да жақсы, жаман қырлары бар. Сондықтан ескінің уақыттан тыс, шынайы, рухани өзегін алып, дәстүрді бұзбай, жаңаның құрамына қосу керек.

Осы себептен де бірегейлік пен жаңғыру сырттай бірі-біріне қарсы мәселе сияқты көрінеді. Бірегейлік өзінді сақтап қалу, ал модернизация жаңаруды болжамдайды. Бұл дегеніміз – өз бойыңдағы «Менді» қалыптастырып, ары қарай өрбіту керек, сонда ғана «Мен» сақталып, жағымсыз қасиеттер ысырылып қалады.

Осы жағдайда ғана индивидтердің, топтар мен тұтас қоғамның қарым-қатынасындағы жағымсыз, шығармашылық бастамалар басым бола бастайды. Осындай жағдайда ғана рухани және дүниетанымдық тұрғысынан адамзатаралық қарым-қатынаста бірлік жүзеге асады [Колчигин 2018, 36 б.].

Замануи әлемдегі ұлттық бірегейлік мәселесі түбегейлі трансформацияны басынан өткеріп жатыр. Жалпыадамзаттық этика, жаһандық деңгейде ойлау және жаһандық бірегейлік қалыптасып келеді. Ғылыми еңбектерде ұлттық бірегейлікке деген көзқарас пен қазіргі жағдайдағы оның қажеттілігінің айырмашылықтары бар. Бірі, оны жаһандық бірегейліктің қалыптасуы барысындағы кедергі деп санайды, себебі ұлттық бірегейлік қазіргі әлемдегі мәдени жаңғыруға ықпал етпейді. Ал бірі, ұлттық бірегейліктің тұйықтығы мен консерватизмділігіне қарамастан, әлемді полимәдени қалпында сақтап қалуға тырысуды алға тартады. Осы мәселе төңірегінде пікірлер сан алуан, ұлттық бірегейлікке ненің кері әсер ететіндігін, оның қоғам дамуына пайдасын анықтауға қатысты бірыңғай жауап беру мүмкін емес, себебі әр халықтың өз дәстүрі мен мәдениетіне деген қажеттілік деңгейі де әртүрлі. Қазіргі жаңа заманда орын алып жатқан миграциялық толқынға байланысты Еуропаның негізгі халықтарының өзі ұлттық бірегейліктеріне назар аудара бастады. Өзге мәдениеттің ықпалы еуропалық мәдениеттің болмысы өзгерген іспетті, мигранттардың жаппай ағылуынан Еуропаның ұлттық келбеті өзгеріске ұшырады. Жаңа еуропалықтар байырғы халықтың мәдени құндылықтарын қабылдап, бөлісуге асығар емес, керісінше, өз ұлттық салттары мен дәстүрлерін сақтап қалуға тырысады.

Адамның сана-сезімі қалыптаса салысымен бірегейлендіру мәселесі төңірегінде толғана бастайды, өзін өзгелерден ажыратып, кім екенін анықтау үстінде болады. Э. Фроммның пікірінше, бірегейлік — «бұл адамның легитимді жолмен өзінің Менін анықтауы» [Фромм 1999, 59 б.] Индивидтің бойындағы

бұл қажеттілік негізгісі болып табылады, өзін белгілі бір мәдениетпен бірегейлендіру адамның ділін, оның өмірлік құндылықтарын анықтайды. Оның үстіне, ұлттық бірегейлік мәдени тәжірибені тасымалдаудағы маңызды құрал болып табылады. Осылайша, ұлттық бірегейлік арқылы индивид, біріншіден, өзін өзгелермен салыстыру арқылы этникалық Менін анықтайды, екіншіден, этникалық қауымдастықтар өз мәдени дәстүрлерін, құндылықтары мен салттарын сақтап қалатындай мүмкіндіктері бар. Сондықтан да ұлттық мәдениеттің жоғалуы ауыр соққы ретінде қабылданады [Алиева 2016, 136 б.].

Қазіргі таңда жаһандануды қабылдамау себептерінің бірі ұлттық мәдениеттен бас тартқан жаңа жаһандық мәдениеттің орнау қаупі болып табылады. Бұл жағдайда индивид өзіне үйреншікті емес жаңа құндылықтар жүйесінің шеңберінде қалып қойып, оның дүниетанымы бұзылып, психологиялық ахуалына ықпал етіп, агрессия мен фрустрацияға ұшыратуы ықтимал. Түрлі мәдениеттердің тоғысуы аясында мәдени бірегейлік қашан да бірінші орынға шығады. Қауіп-қатердің алдында адамдарды біріктіруші құрал ретінде болды. Он сегізінші ғасырға дейін бұл мәселе тек жергілікті сипатта ғана болса, колониалды экспансия кезінен бастап ауқымды мәселеге алмасты. Колонистер жергілікті халықтарды еуропаландыруды аборигендерді мәдениетке үйрету, даму жолы ретінде қарастырды. Алайда қазіргі заманауи әлемде жаһанданудың қозғаушы күштері жеке мемлекеттер емес, трансұлттық корпорациялар, интернет, бұқаралық мәдениет және халықтың жаппай қоныс аударулар болып табылады. Ал мигранттардың жаңа елге келіп, жергілікті халықтармен ассимиляцияланбай диаспора құруы нәтижесінде мәдениет белгілі бір территорияның аясында біртұтас емес, ұлттық өзегінен ажыраған шашыраңқы көрініс ретінде ғана болады. Мұның өзі ұлттарды бөліп, мәдени кеңістік ұғымын, жалпы бірегейлікті өзгеріске ұшыратады. Қазіргі таңда жаһандану белең алған техноқұндылықтардың кеңістігін ұлғайта отырып, жаһандық мәдениетті қалыптастыра отырып, ұлттық мәселенің аясын тарылттып отыр. Ұлттық құндылықтар мен дәстүрлер өз позицияларын жоғалтып келеді, ал жаңа дүниелердің идентификацияға қажетті болып табылатын тамырлары жоқ. Алайда, ыдырау жағдайында ұлттық бірегейлік арқа сүйер тірек, өзінді анықтайтын пана ретінде болады. Осылайша, заманауи әлемде қарама-қайшы жағдай туындайды: жаһанданудың ықпалы күшейген сайын, ұлттық сана-сезім артады, ұлттық идеяға деген қоғамдық қызығушылық туындайды, өз мәдени дәстүріңе оралып, нәтижесінде ұлттық бірегейлік арта түседі.

Танымал философ Эрих Фромм өзінің «Адам анатомиясының деструктивтілігі» атты еңбегінде кез-келген қоғамның өркениетті болған сайын құндылықтық тұрғыдан азғыратынын атап өткен болатын. Оның ойынша, өркениеттіліктің салдары ретінде қоғамда деструктивті ойлау мен әрекет ету, бір сөзбен айтқанда, құндылықтық дағдарыс қалыптасып, адам өмірінің барлық қырларынан айқын көрініс тауып отыр [Фромм 2004, 64 б.].

Қазіргі құндылықтық дағдарыс өзінің қарқындылығы мен таралу деңгейі бойынша өркениетті болып табылады. Ол әдетте өзінің тарихи немесе табиғи формасында пайда болып, дамыған жоқ. Бұл толығымен жасанды, әдейі жоспарланған және мақсатты түрде жүзеге асырылған дағдарыс. Көптеген

ғалымдар бұл үрдісті жаһанданудың мақсатымен байланыстырады. Ол біреудің басқаруы мен реттестіруіне бағынбайтын, дамуына шегі жоқ жүйелі үрдіс болып табылады. Карл Поппердің «Ашық қоғам және оның жаулары» атты еңбегінде сипаттайтын тарихилық әдістің осы орайда қатты байқалатыны айдан анық. Бұл үрдісте бүкіләлемдік адамзат тарихының қалыптасу үрдісін өзіне қабылдаған немесе жүзеге асырған қандай да бір кезеңдегі жекелеген этностардың, ұлттардың, мемлекеттердің, олардың конгломераттары белгілі бір дәрежеде алдыға шықты. Осы үрдісте жалпы адамзаттың жан-жақты қызығушылығы жүзеге асады. Егер ХХ ғасырда тарих қандай да бір ұлт пен этностардың төңірегінде (неміс, еврей халықтары) болып жатқан жағдайлармен анықталса, онда қазіргі жағдайда жалпы әлемдік деңгейде капитализм идеологиясын алға тартатын тап аралық қатынастардың ерекшеліктерімен анықталады. Егер тарих бұрынғы жағдайларда өзінің мәдени қырынан анықталса, онда бүгінгі таңда оның экономикалық сипаты бірінші орынға қойылады. Бұл үрдістер – адамның табиғатына тән парадокстық жайттардың бірден бір көрінісі. Өткен ғасырларда үстемдік етуші қандай да бір идеологияның шеңберінде белгілі бір құндылықтар жүйесі өзекті болып табылғанымен, қазіргі жағдайда бұл құндылықтардың тек көлеңкесі ғана көрінеді. Заман, басқарушы мен мүдделі топтар өзгерген сайын бір құндылықтар жүйесі құлдырап, олардың екінші түрі шарықтай түседі. Бұл үрдістің жалпы атауы болып табылатын «құндылықтар дағдарысын» ұлттық және мәдени шекараларды ыдыратып, жойып жіберген жаһандану құбылысымен байланыстырады.

Жалпы құндылықтар жүйесі – қоғамның пәрменді ілгері дамуына іргетас болатын құбылыс. Осы орайда дүнитанымдағы құндылықтар мәселесін көтерген ұлы Абайдың рөлі, әсіресе, оның 175 жылдық мерейтойы қарсаңында орасан зор. Оның шығармашылығындағы басты бағыт-тардың бірі осы құндылықтар әлемін құрылымдау болып табылады. Қазақ халқының маңдайына біткен алтын жұлдызы іспетті жеке дара, алып әрі қайталанбас кемеңгер тұлға Абай шығармашылығындағы дүниетанымдық-философиялық мәселелердің аксиологиялық қырларына тоқталу қашан да орынды. Қоғам бір орында тұрмайды, үнемі өзгерісте болады және ол өзінің даму кезеңдерінде әртүрлі әлеуметтік-саяси, экономикалық қиыншылықтарды басынан өткізеді. Дегенмен, сол дағдарыстардан шығу-дың бірден-бір жолы алдымен руханият әлемін ретке келтіру болып табылады, яғни азаматтардың рухани құндылықтарға бет бұруы. Сондықтан құндылықтар әлемі үнемі өзекті мәселелер санатында.

Жалпы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру үшін қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру үдерісін күшейте түсу керек, ал бұл дегеніміз – сұхбатқа түсу, әлемдік мәдени этосқа кірігуді болжамдайды. Өйткені, қазіргі заманғы философиялық герменевтикаға сәйкес өзге өркениеттік тәжірибені қоса отырып, өзара түсінісу жағдайында ғана өзінді түсінесің. Сонымен қатар, өркениеттік тұрғысынан әлдеқайда алға жылжыған ел-дердің ғылыми және мәдени мұрасын игеруді де болжайды. Осы орайда Еліміздің Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында мемлекеттік тіл мен Қазақстан азаматтарының қоғамдық санасының жаңғыруының негізіне «өз мәдениеті мен ұлттық кодты

сақтауға сүйене отырып үздіксіз білім алу принципін» жатқызған болатын. Осы мақалада Елбасы білім алушылардың заманға сай толыққанды білім алудың алғышартын жасайтын жаңа гуманитарлық білім беруге негізделген қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық шығаруды ұсынған болатын. Осы уақыт ішінде 48 оқулық қазақшаға аударылды, көпшілікке таныстырылды. Қазақстандық бірегейліктің қалыптасуы мультимәдени сұхбатқа түсуді болжамдайды, себебі ұлттық таным өзара түсіністік арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыда қазіргі жаһандану дәуірінде алдыңғы қатарлы әлемдік әдебиеттерді қазақ тіліне аудару рухани құндылықтар мен ұлттық сананы жаңғырту жолындағы, ғылым, білім саласын сапалы дамытудағы үлкен стратегиялық қадамдар болып табылады.

Қазақстанда жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық транзит аясында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев та қазақы ұлттық бірегейлікке, қоғамның мақсаты мен құндылықтарына, қажеттіліктеріне сүйене отырып, қоғамдық сананы жаңғыртудағы үйлесімді сабақтастықты жүзеге асырып отыр. Осы орайда оның алғашқы халыққа жолдауындағы ұлттық бірегейлікті нығайту мен қоғамның барлық аспектілерін әлеуметтік бағдарда жаңғырту мәселесі басты назарға алынған [Бижанов 2019, 64 б.].

Жаңғырудың өзі гуманитарлық біліммен тікелей байланысты, сондықтан да философия, мәдениеттану, саясаттану, әлеуметтану, экономика, антропология бағыттары бойынша студенттерді даярлауға ерекше назар аудару қажет. Атақты француз антропологы Клод Леви-Стросстың өзі: «XX ғасыр гуманитарлық ғылымдар ғасыры болады немесе мүлдем болмайды» деп атап өткен еді. Жалпы аталмыш бағдарлама арқылы неге қол жеткіземіз деген сұрақ туындайтын болса, бұған Елбасының өзі тікелей «Ең алдымен, жүз мыңдаған студентке жаңа сапалы деңгейде білім бере бастаймыз. Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз. Оған қоса, жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелік қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында каланады» [Назарбаев 2017] деп жауап қайтарады.

Аударылған еңбектердің ішінде қазақстандық аудиторияның ерекше қызығушылығын тудырған американдық ғалым әрі педагог Эллиот Аронсонның «Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе» еңбегі. Себебі бізді қоршаған адамдармен қандай қатынаста болу, оларға қалай ықпал ету керек, немесе, керісінше, олардың ықпалын қалай сезіну керек, жағымсыздықтан арылып, мейірімділікті игеру, өз тағдырыңды дұрыс қалыптастырып, коммуникацияға түсу сияқты әр адамның өміріне байланысты әрекеттер бар. Оқулық көптеген параметрлері бойынша қазақстандықтардың құндылықтық парадигмасына сай келеді. Бұл өте маңызды, себебі сұхбатқа түсу үшін өзара ықпалдастықтың ортақ негіздерін анықтап алу қажет. Қазақстандықтардың діліне түрлі әлеуметтік және этностық кластердегі азаматтардың өзара келісімі мен әріптестігі тақырыбы неғұрлым жақын, өйткені осы міндеттерді шешу арқылы ғана төзімділік, өзара көмек және әлеуметтік жасампаздық қалыптасады. Аронсонның еңбегі жағымсыз әрекеттердің ал-

дын алып, әлеуметтік-психологиялық өзара ықпалдастықтың жағымды қырының сақталуына ықпал етіп, қазақи дәстүр мен қазақстандық бірегейлікті нығайта түседі. Осы тұрғыда «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 оқулық» жобасы қазақстандық білім дискурсына әлемнің алдыңғы қатарлы кітапханаларының құнды еңбектерін кіргізе отырып, қазақстандық мәдениетке жаңа серпін береді және қазақстандық бірегейлікті нығайтудағы рөлі күшейе түседі.

Қорытынды

Бүгінгі таңда, әсіресе, жаһандану үдерісі аясында әлемнің көптеген мемлекеттері модернизациялық өзгерістердің ауадай қажеттілігін сезініп отыр. Осындай маңызды мәселелердің бірі – қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени жүйесінің негізгі институты ретінде мемлекетті сақтап қалу. Себебі, мемлекет азаматтардың құқығын, әлеуметтік қорғанысын, ұлттық, мәдени бірегейлігін қамтамасыз етудің негізгі кепілі болып табылады. Бірегейлікті іздеу жолында салт-дәстүр, тіл сияқты тамыры тереңде жатқан өз мәдениеттің құнды мұрасына бет бұру заманауи қазақстандық қоғам үшін өте маңызды, себебі ол халықтың сана-сезімінің өсіп, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына ықпал етеді.

Библиография

- Алиева, О. 2016. 'Проблема национальной идентичности в глобализирующемся мире'. *Вестник РУДН, серия Философия, № 2*.
- Бижанов, А. 2019. 'Формирование казахстанской идентичности в контексте послания Президента страны', *Адам әлемі, №3 (81)*.
- Кастельс, М. 1999. 'Могущество самобытности. В кн.: Новая постиндустриальная волна на Западе'. Антология, Под ред. В.Л. Иноземцева. М., Academia, 300 с.
- Колчигин, С. 2018. 'Формирование казахстанской идентичности в контексте задач модернизации общественного сознания: книга 1'. Алматы, ИФПР КН МОН РК, 474 с.
- Кренов, Н. 2014. 'Избранные работы по культурологии: Культура и империя'. М., Согласие, Артём, 528 с.
- Назарбаев, Н. 'Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру'. [Elektronnyy resurs] URL http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (қаралған күні: 16.01.2020).
- Орынбеков, М. 1996. 'Ежелгі қазақтың дүниетанымы'. Алматы, Ғылым, 169 б.
- Фромм, Э. 2005. 'Революция надежды. СПб. Психоанализ и этика'. М., Республика, 352 с.
- Фромм, Э. 2004. 'Анатомия человеческой деструктивности'. М., АСТ-ЛТД, 672 с.
- Эриксон, Э. 1996. 'Идентичность: юность и кризис', Пер. с англ.; общ.ред. и предисл. А.В. Толстых. М. 344 с.

Transliteration

- Alieva, O. 2016. 'Problema nacional'noj identichnosti v globaliziruyushchemsya mire' [The Problem of National Identity in a Globalizing World]. *Vestnik RUDN, seriya Filosofiya, № 2*.
- Bizhanov, A. 2019. 'Formirovanie kazahstanskoj identichnosti v kontekste poslaniya Prezidenta strany' [The Formation of Kazakhstan Identity in the Context of the Message of the President of the Country]. *Adam әlemi, №3 (81)*.
- Kastel's, M. 1999. 'Mogushchestvo samobytnosti. V kn.: Novaya postindustrial'naya volna na Zapade' [A New Post-Industrial Wave in the West]. *Antologiya, Pod red. V.L. Inozemceva, M., Academia, 300 с*.

Kolchigin, S. 2018. 'Formirovanie kazahstanskoy identichnosti v kontekste zadach modernizatsii obshchestvennogo soznaniya [The Formation of Kazakhstan Identity in the Context of the Tasks of Modernization of Public Consciousness], kniga 1'. Almaty, IFPR KN MON RK. 474 s.

Krenov, N. 2014. 'Izbrannye raboty po kul'turologii: Kul'tura i imperiya' [Selected Cultural Studies: Culture and Empire]. M., Soglasie: Artyom, 528 s.

Nazarbaev, N. 'Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru'. [Elektronnyy resurs] URL https://http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynynbolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [Course Towards the Future: Modernization of Kazakhstan's Identity] (qaralǵan kúni: 16.01.2020).

Orynbekov, M. 1996. 'Ezhelgi kazaktyn dunietyanymy' [Worldview of Ancient Kazakhs]. Almaty, Gylym, 169 b.

Fromm, E. 2005. 'Revolyuciya nadezhdy' [The Revolution of Hope]. SPb, Psihoanaliz i etika'. M., Respublika, 352 s.

Fromm, E. 2004. 'Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti' [Anatomy of Human Destruction]. M., AST-LTD, 672 s.

Erikson, E. 1996. 'Identichnost': yunost' i krizis' [Identity: Youth and Crisis], Per. s angl.; obshch.red. i predisl. A.V. Tolstyh. M., 344 s.

Резюме

Сағиқызы А., Жанабаева Д. Проблема сохранения национально-культурной идентичности в условиях развития современного казахстанского общества

Проблема формирования национальной идентичности является одной из главных тем теоретических и эмпирических исследований в социальных науках с прошлого века. Актуальность данной проблемы возросла в контексте процессов глобализации, которые разрушают национальные культурные, экономические и политические границы. В связи с этим формирование национально-культурной идентичности в современном обществе является одним из важнейших вопросов.

Статья посвящена проблеме сохранения национально-культурной самобытности современного казахстанского общества. Экономическая, социальная и политическая стабильность, религиозная терпимость и государственная безопасность являются важными ценностями для нашего общества в условиях глобальных кризисов. Для этнических групп важной проблемой является культурная уникальность, поскольку каждая культура стремится реализовать свой потенциал через взаимодействие с другими культурами. Каждая культура стремится сохранять и развивать свои традиции и ценности.

Ключевые слова: идентичность, национальная культура, традиция, общество, модернизация, ценности.

Summary

Sagikyzy A., Zhanabayeva D. The Problem of Preserving National Cultural Identity in the Conditions of Development of Modern Kazakhstani Society

The problem of the formation of national identity has been one of the main topics of theoretical and empirical research in the social sciences since the last century. The relevance of this problem has increased in the context of globalization processes which destroy national cultural, economic and political borders. In this regard, the establishment of national-cultural identity in modern Kazakhstani society is one of the most important issues.

The article is devoted to the problem of preserving the national-cultural identity at the present stage of development of modern Kazakhstani society. Economic, social and political stability, religious tolerance and state security are important values for our society in the context of global crises. And for ethnic, national groups, cultural uniqueness is an important problem, since each culture seeks to realize its potential through interaction with other cultures. Each culture seeks to preserve and develop its traditions and values.

Keywords: identity, national culture, tradition, society, modernization, values.

Айдар Амребаев (Алматы, Казахстан)

ЦЕЛИ И ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ИНИЦИАТИВ ЛИДЕРА НАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена обзору основных положений концепта модернизации общественного сознания, предложенного Первым президентом Казахстана – Лидером Нации Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым, а также его программной статьи «Семь граней Великой Степи». В исследовании дается научная интерпретация представленных тезисов, обозначаются цели и пути осуществления процесса модернизации общественного сознания в Казахстане.

Ключевые слова: модернизация, общественное сознание, трансформация, политический транзит, трехязычие, ретрадиционализация, глобализация, нациеобразование, межэтническое согласие, национальная идентичность.

Введение

Модернизационные процессы являются актуальным трендом для стран, осуществляющих трансформационные процессы, в частности, «из третьего мира в первый» (Ли Куан Ю). В логике их развития традиционные общественные отношения не отвечают качеству и сложности тех задач, которые актуализирует современность, в которой базовой конструкцией является конкурентоспособность системы. Это относится как к политическим, так и экономическим и культурным системам. Общественное сознание в этом контексте является совокупным сознанием человеческих индивидуумов, мобилизованных на осуществление этих модернизационных задач. Результативность процесса изменений в системе в целом в этой связи напрямую зависит от степени, глубины и направления модернизации общественного сознания.

Методология

В представленной статье автор использует разнообразный арсенал методов исследования, включающий в себя системный подход, структурно-функциональный анализ, метод восхождения от абстрактного к конкретному, конкретно-исторический и компаративистский подходы. Эти методологические установки важны для понимания того, как сегодня меняется казахское сознание в условиях трансформации политико-экономической системы, особенно в ситуации начавшегося весной прошлого года политического транзита.

Основная часть

Как известно, на общегосударственном уровне в Республике Казахстан на основе положений статьи Лидера Нации Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [Электронный ресурс], кото-

рая опубликована 12 апреля 2017 года, была разработана Национальная программа «Рухани жаңғыру» (букв. «Духовная модернизация»).

Программа предусматривала целый ряд взаимосвязанных проектов, направленных на достижение ее цели. В-первую очередь, это касается грандиозной организационной задачи по переходу казахского языка на латинскую графику. Понятно, что данная задача является не только и не столько организационной задачей, сколько представляется целью содержательной ментальной трансформации казахского национального самосознания. Язык – это душа народа. Ее графический стиль отражает форматы и ориентиры, позволяющие выявить определенные грани сознания. Графический строй латиницы в этом плане представляет собой западно-рационалистический формат организации языка, что предусматривает сделать казахский язык не только более узнаваемым в международном коммуникационном информационном пространстве, но и понимаемым, с точки зрения артикуляции национальных смыслов сквозь матрицу рационального образа современного мира. Это важный исторический момент поскольку долгое время казахский язык находился на периферии международной языковой среды и в смысловом отношении являлся едва ли не «культурным, номадическим изгоем» в ряду оседлых современных цивилизаций. Как писал казахский поэт Олжас Сулейменов, в свое время в Европе о казахак-кочевниках сложился стереотип как «о Вечных Варварах, присосавшихся к соскам арабской, персидской и китайской цивилизаций», представляя собой весьма архаическое явление. Таким образом, переход на латинскую графику, не смотря на всю сложность этого процесса, представляет собой новаторское явление в направлении к передовой международно принятой графической системы, доказавшей свою эффективность на протяжении веков. На сегодняшний день в Казахстане идет интенсивный поиск оптимального отражения в латинской графике особенностей звуков казахского языка. Проект поэтапного перехода казахского языка на латинскую графику призван придать новый импульс развитию самого казахского языка и интегрировать его в мировое пространство, заинтересовать и мотивировать граждан овладеть языком. Утверждается, что латинская графика в лучшей степени отражает фонетические и лингвистические особенности казахского языка при правильном выборе символов. Полный переход на латинскую графику запланирован на 2025 год: с этого времени вся письменная речь – от публикаций в печатных СМИ до ведения делопроизводства – будет на латинице. До этого предусматривается переходный период и адаптация, когда население ещё сможет пользоваться кириллицей. Органичной частью данной фундаментальной работы является осуществление широкой научно-образовательной программы по внедрению трехязычия, – казахского, русского и английского языков, что должно приобщить общество к все расширяющемуся в современных условиях глобализации англоязычному миру знания и инноваций. Латинская графика казахского языка с нашей точки зрения способствует привыканию сознания людей к восприятию англоязычного контента как родного и позволит выйти казахскому языку из архаического

состояния, скорее адаптироваться к современным речевым оборотам, сленгу международного информационного общения, в определенной степени осуществить перестройку мышления нации из традиционного в инновационный вектор развития. Конечно, это сложная и многоплановая задача, которая вряд ли может быть завершена в предусмотренные программой сроки, но она задает актуальный культурный тренд, способный вывести нацию на новый, конкурентоспособный и качественный уровень развития.

Проект «100 новых учебников на казахском языке» направлен на создание новой учебной инфраструктуры, передачу передовых знаний и международного опыта молодому поколению, повышение качества образования путем перехода на международные стандарты и знакомство с новыми альтернативными методологическими подходами к обучению. По словам Нурсултана Назарбаева, «...наше социальное и гуманитарное знание долгие годы было законсервировано в рамках одного учения и в рамках одного взгляда на мир». Чтобы это исправить, было предложено выбрать 100 лучших учебников из тех, что уже существуют в мире: по истории, политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии и перевести их на казахский. Эффект от этой программы ожидается уже через 5-6 лет после того, как книги станут доступны студентам – выпускники отечественных вузов должны стать более конкурентоспособными на международном рынке труда. Понятно, что данная инициатива является подвижническим актом, мотивирующим на освоение новых образовательных ниш и подходов. Думается, перспективной целью проекта является постоянная адаптация имеющегося методического материала Казахстана к условиям, форматам и актуальным содержательным контентам международного образовательного пространства. Очевидно, что выпуск современных учебников и учебных пособий само по себе является достаточно сложной сферой, предусматривающей налаживание специальной индустрии, связанной как с освоением передовых знаний, так и их культурной адаптации в условиях Казахстана. Таким образом, внедрение комплекса зарубежных подходов в образовании на казахском языке создаст прецедент выхода казахоязычного контента из многолетней образовательной изоляции на конкурентное международное образовательное и научное поле. Это очень важный шаг в направлении преодоления архаизации сознания и тенденций деградации национальной системы образования, наблюдавшихся в последнее время. Качество молодежного человеческого капитала нации сегодня оставляет желать лучшего и в социальном проектировании задача его изменения становится все более ключевой с точки зрения формирования нового качества общественных отношений в целом.

Другой проект «100 новых лиц Казахстана» предусматривает отбор и популяризацию лиц казахстанцев из разных уголков страны, различных возрастов и национальностей, которые могут служить своеобразным «лицом нации», реальными образцами для подражания. По замыслу автора концепции эти 100 (и более!) новых лиц станут олицетворением современного Казахстана и его перспективы. В свою очередь они могут стать носителями новых ценностей и

образа жизни в различных аспектах, не только профессиональной деятельности, но и гражданского участия. Регулярный отбор лидеров в различных сферах, создание новых социальных лифтов, среди которых, например, Ассоциация выпускников президентской программы «Болашак» или кадрового резерва президента, позволяют сформировать будущую модель меритократического подхода к управлению государством, отход от кулуарного процесса принятия решений, закрытости системы государственного управления от общества и переход к формату «слушающего государства» и в дальнейшем сервисной модели госаппарата. Надо признать, что оценка со стороны государства ценности жизни, смыслов и деятельности отдельных граждан – это позитивный шаг в направлении установления доверия между обществом и государством, а также климата социальной комплиментарности и «заточенности» граждан на успех и общественное признание.

Проект «Сакральная география Казахстана» опирается на возрождение исторического самосознания нации, реконструкцию символических сакральных и культурно-исторических основ нашей страны. Она является органическим продолжением программы «Мәдени мұра» (Культурное наследие), в результате которой была осуществлена и продолжает осуществляться подвижническая просветительская работа по возвращению культурного наследия казахского народа, его исследование и популяризация. В рамках этой деятельности осуществляются целый ряд культурно-просветительских мероприятий посвященных знаковым фигурам и событиям национальной истории, например таким как 550-летие Казахского ханства в 2015 году, 1150-летие Абу Насра Аль-Фараби и 175-летия Абая Кунанбаева в этом году. Практическим результатом праздничных мероприятий и краеведческих поисков в рамках проекта «Сакральная география» предполагается создание системы инфраструктуры национальной индустрии историко-культурного туризма в стране. В этом же контексте рассматривается спецпроект «Туған жер» (Родная Земля), направленный на решение социальных проблем, вовлечение граждан в развитие и облагораживание родного края – «малой родины». Важной идеологической задачей в этом плане является интеграция территории страны, преодоление анклавизации, межкультурная коммуникация народов страны. Следует отметить, что эта задача в свете ряда негативных событий последнего времени представляется чрезвычайно важной для формирования единства и патриотизма народа Казахстана.

Проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире» нацелен на выстраивание системной работы по популяризации культуры Казахстана за рубежом. При этом ставка делается на продвижение современной культуры как по форме, так и по содержанию. Стартовым событием стала презентация Программы «Рухани жаңғыру», которая состоялась 17-19 октября 2017 года в Штаб-квартире UNESCO в Париже. В рамках презентации были проведены различные мероприятия, продемонстрировавшие зарубежной аудитории различные направления казахстанской культуры. Данная работа имеет боль-

шую перспективу с точки зрения вхождения Казахстана в мировое культурное пространство. В качестве промежуточных итогов можно рассматривать несомненные достижения казахстанских музыкантов на различных международных площадках, например, успех такого уникального исполнителя как Димаш Кудайберген является весьма показательным.

Программа «Рухани жанғыру» в целом, ориентирована на возрождение духовных ценностей казахстанцев с учетом всех современных рисков и вызовов глобализации, призвана повысить конкурентоспособность Казахстана в мире, при этом сохранив национальную идентичность, популяризовать культ знания и открытость сознания граждан. Главной идеологемой программы является культурная укорененность сознания граждан, консолидация общества, нацеленность людей на повышение собственной и национальной конкурентоспособности. По словам Первого Президента Казахстана: «масштабные преобразования должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного сознания. Она не просто дополнит политическую и экономическую модернизацию – она выступит их сердцевинной». Основной целью модернизационных процессов нации на новый исторический период предполагается: сохранить и приумножить духовные и культурные ценности народа, войти в 30-ку наиболее развитых государств мира. Как мы видим, данная цель предусматривала две взаимосвязанные и одновременно внутренне противоречивые задачи, представляющие своеобразные диалектические бинарные оппозиции, это: 1) ретрадиционализация национального самосознания казахского народа и ее институционализация в условиях современного Казахстана и 2) устремленность дальнейшей трансформации общественного сознания в сторону наиболее передовых международных стандартов в плане освоения новых знаний, их интерпретации и адаптации к новым условиям. Этот важный методологический принцип сочетания традиций и новаций в развитии общественного сознания позволяет гармонично, сбалансированно и эволюционно развивать качество общественного сознания без резких революционных скачков и кризисов. В этом плане данное методологическое положение может послужить определенным условием конструктивного развития для стран, избравших модернизационный вектор. Однако, на практике не просто гармонизировать традиции и новации, в частности, национально-традиционное и глобально-новационное в общественном сознании. Свидетельство этому множество общественных коллизий, социальных конфликтов и столкновения различных точек зрения о пропорциях традиционности и инновационности в том или ином общественно значимом решении, не говоря о поиске адекватной интерпретации событий. Сегодня этот вопрос в Казахстане является едва ли не ключевым в процессе нацииобразования. После событий в Кордайском районе Жамбылской области Казахстана выявились две крайние точки зрения, не только по поводу интерпретации этих событий, причин их возникновения и уроков, но в большей степени относительно будущей модели развития государственности. Надо сказать, что Программа «Рухани жанғыру» ставит своей целью возрождение казахского наци-

онального самосознания и отвечает объективному демографическому тренду усиления фактора казахскости в соотношении с казахстанской идеологической «начинкой», прежней установки развития общественного сознания и формируемых ими институтов развития. Налицо определенное противоречие. Концепт мультикультурализма, межэтнического согласия и религиозной толерантности, взятый за основу на заре независимости и последовательно проводившийся в Казахстане, последние годы стал испытывать на себе определенные «вызовы». Так, с завидной регулярностью в стране то тут, то там произошли конфликтные события, в которых участвовали, с одной стороны, представители этнических меньшинств, которые волей / неволей становились их инициаторами. А титульный, системообразующий казахский этнос был, если не потерпевшей стороной конфликта, хотя на начальном этапе так и было, впоследствии, в следствии широкого общественного резонанса и пробуждения социальной активности под призывами восстановления поруганной национальной чести и достоинства и должного восстановления собственного «лица», оказывался в итоге стороной оправдывающейся за нарушение того самого принципа согласия и толерантности любой ценой. В завершении последнего акта такой «пьесы» звучали традиционные призывы «не поджигать общий дом» и укреплять межнациональное согласие как общий принцип общественной гармонии. Такой сценарий прочерчен в сознании не только «чиновного люда», но и в мозгах людей, сформировавшихся в условиях государственного советского декларативного интернационализма, начиненного к тому же либерально-демократическими установками Запада. Считается, что полиэтническая среда и толерантность равных во всем этносах является лучшим условием защиты прав отдельного человека и защиты идентичности малых этнических групп. Однако, на практике в Казахстане происходит обратное. Нация становится объективно моноэтнической, о чем неумолимо свидетельствует демография, и модернизированное общественное сознание людей, которые восприняли задачу модернизации как восстановление исторической справедливости и укоренение принципов «новой нормальности» казахского народа как доминирующего и ответственного, на деле фундирующего основания нашей государственности.

В этом контексте, примечательным является обращение внимания общественности на особенности казахской традиционной идентичности в известной статье Лидера Нации «Семь граней Великой Степи» [Электронный ресурс], опубликованной 21 ноября 2018 года. Она является своеобразным продолжением концептуальных положений предыдущей программной статьи «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и нацелена на выявление внутреннего культурного потенциала нации, ее способности интегрировать разноэтнический народ Казахстана, говоря словами поэта: «возвысить степь, не унижая горы». Думается, это важный методологический принцип диалектического единства частного и всеобщего.

Главным лейтмотивом здесь выступает история страны и необходимость объективного понимания роли народа в глобальной истории.

Раздел статьи под названием «Пространство и время национальной истории» акцентирует внимание на известном культурном вкладе номадической цивилизации в историю. В нём Нурсултан Назарбаев приводит семь достижений, которые подарила человечеству казахская степь. В их числе:

1. Всадническая культура, которая позволила создать исторический прецедент выдающегося преимущества цивилизации кочевников, ставших своеобразным «двигателем истории», заставившим оседлые культуры адаптироваться к новым реалиям взаимодействия динамичного и статичного хозяйственных и жизнесмысловых факторов развития человечества.

2. Развитая металлургия Великой степи с древнейших времен позволила технологически закрепить преимущество номадического способа жизнеобеспечения над оседлым, создав феномен успешных кочевых империй в истории.

3. Свидетельством великолепных гармоничных эстетических канонов кочевой цивилизации стал «Звериный стиль». В нем прослеживается единство природного и социального начал древней духовной культуры.

4. Другим артефактом древнего периода истории номадов явился феномен захоронения людей в золотом обличье. «Золотой человек» – это уникальное наследие человечества, показавшее не только изящное искусство обработки золота у древних людей, но также и богатый духовный мир кочевников.

5. Казахская степь стала по-истине колыбелью тюркского мира, прародиной многих народов тюркского языкового корня, ставшей у истоков разнообразных государств евразийского континента, многочисленных городов и оазисов, ставших со временем центрами искусства, науки и мировой торговли.

6. Пролегавший через Великую Степь Шёлковый и другие пути стали первыми транспортными артериями по которым происходило взаимообогащение разноязыких культур и народов. Такая высокоскоростная и безопасная межкультурная коммуникация стала условием одного из важных этапов глобализации мира.

7. Наша Земля стала прародиной культуры возделывания земли и свидетельством этого является высокоразвитое земледелие, плодами которого сегодня являются современные яблоки и тюльпаны.

Лидер Нации в этом своем культурологическом исследовании не останавливается на перечислении этих граней, а увязывает данные достижения древнего периода истории с современными модернизационными перспективами нашего национального развития. Этому посвящена вторая прикладная часть статьи. Она связана с переосмыслением фундаментальных основ мировоззрения, прошлого, настоящего и будущего народа Казахстана.

Первым Президентом страны предлагается к осуществлению целый ряд проектов, среди которых, например, проект – «Архив-2025». Это семилетняя программа, в которую должны войти исследования казахстанских и зарубежных архивов с древних времён и до современности. Данная подвижническая работа на цифровой основе позволяет создать своеобразное историко-археологическое движение Казахстана. Приобщить людей к национальной истории и сформировать чувство единства истоков и сплоченности народа.

Другим практическим пунктом реализации идей Елбасы является проект «Великие имена Великой степи». В рамках этого проекта предусмотрено создание уникального цифрового Парка-энциклопедии «знаковых» персон нашей культурной истории, знаменитых исторических деятелей, великих мыслителей, поэтов и правителей прошлого, а также представителей современной литературы, музыки, театра и изобразительного искусства.

Важной для популяризации выдающихся личностей национальной истории была предложена работа над научно-популярной серией «Ұлы дала тұлғалары». Это повысит узнаваемость культурных брендов в стране и за рубежом.

Нурсултан Назарбаев также заявил о необходимости запустить проект «Тюркская цивилизация: от истоков к современности». В его рамках предполагается заложить организационные основы взаимодействия тюркских народов. Важнейшей инициативой в этом ряду является создание по примеру Википедии единой онлайн-библиотеки общетюркских произведений.

Важным для сохранения наследия национальной истории является инициатива создания Музея древнего искусства и технологий Великой степи «Ұлы дала», на базе которого не только будут собраны артефакты искусства и технологий, а также развернуты экспозиции археологических комплексов и находок разных исторических эпох. Также было предложено создать Общенациональный клуб исторических реконструкций «Великие цивилизации Великой степи» и проводить на его основе фестивали по всему Казахстану.

Казахская культура не мыслима без музыки. Известно знаменитое афористичное изречение: «Нағыз қазақ – домбыра» (букв. пер. авт. – истинный казах – это домбра). В этом плане предлагается создать «Антологию степного фольклора», в которой будут собраны лучшие образцы устного народного творчества и собраны в единый сборник «Древние мотивы Великой степи», значимые произведения, созданные для традиционных казахских музыкальных инструментов: кобыза, домбры, сыбызгы, сазсырнай и других.

С учетом значимости современной телевизионной и киноиндустрии предусмотрен проект «История в кино и на телевидении». В рамках него запустят в производство цикл документально-постановочных фильмов, телесериалов и полнометражных художественных картин. Они должны показать непрерывность цивилизованной истории Казахстана.

Таким образом, мы имеем дело с комплексной программой национального культурного возрождения, духовного становления нашего народа посредством поддержки со стороны государства культурной инфраструктуры нашего развития.

Программа модернизации общественного сознания позволяет консолидировать общество, объединить интеллигенцию, молодежь, представителей всех слоев населения вокруг идей, провозглашенных Лидером Нации. Реализация всех направлений модернизации проходит с учетом потребностей социума, при активном вовлечении научно-экспертного сообщества, представителей

гражданского общества, молодежи. Она исходит из естественных потребностей населения страны в самореализации и возрождении национального духа.

Библиография

Статья главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания, 12 апреля 2017 года. – https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

Статья главы государства «Семь граней Великой Степи», 21 ноября 2018 года – <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Transliteration

Statia glavy gosýdarstva «Vzgliad v býdyee: modernizatsiia obestvennogo soznaniia, 12 aprelia 2017 goda. – https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

Statia glavy gosýdarstva «Sem granei Velikoi Stepı», 21 noiabria 2018 goda – <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Түйін

Әміребаев А. Елбасының бастамалары барысында Қазақстандағы қоғамдық сананы жаңғырту мақсаты мен жолдары

Мақала Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ұсынған қоғамдық сананы жаңғырту тұжырымдамасының негізгі ережелеріне, сондай-ақ өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаласына шолу жасауға арналған. Зерттеу ұсынылған тезистерге ғылыми түсінік береді, Қазақстандағы қоғамдық сананы модернизациялау процесінің мақсаттары мен жолдарын сипаттайды.

Түйін сөздер: модернизация, қоғамдық сана, трансформация, саяси транзит, үштілділік, ретрадициализация, жаһандану, ұлт құру, ұлтаралық келісім, ұлттық бірегейлік.

Summary

Amrebayev A. Goals and Ways of Public Modernization Consciousness in Kazakhstan in the Context of Initiatives Leader of the Nation

The article is devoted to a review of the main provisions of the concept of modernization of public consciousness, proposed by the First President of Kazakhstan – Leader of the Nation Nursultan Abishevich Nazarbayev, as well as his program article «The Seven Faces of the Great Steppe». The study provides a scientific interpretation of the theses presented, outlines the goals and ways of implementing the process of modernization of public consciousness in Kazakhstan.

Keywords: modernization, public consciousness, transformation, political transit, trilingualism, retraditionalization, globalization, nation-building, interethnic harmony, national identity.

Мухтарбек Шайкемелев, Айжан Козыбаева (Алматы, Казахстан)

РОЛЬ КОРЕЙЦЕВ КАЗАХСТАНА В РАЗВИТИИ ДВУСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И РЕСПУБЛИКОЙ КОРЕЯ

Аннотация. В настоящее время Республика Корея является важнейшим международным партнером Республики Казахстан. Плодотворному осуществлению партнерских отношений способствовал целый ряд причин среди которых одну из главных ролей сыграло проживание большой корейской диаспоры в Казахстане и то особое внимание, которое демонстрирует корейское правительства в отношении корейских диаспор за рубежом. Корейцы Казахстана, обосновавшиеся в стране более восьмидесяти лет назад являются одной из самых успешных и интегрированных этнических групп страны. Важную роль во взаимном сближении двух стран играет заинтересованность деловых кругов обеих стран во взаимовыгодном экономическом сотрудничестве, которое скрепляется культурной и духовной близостью двух народов, их искренним стремлением к близким, доверительным отношениям. Корейцы Казахстана, благодаря отечественной политике межэтнического единства и согласия имеют возможность сохранять и развивать свою этнокультурную самобытность. Это является примером и для Кореи, которая со своей стороны активно содействует развитию и укреплению стратегических отношений двух стран.

Ключевые слова: корейцы Казахстана, партнерство, сотрудничество, этнос, диаспора.

Введение

Казахстанско-корейские дипломатические отношения, которые были установлены в 1992 году и стратегическое партнерство, которому в 2019 году исполнилось 10 лет, развиваются за счет взаимовыгодного сотрудничества в политической, торгово-экономической, инвестиционной, инновационной, культурной и туристической сферах. На сегодняшний день Республика Корея является важнейшим международным партнером Республики Казахстан. Плодотворному осуществлению партнерских отношений способствовал целый ряд причин среди которых одну из главных ролей сыграло проживание большой корейской диаспоры на территории Казахстана и то особое внимание, которое на деле демонстрирует корейское правительства в отношении корейских диаспор за рубежом. Далеко не последнюю роль во взаимном сближении двух стран сыграло их стратегическое расположение на азиатском континенте, заинтересованность деловых кругов обеих стран во взаимовыгодном экономическом сотрудничестве: интерес Кореи к огромному сырьевому и транспортному потенциалу Казахстана и заинтересованность Казахстана в инновационных технологиях южнокорейского бизнеса.

Методология

В данной работе использовался комплекс эмпирических методов исследования, в частности наблюдение исторических факторов развития двусторонних

отношений, а также сравнение внешней политики двух стран в отношении исследуемой темы.

Основная часть

По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, на 2019 год в Казахстане проживает более 100 тысяч этнических корейцев. Большая часть из них была депортирована в Казахстан из дальневосточного региона советской России в 1937 году. Корейцы Казахстана, обосновавшиеся в стране более восьмидесяти лет назад являются одной из самых успешных и интегрированных этнических групп, заслужив репутацию одного из самых трудолюбивых и уважаемых этносов в стране. Представители корейской диаспоры занимают ведущие позиции во многих сферах народного хозяйства республики, начиная с агросектора, систем науки, образования и здравоохранения, и заканчивая ответственными государственными постами. Этому способствовал целый ряд факторов и условий, которые стали благотворной институциональной почвой для установления и развития взаимовыгодного сотрудничества между Казахстаном и Кореей.

Одним из таких важнейших факторов, явилась казахстанская модель межэтнического единства и согласия Первого Президента Республики Казахстан, Елбасы Н.А. Назарбаева. Прочным фундаментом гармонизации межэтнических отношений в Казахстане и внешнеполитическим мостом дружбы и сотрудничества явилось создание в 1995 году Ассамблеи народа Казахстана, и принятие в 2008 году Закона РК «Об Ассамблее народа Казахстана» [Назарбаев 1995, с. 84].

Атмосфера равных возможностей и равной ответственности всех этносов Казахстана перед государством, обществом и законом, заложившая основу гражданской стабильности и равенства всех казахстанских этнических групп, как и возможность сохранять и свободно развивать этнический язык и культуру сыграли важную роль в искреннем стремлении южнокорейского правительства установить очень близкие, доверительные отношения с казахстанской стороной. Среди важнейших условий, обеспечивших доверительную деловую атмосферу во взаимоотношениях двух стран стало активное участие казахстанской корейской диаспоры в выстраивании двусторонних отношений.

Корейское правительство уже около тридцати лет занимает активную политическую позицию по отношению к судьбам своих соотечественников по всему миру. По данным Министерства Иностранных дел Республики Корея, в настоящее время около 7,4 миллионов членов зарубежной корейской диаспоры проживают более, чем в 100 странах мира.

Впечатляющий рост экономических показателей страны, позволил Корее с ее относительно небольшим населением и малыми природными ресурсами занять 15-е место в мире по ВВП и дать резкий рост благосостояния населения страны. Этот фактор позволил Республике Корея обратить внимание на зарубежных корейцев, иницируя создание государственных программ и мно-

гочисленных частных фондов поддержки. В 1997 г. в Сеуле правительством Республики Корея при Министерстве Иностранных дел был основан «Фонд зарубежных корейцев» [Официальный сайт].

В рамках деятельности Фонда в 2005 году правительство Республики Корея основало Программу взаимопомощи для зарубежных корейцев, живущих в странах бывшего Советского Союза. Именно с этого момента значительно активизировались двусторонние политические, экономические и культурные связи между Казахстаном и Южной Кореей, а казахстанские корейцы начали повсеместно вовлекаться в решение различных аспектов, в первую очередь, экономического и гуманитарного сотрудничества двух стран [Ем 2018, с. 33].

На сегодняшний день корейцы один из самых интегрированных этносов в полиэтническом обществе Казахстана. Объединенные в Ассоциацию корейцев Казахстана в составе Ассамблеи народа Казахстана, местные корейцы на примере своего непростого исторического опыта прекрасно понимают, что добиться комфортной жизни можно только интегрировавшись в принимающее общество. Ассоциация корейцев Казахстана – общественная организация, консолидирующая корейскую диаспору занимает важное место в осуществлении плодотворного диалога между Казахстаном и Кореей. Очень многое Ассоциация сделала для сохранения и развития этнической культуры, языка, поддержки очагов самостоятельной культуры, этнических СМИ.

В стране, кроме Ассоциации корейцев Казахстана, организующей и координирующей деятельность многочисленных региональных корейских этнокультурных объединений успешно работает Корейский дом, который был построен на средства казахстанских бизнесменов корейского происхождения. При поддержке государства успешно работает Корейский государственный театр музыкальной комедии. Благодаря усилиям бизнесменов диаспоры функционируют библиотеки, клубы любителей корейской кухни, спортивных игр, изучения языка. Опытные энтузиасты из республиканского и региональных ЭКО поддерживают молодежное движение корейцев Казахстана, научно-техническое общество, клубы пенсионеров. В стране еженедельно выпускаются газеты на корейском языке, такие как «Корё Ильбо» и «Ханин Синмун».

Отрадным фактом, подтверждающим особую роль корейской диаспоры в развитии двусторонних связей является то, что официальные лица корейского государства с огромной заинтересованностью посещают корейские этнокультурные объединения (ЭКО). Особое восхищение южнокорейских чиновников, ученых и общественных деятелей, вызывает сам факт сохранения самобытной культуры корейского народа в далеких степях Казахстана, за тысячи километров от исторической родины. В частности, алматинское ЭКО корейцев Казахстана стало излюбленным местом визитов высокопоставленных лиц южнокорейского государства, начиная от президентов и заканчивая вице-премьерами [Аяган 2015, с. 133]. Это не удивительно, поскольку традиционно, именно в Алматы, где зародилось движение Национально-культурных центров страны, сосредоточен основной интеллектуальный и культурный потенциал корейской диаспоры.

Корейская диаспора является неотъемлемой частью многоэтнического народа Казахстана и вносит свой неоценимый вклад в развитие страны. Если рассмотреть сферы в которых корейский этнос представлен наиболее заметно – это в первую очередь, сфера государственного управления. От общего числа занятых в той или иной этнической группе в целом: казахи – 8,1%, и за ними корейцы – 4,8% [Занятость населения в Республике Казахстан, с. 118].

Анализ статистических данных в сфере образования показывает, что в этнической структуре занятого населения удельный вес лиц с высшим образованием наиболее высок в корейской группе (47,1%), затем идут казахи (30,2%) [Занятость населения в Республике Казахстан, с. 64]. Учитывая официальные статистические данные мы видим, что этносоциальная структура наиболее сбалансирована у корейцев и далее у татар. Корейцы достаточно широко представлены в государственных органах власти. Высока среди корейцев доля специалистов высшего уровня квалификации, составившая 18,4% (для сравнения: казахов – 14,5%, русских – 12,1% и евреев – 33,8%) [Ким 2012].

Таким образом, официальная статистика подтверждает тот факт, что корейцы наиболее интегрированный в общество казахстанский этнос и вносит зримый вклад в развитие страны. Учитывая заметную социально-экономическую вовлеченность и общественную интегрированность корейского этноса становится ясным, что казахстанские корейцы благодаря образованию, трудолюбию, не конфликтности и предприимчивости сполна использовали «окно возможностей» предоставленное им государством. В этом по-видимому кроется и причина того, что именно корейцы Казахстана, один из наименее приверженных настроениям эмиграции на свою историческую родину, казахстанских этносов.

Последняя официальная встреча глав двух государств состоялась в апреле 2019 года, когда действующий Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев впервые встретился со своим зарубежным коллегой Президентом Республики Корея Мун Чжэ Ином, для которого этот визит был первым в г. Нур-Султан. В целях дальнейшего укрепления двусторонних отношений стороны подписали программу о сотрудничестве «Свежий Ветер». Обновленная Программа экономического сотрудничества Республики Казахстан и Республики Корея «Свежий ветер» отразила конкретные направления по развитию взаимодействия в таких сферах, как строительство инфраструктуры, сельское хозяйство, здравоохранение и культура [Официальная речь Президента Республики Корея Мун Джэ Ин].

Концепт долгосрочного сотрудничества двух стран названный символически – «Свежий Ветер», берет за свою основу важность взаимодействия двух стран в процессе реализации Государственной программы инфраструктурного развития Казахстана «Нурлы Жол» и Стратегии «Новая Северная Политика» Республики Корея. Корейская сторона особо подчеркивает, что Казахстан как один из лидеров экономического развития Центральной Азии является одним из ключевых партнеров в корейской государственной стратегии. «Новая северная политика» программа инициированная администрацией президента Кореи

Мун Чжэ Ина и нацеленная на всестороннее соединение Корейского полуострова, Дальневосточного региона России и Евразии, и стран Центральной Азии [Мураталиева 2019].

Стратегия предполагает активизацию сотрудничества между регионами путем формирования северного экономического сообщества в интересах мира и общего процветания. «Новая северная политика» в перспективе также даст основу для институционализации международного сотрудничества Южной Кореи, обеспечит новые точки экономического роста, расширит гуманитарные связи и интеграционную сеть. О серьезности в намерениях реализации стратегии говорит факт создания отдельной структуры высокого уровня – Президентского Комитета по северному экономическому сотрудничеству [Официальный сайт Президентского Комитета по северному экономическому сотрудничеству].

В своей политике Республика Казахстан и Республика Корея исходят из общих ценностей, базирующихся на принципах демократии и рыночной экономики. Практически по всем основным вопросам международных отношений, в том числе, касающихся сферы укрепления режима нераспространения ядерного оружия, борьбы с международным терроризмом и религиозным экстремизмом, урегулирования региональных конфликтов, страны занимают общие или близкие позиции. Казахстан выражает поддержку политике мира и процветания, осуществляемой Южной Кореей и направленной на укрепление мира на Корейском полуострове, а также поддерживает позицию Южной Кореи в мирном урегулировании северокорейской ядерной проблемы путем диалога.

Опыт ведения внутренней и внешней политики Казахстана всегда вызывал интерес у Кореи. Отказ Казахстана в 1991 году от статуса четвертой по величине ядерной державы в мире и объявлении процесса денуклеаризации стали хорошим примером экономического развития через денуклеаризацию. Корея работает над процессом освобождения корейского полуострова от ядерного оружия и установления прочного мира в регионе. И как одна из ключевых тем развития сотрудничества с Казахстаном по программе «Новая Северная политика» это внимание обращено и на опыт создания Зоны свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, общими усилиями государств региона. Казахстан же со своей стороны готов поделиться опытом в сфере денуклеаризации и нераспространения оружия массового уничтожения, и стороны продолжают активный диалог и сотрудничество в этом направлении.

Одним из значимых документов подписанных между странами является Декларация об основных принципах взаимоотношений и сотрудничества между Республикой Казахстан и Республикой Корея, подписанная в рамках официального визита Первого Президента РК Н.А. Назарбаева в Республику Корея в мае 1995 года. В данном документе подчеркнута важная особенность, характерная для двусторонних отношений – проживание в Казахстане значительного числа граждан корейской национальности. В частности, в Декларации было отмечено, что оба государства «будут в рамках их территорий уважать и защищать права и интересы своих граждан, имеющих корни в Казахстане и

Корее, для соблюдения их культурных традиций, исповедания своей религии в соответствии с общепринятыми нормами международного права» [Султанов 2009, с.13]. Как мы видим, корейцы Казахстана явились мостом в развитии двусторонних отношений еще на заре независимости нашей страны.

Если принять во внимание геополитическое расположение Казахстана и большие объемы природных ископаемых ресурсов, которых в Корее практически нет, важно отметить, что интерес Южной Кореи к Казахстану растет с каждым годом – как на государственном, так и на частном уровне. По данным Комитета по статистике национальной экономики Республики Казахстан за 2018 год, товарооборот между Казахстаном и Кореей составил рекордные 3,9 млрд. долларов (экспорт 2,976 млрд. долларов, импорт 922,5 млн. долларов), что более чем в 2 раза превышает показатели 2017 года, а по сравнению с 2016 годом товарооборот вырос в 5,7 раза. В настоящее время между странами имеются порядка 40 казахстанско-южнокорейских проектов на общую сумму 7,2 млрд. долл.

Корея входит в десятку крупнейших инвесторов в экономику Казахстана и занимает лидирующие позиции по количеству совместных предприятий и перспективных проектов. По данным Национального Банка РК, приток прямых иностранных инвестиций (ПИИ) из Кореи в РК с 2005 по 2018 годы превысил 5,5 млрд. долларов [Дюсенбаев 2015].

Даже если принять во внимание, что страны по экономическим параметрам отличаются в объемах, в Казахстане зарегистрировано 1081 юридических лиц, филиалов и представительств с южнокорейским участием («Samsung C&T», «LG Electronics», «LG Chem», «SK Corporation», «Hyundai», «POSCO», строительные фирмы «Highville», «Urim» и др.).

Южнокорейские бизнесмены признают, что им легче адаптироваться в Казахстане, так как на казахстанских партнеров действует эффект позитивного имиджа местных корейцев – их трудолюбие, исполнительность, высокий образовательный уровень. Корейцы Казахстана являются реальным связующим звеном в установлении казахстанско-южнокорейских деловых взаимоотношений.

На сегодняшний день показатели казахстанско-корейских отношений свидетельствуют о дальнейшем огромном потенциале торгово-экономического сотрудничества. В качестве наиболее перспективных направлений можно обозначить: машиностроение, сельскохозяйственное машиностроение; нефтехимия (газохимия, агрохимия); пищевая промышленность (переработка, упаковка); медицина (фармацевтическая промышленность); металлургия (металлообработка); информационно-коммуникационные технологии и др.

По всем указанным направлениям осуществляется активное взаимодействие не только с частными компаниями, но и государственными органами и институтами Кореи, такие как КОТРА (Коммерческий отдел Генерального Консульства Республики Корея) [официальный сайт], – KOSME Almaty BI (Алматинский филиал Корейского Агентства развития МСБ и Венчурных Стартап) [официальный сайт].

Помимо экономических показателей, для Казахстана интересен опыт автоматизации и развития IT сектора. Корея же со своей стороны выражает заинтересованность к участию в государственной программе «Цифровой Казахстан 2018-2022» и проявила готовность поделиться опытом по цифровизации всех сфер экономики. Можно также отметить сотрудничество в сферах культуры, медицины, туризма и окружающей среды. Другими словами, к 30-летию становления дипломатических отношений в 2022 году Казахстан и Корея переходят совершенно на другой уровень стратегического партнерства.

Выводы и заключения

На основании вышесказанного можно сделать закономерный вывод, что вклад вносимый корейцами Казахстана в развитие политических, экономических и гуманитарных связей, является неопенимым для обеих стран. То, что корейцы Казахстана имеют возможность поддерживать свою этнокультурную самобытность, является хорошим примером и для Кореи, которая со своей стороны содействует созданию достойных условий пребывания казахстанцев в Республике Корея и дальнейшему укреплению стратегических отношений двух стран.

Для дальнейшего развития стратегических отношений крайне важно обоснование заинтересованности сторон и для казахстанско-корейских отношений тема этнических корейцев в РК всегда отмечалась в ходе крупных саммитов и межправительственных встреч. Закрепляет особую заинтересованность в сотрудничестве сторон и тот важнейший фактор, что Конституция и законы Республики Казахстан, казахстанская модель межэтнического единства и согласия гарантируют равенство всех граждан перед законом, независимо от их этнической принадлежности. Все этнические группы республики имеют возможность сохранять и развивать свои языки и культуру. Это является хорошим примером для моноэтничных стран, таких как Корея, которые сталкиваются с проблематикой интеграции представителей других культур и религий в принимающее общество.

В Казахстане работают Ассамблея народа Казахстана, объединяющая региональные этнокультурные объединения корейцев, Государственный Корейский театр музыкальной комедии, корейский Дом и т. д., получающие политическую поддержку со стороны государства и позволяющие сохранять и развивать самобытную этническую культуру и традиции казахстанской диаспоры корейцев. Эти осозаемые и неоспоримые факты, несомненно, еще больше привлекают и стимулируют Республику Корея к дальнейшей поддержке не только своих исторических соотечественников, но и к активному развитию двусторонних политических, экономических и культурных отношений с Казахстаном – страной, которая позволила корейцам выжить в сложные времена, сохраниться как этносу, развиваться и занять свое достойное место в содружестве казахстанских народов.

2022 год – год 30-летия установления дипломатических отношений между Республикой Корея и Республикой Казахстан обещает стать годом дальнейшей

активизации культурных, образовательных и гуманитарных контактов, направленных на дальнейший диалог и взаимное сближение народов наших стран.

Библиография

Аяган, Б. и др. 2015. 'Этносы Алматы'. Алматы, Изд. «Тау-Кайнар», с. 134.

Дюсенбаев, Б. 'Казахстан и Южная Корея: опыт «экономического чуда» и фокус на технологиях и инвестициях'. [Электронный ресурс]. URL [http:// http://mfa.gov.kz/ru/content-view/bakyt-dusenbaev-kazahstan-i-uznaa-korea-opyt-ekonomiceskogo-cuda-i-fokus-na-tehnologiah-i-investigiah](http://mfa.gov.kz/ru/content-view/bakyt-dusenbaev-kazahstan-i-uznaa-korea-opyt-ekonomiceskogo-cuda-i-fokus-na-tehnologiah-i-investigiah) (дата обращения 14.02.2020).

Ем, Н. 2018. 'Основы диаспорной политики Южной Кореи в Казахстане', *Вестник. Серия востоковедения*, №3 (86), с. 33.

'Занятость населения в Республике Казахстан'. 2010. Том 2. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. Астана, с. 118.

'Занятость населения в Республике Казахстан'. 2010. Том 1. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. Астана, с. 64.

Ким, Г. 2012. 'Корейцы в экономике Казахстана за 75 лет' [Доклад на V Международной конференции «Корейцы в экономике Казахстана», Алматы, 29 ноября 2012 г.] [Электронный ресурс]. URL [http:// http://www.academia.edu/3173841](http://www.academia.edu/3173841) (дата обращения 14.02.2020).

Мураталиева, Н. 'Южная Корея в Центральной Азии: включение в Евразию'. [Электронный ресурс]. URL [http:// https://caa-network.org/archives/15513](https://caa-network.org/archives/15513) (дата обращения 15.02.2020).

'Официальная речь Президента Республики Корея Мун Джэ Ин во время его визита в Казахстан'. [Электронный ресурс]. URL [http:// http://www.mofa.go.kr/www/brd/m_20053/view.do?seq=368038](http://www.mofa.go.kr/www/brd/m_20053/view.do?seq=368038) (дата обращения 15.02.2020).

'Официальный сайт Президентского Комитета по северному экономическому сотрудничеству'. [Электронный ресурс]. URL [http:// http://www.bukbang.go.kr/bukbang](http://www.bukbang.go.kr/bukbang) (дата обращения 10.02.2020)

'Официальный сайт поддержки зарубежных корейцев'. [Электронный ресурс]. URL [http:// https://www.okf.or.kr](https://www.okf.or.kr) (дата обращения 10.02.2020).

Официальный сайт [Электронный ресурс] URL [http:// http://www.kotra.or.kr/KBC/almaty](http://www.kotra.or.kr/KBC/almaty) (дата обращения 10.02.2020)

Официальный сайт [Электронный ресурс] URL [http:// http://kosmes.or.kr/sbc/SH/ENP/SHENP022M0.do](http://kosmes.or.kr/sbc/SH/ENP/SHENP022M0.do) (дата обращения 10.02.2020).

Султанов, Б. 2009. 'Эволюция сотрудничества Казахстана и Кореи и перспективы будущего: Казахстанско-корейское сотрудничество: состояние и перспективы'. Материалы международной научно-практической конференции. Алматы, КИСИ при Президенте РК, с. 13.

'Указ Президента Республики Казахстан «Об образовании Ассамблеи народов Казахстана»'. 1995. Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан, 1995, № 8. С. 84.

Transliteration

Ayagan B., Abzhanov Kh., Shaykemelev M. 2015. 'Ethnosy Almaty' [Almaty ethnic groups]. Almaty, "Tau-Kaynar" publ., p. 133.

Dyusenbaev, B. 'Kazakhstan I Yuzhnaya Koreya: opyt 'ekonomicheskogo chuda' I focus na tekhnologiyah I investitsiyah' [Kazakhstan and South Korea: the Experience of the "Economic Miracle" and Focus on Technology and Investment]. [Elektronnyi resurs] URL [http:// http://mfa.gov.kz/ru/content-view/bakyt-dusenbaev-kazahstan-i-uznaa-korea-opyt-ekonomiceskogo-cuda-i-fokus-na-tehnologiah-i-investigiah](http://mfa.gov.kz/ru/content-view/bakyt-dusenbaev-kazahstan-i-uznaa-korea-opyt-ekonomiceskogo-cuda-i-fokus-na-tehnologiah-i-investigiah) (data obrashenia 14.02.2020).

Yem, N. 2018. 'Osnovy politiki Yuzhnoy Korey v Kazakhstane' [The Foundations of the Diaspora Policy of South Korea in Kazakhstan]. Almaty, *Vestnik*, Seriya vostokovedeniya, №3 (86), s. 33.

'Zanyatost' naseleniya v Respublike Kazakhstan'. Tom 2. Itogi natsionalnoy perepisi naseleniya 2009 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticheskii sbornik. [Employment in the Republic of Kazakhstan. Volume 2. The results of the 2009 national census in the Republic of Kazakhstan. Statistical Digest]. Astana, 2010. p. 118.

'Zanyatost' naseleniya v Respublike Kazakhstan'. Tom 1. Itogi natsionalnoy perepisi naseleniya 2009 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticheskii sbornik. [Employment in the Republic of Kazakhstan. Volume 1. The results of the 2009 national census in the Republic of Kazakhstan. Statistical Digest]. Astana, 2010. s. 64

Kim, G. 'Koreitsy v ekonomike Kazakhstana za 75 let' [Doklad na V Mezhdunarodnoy Konferentsii 'Koreitsy v Ekonomike Kazakhstana'], [Koreans in Kazakhstan Economy at Last 75 years: (Report at the V International Conference "Koreans in the Economy of Kazakhstan"). Almaty. 29.11. 2012]. [Elektronnyi resurs] URL <http://www.academia.edu/3173841> (data obrasheniya 14.04.2020).

Muratliyeva, N. 'Yuzhnaya Koreya v Tsentral'noy Azii: vklucheniye v Evraziyu' [South Korea in Central Asia: Inclusion in Eurasia]. [Elektronnyi resurs] URL <https://caa-network.org/archives/15513> (data obrasheniya 15.02.2020).

'Ofitsial'naya rech' Prezidenta Respubliki Koreya Mun Jae Ina vo vremya ego vizita v Kazakhstan' [The Official Speech of the President of the Republic of Korea, Moon Jae In, During His Visit to Kazakhstan]. [Elektronnyi resurs] URL http://www.mofa.go.kr/www/brd/m_20053/view.do?seq=368038 (data obrasheniya 15.02.2020).

'Ofitsial'nyi sait Presidentskogo Komiteta po severnomu ekonomicheskomu sotrudnichestvu' [Official Website of the Presidential Committee on Northern Economic Cooperation]. [Elektronnyi resurs] URL <http://www.bukbang.go.kr/bukbang> (data obrasheniya 10.02.2020).

'Ofitsialnyj sait podderzhki zarubezhnyh koreytsev' [Official Support Page of Abroad Koreans]. [Elektronnyi resurs] URL <https://www.okf.or.kr> (data obrasheniya 10.02.2020).

'Ofitsialnyi sait' [Official Site]. [Elektronnyi resurs] URL http://www.kotra.or.kr/KBC/almaty_ (data obrasheniya 10.02.2020).

'Ofitsialnyi sait' [Official Site]. [Elektronnyi resurs] URL <http://kosmes.or.kr/sbc/SH/EHP/SHEHP022M0.do> (data obrasheniya 10.02.2020).

Sultanov, B. 2009. 'Evolutsiya sotrudnichestva Kazakhstana I Korei I perspektivy budushego: Kazakhstansko-koreyskogo sotrudnichestvo: sostoyaniye I perspektivy. Materiyyaly mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konrencii' [The Evolution of Cooperation Between Kazakhstan and Korea and Prospects For the Future: Kazakh-Korean Cooperation: Status and Prospects. Materials of the International Scientific-Practical Conference]. Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, s. 13.

'Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Ob obrazovanii Assambley narodov Kazakhstana'. Sobraniye aktov Prezidenta Respubliki Kazakhstan I Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On the Formation of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan". Collection of acts of the President of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Kazakhstan]. 1995, № 8. s. 84.

Түйін

Шайкемелев М.С.-А., Козыбаева А. Қазақстан корейлерінің Қазақстан Республикасы мен Корея Республикасы арасындағы екіжақты ынтымақтастықты дамытудағы рөлі

Қазіргі уақытта Корея Республикасы Қазақстан Республикасының маңызды халықаралық серіктесі. Серіктестіктің жемісті жүзеге асырылуына бірқатар себептер ту-

ындады, олардың ішінде басты рөлдердің бірі Қазақстандағы ірі корей диаспорасы тұруы және Корея үкіметінің шетелдегі корей диаспораларына қатысты ерекше көңіл бөлуі болды. Сексен жылдан астам уақыт бұрын елімізге қоныс тепкен Қазақстан корейлері - елдің ең табысты және біріктірілген этникалық топтарының бірі болып табылады. Екі елдің өзара жақындасуында екі елдің іскер топтарының өзара тиімді экономикалық ынтымақтастыққа деген қызығушылығы маңызды рөл атқарады, бұл екі халықтың мәдени және рухани жақындығымен, жақын және сенімді қатынастарға деген шынайы ықыласымен бекітіледі. Қазақстандық корейлер ұлтаралық бірлік пен келісімнің ішкі саясатының арқасында өздерінің этномәдени ерекшеліктерін сақтап, дамытуға мүмкіндік алды. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы стратегиялық қатынастардың дамуына және нығаюына белсенді үлес қосатын Корея үшін де үлгіге айналды.

Түйін сөздер: Қазақстандық кәрістер, серіктестік, ынтымақтастық, этникалық топ, диаспора.

Summary

Shaykemelev M.C.-A., Kozybayeva A. The Role of the Koreans of Kazakhstan in the Development of Bilateral Cooperation Between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea

Currently, the Republic of Korea is the most important international partner of the Republic of Kazakhstan. A number of reasons contributed to the successful implementation of partnerships, among which one of the main roles played by the residence of the large Korean diaspora in Kazakhstan and the special attention that which the Korean government demonstrates regarding Korean diaspora abroad. The Koreans of Kazakhstan, who settled in the country over eighty years ago, are one of the country's most successful and integrated ethnic groups. An important role in the mutual rapprochement of the two countries is played by the interest of the business circles of both countries in mutually beneficial economic cooperation, which is sealed by the cultural and spiritual closeness of the two nations, their sincere desire for close, trusting relationships. The Koreans of Kazakhstan, as the results of the domestic policy of interethnic unity and harmony, have the opportunity to maintain and develop their ethno-cultural identity. This is an example for Korea, as its part is actively contributing to the development and strengthening of strategic relations between the two countries.

Keywords: Koreans of Kazakhstan, Partnership, Cooperation, Ethnos, Diaspora.

*Гульжихан Нурышева (Алматы, Казахстан),
Кевин Кестер (Южная Корея),
Бану Калдаева (Алматы, Казахстан)*

ПИОНЕР ФЕМИНИЗМА И ПРОСВЕЩЕНИЯ ПО СОХРАНЕНИЮ МИРА

Аннотация. Бетти Риэрдон – всемирно известный лидер в области просвещения по вопросам сохранения мира и прав человека, основатель Международного института образования в области сохранения мира (ИРЕ). Ее новаторская деятельность заложила основу для новой междисциплинарной интеграции просвещения в области сохранения мира и международных прав человека с учетом гендерных аспектов. В течение почти шестидесяти пяти лет Риэрдон вносит большой вклад в развитие этой области и в принятие ее в качестве программы обучения в высших учебных заведениях по всему миру. Ее деятельность развивалась в контексте международных женских движений за права человека и Организации Объединенных Наций и широко использовалась активистами и педагогами для продвижения гендерной перспективы в исследованиях, посвященных просвещению в области сохранения мира. В этой статье представлены ее основные концепции в области гендера, развития образования в сфере сохранения мира. Особое внимание уделено результатам ее трудов для образования и гендера сегодня.

Ключевые слова: Бетти Риэрдон, гендер, феминизм, патриархат, образование в области сохранения мира.

Введение

Бетти А. Риэрдон является пионером феминизма и гендерного подхода к правам человека, социальной справедливости и ее важности для исследования мирного сосуществования и просвещения по вопросам сохранения мира (в специальной литературе обозначено термином «образование мира» – авторы). Новаторские труды Риэрдона подтверждают, что феминистская, целостная и гендерная перспектива может служить концептуальным ядром трансформации нашей нынешней глобальной системы патриархата, ее культуры насилия и войны. Ее всесторонняя деятельность в этой области раскрыла глубокие симбиотические отношения между патриархатом и военной системой, и она призывает к глобальному исследованию альтернатив патриархальной парадигме. Она выступает за равноправное и социально справедливое общество, основанное на космополитической этике прав человека. По мнению Риэрдон, это видение позитивного человеческого и планетарного будущего реализуется путем достижения трансформационного, фундаментального сдвига в мировоззрении к парадигме мира, основанной на гендерной перспективе. Эта парадигма мира ценит человеческое равенство, достоинство, социальную справедливость, безопасность человека, защиту окружающей среды, мир и мирное образование. В знак признания ее всемирно признанного вклада, достижений и наград в каче-

стве учителя, феминистки, борца за мир, исследователя, автора и консультанта на протяжении пяти десятилетий она была номинирована Международным бюро мира (Женева, Швейцария) на Нобелевскую премию мира в 2013.

Методология исследования

В статье были использованы следующие методы исследования: метод системности, целостности, конкретности, аксиологический анализ. Исследование проведено в рамках феминистского критического анализа на основе работ Бетти Риэрдон, обобщения и анализа патриархата, равенства, права человека, насилия в современном обществе.

Основная часть

В основе концепции мира и социальной справедливости Риэрдона лежат два фундаментальных нормативных утверждения: равное универсальное человеческое достоинство и моральная интеграция. Эти связанные между собой основные концепции составляют этические основы всеобъемлющей философии Риэрдон, включая ее понимание феминизма и фундаментальную важность гендерной перспективы.

Равное универсальное человеческое достоинство – это нормативное утверждение, о том, что все люди обладают одинаковой внутренней ценностью, которую следует уважать. В свою очередь, это равное неотъемлемое достоинство присуще каждому человеку, стоящему в человеческом нравственном сообществе. То есть, каждый человек считается равноправным членом морального сообщества и, следовательно, каждый человек имеет право на равное моральное уважение. Это моральное включение универсально по объему; оно относится ко всем людям, преодолевая гендерные различия. Данные взаимосвязанные нормативные утверждения лежат в основе ценностных концепций Риэрдона о мире и справедливости.

Эти два фундаментальных этических утверждения делают Риэрдона частью традиции космополитизма, которую она называет «глобальным гуманизмом». Космополитический этический императив обязывает нас видеть другого как морально равного человека. Этот взгляд на моральное равенство является обязательным, если мы хотим преодолеть давние человеческие модели насилия, дегуманизации и объективации людей в пользу признания их человечности и тем самым принять их положение в моральном сообществе людей.

Патриархат представляет собой социальную, политическую и экономическую систему контроля и господства, структурированную в терминах иерархии человеческих отношений и ценностей, которая основана на социально построенной гендерной дифференциации. Как таковой, он дарует неравную власть и ценность мужчинам, которые проявляют свои самые важные ценности и черты, исключая и угнетая тех, кто этого не делает. Это социальная система, которая почти повсеместно существовала на протяжении всей истории человеческих обществ, и она представляет собой парадигматический случай неравенства и

несправедливости и, следовательно, структурного насилия. [Betty A. Reardon and Anthony Jenkins 2007, 228]. Риэрдон утверждает, что патриархальная система является основой всех форм социальной несправедливости.

Пол, определяющий элемент патриархата, не является естественным явлением; это социальная конструкция. Как считает Риэрдон: «Гендер, как понятие, как правило, используется в работах, касающихся различий и неравенства между мужчинами и женщинами, представляет собой социально обусловленную концепцию, культурно разнообразную концепцию, которая присваивает мужчинам и женщинам набор культурных ролей и социальных функции, лишь минимально определяемые их соответствующими репродуктивными и сексуальными характеристиками». [Betty A. Reardon 2010, 13].

Патриархат таким образом функционирует также как мощная форма культурного насилия. Патриархат фактически основан на ценностях; в частности, как указывает Риэрдон, он основан на раздвоении значений между отрицательными и положительными мужскими и женскими значениями. Она пишет: «Положительные ценности проистекают из подлинных атрибутов и являются теми, которые способствуют полной реализации человеческого потенциала как отдельных людей, так и общества. Отрицательные ценности проистекают из искаженных качеств и являются теми, которые душат и подавляют части человеческого и социального развития. Это ценности, которые лежат в основе стереотипов и рационализируют дискриминацию и угнетение. Наш нынешний социальный порядок ... чрезмерно характеризуется этими отрицательными ценностями, как женскими, так и мужскими» [Betty A. Reardon 1996, 3].

«Мужской» – это не объективное описание мужской сексуальности, а скорее указывает на то, что общество определило как соответствующие мужские характеристики, к которым нужно стремиться и ценить.

Ценности не являются биологически детерминированными, мужские ценности и женские ценности, такие как понятия «мужественность» и «женственность», являются социальными, в значительной степени обусловленными навязанным разделением половых ролей. Человек становится «мужским» или «женским» в результате обучения и опыта. Женщины не обязательно рождаются более любящими, чем мужчины, так же как и черные рождаются более приспособленными к физическому труду и белыми для выполнения управленческих функций. Социальный порядок и доминирующие системы социальных ценностей – сексизм и расизм соответственно – определяют эти обозначения. [Betty A. Reardon 1980, 18].

Социально сконструированные гендерные различия усваиваются во внутренние психические конструкции, которые формируют восприятие различий в терминах инаковости; инаковость, которой следует опасаться. В сочетании с сильной тенденцией проецировать на других то, что мы стыдимся и боимся внутри себя, эта внутренняя психологическая динамика усиливает структурные и идеологические аспекты патриархата. Как ясно говорит Риэрдон: «Ясно, что как для мальчиков, так и для девочек первый социально встречающийся другой

человек, которого они считают отличным от себя, обычно относится к другому полу, и наш опыт показывает, что другие, отличающиеся от нас, угрожают нам и провоцируют страх, который порождает понятие врага и, в конечном итоге, практику войны. Общество усиливает и усугубляет это восприятие инаковости ... Я думаю, что в какой-то степени психиатрия указала на то, что враг всегда становится воплощением того, чего мы боимся или отвергаем в самих себе. Мы пытаемся изгнать наших плохих духов, проецируя их на других. Фактически, главная функция других – удовлетворять различные потребности, которые мы не можем удовлетворить сами. Когда эти потребности признаются положительными и хорошими, мы любим или с любовью относимся к тем, кто их удовлетворяет. Когда они негативны или плохи, мы ненавидим и презираем других и боимся их власти над нами. Ибо только предоставив им такую власть, мы можем отречься от ответственности за свое собственное негативное поведение. Классическим примером этого процесса является приписывание поведения истуканщиц женщинам, которые «вводят мужчин в заблуждение» и превращение проститутки, но не ее клиента, в виновного перед законом. Нам обычно удается наказать других за наши собственные грехи. Обществу, таким образом, нужны преступники и враги. Ева была первой из многих, кто послужил «человечеству». Поскольку нам еще предстоит изучить всю мудрость популярного мудреца Пого («Мы встретили врага, а он – нас»), враг всегда другой, и его боялись. Широко признано, что и сексистское общество, и военная система поддерживаются в порядке способностью применять или угрожать применением насилия в отношении тех, кто вызывает страх [Betty A. Reardon 1996, 6].

Патриархат и военная система являются взаимосвязанными и взаимозависимыми проявлениями общей проблемы социального насилия. Гендерное неравенство и сопутствующее ему угнетение женщин являются неотъемлемой частью милитаризма. [Betty A. Reardon 1996, 4].

Риэрдон понимает, что эта система симбиотически взаимосвязана с ценностями, динамикой и императивами патриархата. В рамках этой патриархальной военной системы насилие в отношении женщин имеет несколько явных проявлений, которые подчеркивают его несправедливость, включая следующие: военная проституция, торговля людьми и сексуальное рабство; случайные изнасилования в вооруженных конфликтах и на военных базах и вокруг них; стратегическое изнасилование; использование военного оружия для причинения насилия в отношении женщин как в постконфликтных, так и в конфликтных ситуациях; сексуальные пытки; похищение в качестве «жен» комбатом, поваром; сексуальное насилие в организованном военном и бытовом насилии в семьях военнослужащих; насилие в семье и убийства супругов ветеранами боевых действий. Без сомнения, существуют формы военного насилия в отношении женщин (MVAW), которые здесь не учитываются [Betty A. Reardon 2013, 2-3].

Исходя из приведенного выше анализа, Риэрдон утверждает, что мир и справедливость требуют фундаментальной трансформации системы патриар-

хальной войны, что влечет за собой фундаментальный сдвиг парадигмы в сознании человека.

Для того, чтобы добиться преобразования, необходимого для постоянного стремления к миру, и, следовательно, сокращения насилия, требуется фундаментальный сдвиг парадигмы социальных ценностей и мировоззрений, переход от парадигмы войны к парадигме мира. Этот сдвиг требует трансформации патриархальной системы в равноправное и социально справедливое общество, которое уважает равное достоинство всех людей и является морально, социально и политически инклюзивным на всех уровнях от местного до глобального. Как считает Риэрдон: «Стабильный мир требует гендерного равенства. Полностью функционирующее равенство полов требует роспуска нынешней системы милитаризованной государственной безопасности. Две цели неразрывно связаны друг с другом» [Betty A. Reardon 2013, 1].

Вышеуказанные этические рамки и критический анализ патриархата и военной системы дают четкую картину путей трансформации патриархата, его милитаризма и несправедливости. Требуются как минимум четыре основных преобразования:

1. Общее принятие феминистской, целостной, равноправной с точки зрения пола перспективы.

2. Фундаментальное изменение мировоззрения, которое включает в себя широкое включение ценностей феминисток во все уровни общества, включая общественное достояние и правительство.

3. Перенос концепции безопасности с национальной безопасности на безопасность человека и космополитическую этику.

4. Широкое повышение самосознания среди населения.

Во-первых, хотя Риэрдон признает, что монолитной концепции феминизма не существует, поскольку она неизбежно влечет за собой плюралистическое понимание, она утверждает, что общей основной точкой зрения всех феминизмов является этическое утверждение равной человеческой ценности всех людей, мужчин и женщин. Принятие этой ключевой феминистской перспективы еще раз подтверждает, что патриархальное общество основано на гендерном (и других видах) неравенстве, что привело к повсеместному отчуждению и маргинализации женщин. Общее принятие этой феминистской точки зрения как способа понимания и понимания через основную категорию полов имеет решающее значение и необходимо для трансформации патриархата [Betty A. Reardon 2010, 12]. Холизм порождает понимание жизни, которое является взаимосвязанным и взаимозависимым: жизнь понимается как взаимозависимая сеть отношений, в рамках которой необходимо уважать и заботиться о врожденном достоинстве жизни. Эта точка зрения является перспективой глубокого равенства. Эта целостная онтология в свою очередь приводит к включению всей жизни в нравственное сообщество.

Во-вторых, с феминистской точки зрения трансформация патриархата обязательно предполагает глубокий сдвиг в ценностях в сторону широкого

распространения позитивных женских ценностей. Как утверждает Риэрдон: феминисты утверждают что современные социальные проблемы требуют применения следующих общественных ценностей: любовь, искренняя забота о других; справедливость, справедливое разделение всего, что доступно группе; и расширение прав и возможностей, помогая членам группы достичь реализации, сотрудничества и достижения зрелости вместе для взаимного выполнения. Феминизм глубоко трансформирующий, поскольку он требует фундаментальных изменений в личных ценностях и человеческих отношениях, а также в структурах и системах. Эта позиция особенно феминистская, потому что она требует распространения в публичной сфере ценностей заботы, сотрудничества и взаимности, которые традиционно ограничиваются частной сферой. Такое продление было бы трансформационным, потому что равное применение феминистских критериев к государственной политике привело бы к большей заботе о человеческих потребностях и меньшей заботе о поддержании военной мощи – окончательный результат искаженного веса с учетом мужских ценностей [Betty A. Reardon 1980, 14].

Нынешняя патриархальная система ценностей является антитезой космополитической этики прав человека. Широкое включение женских ценностей в общественную жизнь является необходимым условием для реализации прав человека, которые защищают и заботятся о равном достоинстве всех людей [Betty A. Reardon 2007, 228]. Присутствие женщин является серьезной причиной снижения уровня насилия. Этот ценностный сдвиг, в свою очередь, будет стимулировать трансформацию нашей концепции национальной безопасности в безопасность человека.

В-третьих, одним из наиболее важных достижений Риэрдона является ее вклад в концептуализацию идеи безопасности человека. Безопасность человека относится к «благополучию, которое стало возможным благодаря ликвидации всех форм насилия, обеспечиваемых институтами, специально предназначенными для достижения и поддержания благополучия...» [Betty A. Reardon 2010, 33]. Безопасность человека представляет альтернативную концепцию безопасности, реализуемую реалистической концепцией военной безопасности государства, которая соответствует этическим императивам космополитизма и феминизма. Риэрдон утверждает, что человеческая безопасность никогда не может быть достигнута в рамках существующей в высшей степени военизированной, склонной к войне, патриархальной системы государственного государства.

В-четвертых, внутренняя психологическая динамика страха и проекции, которые понимаются как лежащие в основе психологические элементы патриархата и военной системы, требуют повсеместного увеличения способности к размышлению и самосознания. Необходимым условием трансформации является «то, как мы решаем» войну внутри»- борьбу, создаваемую в каждом человеке путем разделения всего человеческого потенциала и личности на две различные и отдельные части, мужскую и женскую, которые объединены в

социально жесткие и ограничивающие сексуальные роли». [Betty A. Reardon 1996, 7-8]. Трансформация патриархата требует, чтобы мы интегрировали и исцелили наши собственные внутренние травмы и страхи и стали осознавать себя таким образом, чтобы сдерживать нашу сильную тенденцию проецировать свою тень на других.

В контексте этой эволюции, в своих последних работах за последние два десятилетия Риэрдон выступает не только за включение гендера в область знаний о мире, но и за необходимость противостоять всем формам угнетения, которые существуют в глобальной патриархальной системе и культуре насилия. Одна из великих целей ее работы – интеграция вопросов миротворчества и гендерных вопросов в общую концептуальную основу, которая интерпретирует глобальную систему и культуру насилия в рамках глобального патриархального порядка.

Заключение

Бетти Риэрдон значительно обогатила наше понимание влияния патриархата на всех людей, как мужчин, так и женщин. Она – истинный пионер феминизма, идентифицирующий и формулирующий гендерную перспективу как главную линзу, через которую можно понять природу войны и ее поддержку социальных и идеологических систем.

Риэрдон разработала альтернативную парадигму целостного преобразования человека и позитивное глобальное будущее через воспитание и действия ради мира. Она выступает за глубокий сдвиг в нашем мировоззрении с использованием принципов холизма в исследовании и разрешении центральной проблемы насилия и неравенства.

Библиография

Reardon B. and Jenkins, A. 2007. 'Gender and Peace: Towards a Gender Inclusive, Holistic Perspective'. New York: Routledge, 228.

Betty A. Reardon, 2010. 'Women and Human Security: A Feminist Framework and Critique of the Prevailing Patriarchal Security System'. New Delhi, India: Routledge, 13.

Betty A. Reardon, 1996. 'Sexism and the War System'. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 3.

Betty A. Reardon, 1980. 'Debating the Future'. Network 8, no. 3, 18.

Betty A. Reardon, 1996. 'Sexism and the War System'. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 6.

Betty A. Reardon, 1996. 'Sexism and the War System'. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 4.

Betty A. Reardon, 2013. 'A Statement on Military Violence against Women Addressed to the 57th Session of the United Nations Commission on the Status of Women', 2–3.

Betty A. Reardon, 2013. 'A Statement on Military Violence against Women Addressed to the 57th Session of the United Nations Commission on the Status of Women', 1.

Betty A. Reardon, 2010. 'Women and Human Security: A Feminist Framework and Critique of the Prevailing Patriarchal Security System', 12.

Betty A. Reardon, 1980. 'Moving to the Future'. Network 8, no. 1, 14.

Betty A. Reardon and A.Jenkins, 2007. 'Gender and Peace: Towards a Gender Inclusive, Holistic Perspective', 228.

Betty A. Reardon, 2010. 'Women and Human Security: A Feminist Framework and Critique of the Prevailing Patriarchal Security System', 33.

Betty A. Reardon, 1996. 'Sexism and the War System'. Syracuse, N.Y., Syracuse University Press, 7–8.

Betty A. Reardon, Dale T. Snauwaert, 2015. 'Betty A. Reardon: Key Texts in Gender and Peace'. New York: Springer.

Kevin, Kester, et al. 2020. 'Betty A. Reardon — Nurturing a Global Culture of Peace and Peace Education'. Peace Review.

Түйін

Нурышева Г.Ж., Кестер К., Калдаева Б.С. Феминизмнің және бейбітшілікті сақтау бойынша білім берудің пионері

Бетти Риэрдон – бейбітшілік пен адам құқығы туралы білім беру саласының әлемге әйгілі көшбасшысы, бейбітшілік саласындағы Халықаралық білім беру институтының (ИПЕ) негізін қалаушы. Оның жаңашылдық қызметі гендерлік аспектілерді ескере отырып бейбітшілік саласы мен халықаралық адам құқықтарының жаңа пәнаралық интеграциясының негізін қалады. Алпыс бес жылға жуық уақыт ішінде Риэрдон осы саланың дамуына және оны әлемнің жоғары оқу орындарында оқу бағдарламасы ретінде қабылдауға үлкен үлес қосты.

Оның қызметі адам құқықтары, бейбітшілік, әйелдердің халықаралық қозғалысы және Біріккен Ұлттар Ұйымы аясында дамыды және белсенділер мен оқытушылар бейбітшілік саласында білім беру зерттеулерінде гендерлік көзқарасты ұсыну үшін кеңінен қолданылды. Бұл мақалада оның гендер, бейбітшілік саласында білім беру саласының негізгі тұжырымдамалары берілген, оның қазіргі кезде білім беру және гендер саласындағы еңбектерінің нәтижелеріне ерекше көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: Б. Риэрдон, гендер, феминизм, патриархат, бейбітшілік саласында білім беру.

Summary

Nurysheva G., Kester K., Kaldaeva B.S. Pioneer of Feminism and Peacekeeping Education

Betty Reardon is a leading world-renowned leader in peace education and human rights. Founder of the International Institute for Peace Education (IIPE). Her pioneering work laid the foundation for a new interdisciplinary integration of gender education and international human rights. For almost 65 years, Reardon has made a great contribution to the development of this field and to its adoption as a curriculum in higher education institutions around the world. Her work has evolved in the context of international women's movements for human rights, peace, and the United Nations and has been widely used by activists and educators to present a gender perspective in peace education research. This article presents her basic concepts in the field of gender, peace education, special attention is paid to the results of her work for education and gender today.

Keywords: B. Reardon, gender, feminism, patriarchy, education in the field of preservation of peace.

Айсана Дусипова (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ ДАМУЫ МЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ

Аннотация. Мақалада жаһандану кезеңіндегі жастардың рухани-құндылықтық жүйесінің алмасуы, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін объект ретінде қарастырылады. Жастардың тұлғалық, дүниетанымдық өзін-өзі анықтау процесіне әсер ететін, қоғамның рухани-адамгершілік ахуалымен тығыз байланысты, құндылықтық нұсқамасының биполярлық мәселелері анықталады. Жастардың рухани-адамгершілік дамуы мақсатты түрде тұлғаға әсер ете отырып, тұлғалық және қоғамдық мүдденің бірлігін қалыптастырып, ішкі келісімге тәуелді, яғни адамгершілік нормалар мен әлеуметтік белсенділіктің үйлесімі ұсынылады. Мемлекет пен жастар арасындағы байланыстың маңыздылығы мен мәні зерделенді.

Түйін сөздер: ұлттық қауіпсіздік, руханилық, құндылықтық нұсқамалар, рухани сала, рухани-адамгершілік даму, патриотизм, шовинизм, джингоизм, терроризм.

Кіріспе

Қазіргі Қазақстандық қоғам үшін ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігі қазіргі қоғамдағы жастардың рухани-адамгершілік бағытының өзгеруімен пайда болған жаңа әлеуметтік нормалар жүйесі мен мемлекеттің қоғамдық қауіпсіздігіне, оның ішінде мәдени және рухани қауіп-қатерлерінің жай-күйін қарастыруға тырысамыз. Өмір философиясы мен әлеуметтанудың байланыс нүктесінен туындайтын рухани әлем мәселелері адамзат, мемлекет, жеке тұлға үшін маңызды орынға табан тірейді. Әрбір адам өзінің анықтамалық сипатында қоғамдық болмысқа қатысты болғанда ғана, толыққанды адам ретінде қарастырылады. Қоғам адамның идеялық туындысы ретінде ұйымдастырыла отырып, адамның өзі әлеуметтену және бейімделу үрдісінен өтеді. Мемлекет – қоғамдық болмысты жүзеге асырушы өркениеттік қалып. Сондықтан, қоғамдағы болып жатқан, не жаңа серпін алған мәселелерді барлық құрылымдық-салаларды ұйымдастыра отырып, шешуге міндеттеледі. Мемлекеттің ұлттық мүдделерін қорғау үшін Қазақстан Республикасының қауіпсіздік Концепциясы негізінде Ұлттық Қауіпсіздік туралы Заңды ҚР Президентінің жарғысымен 2012 жылдың 6 қаңтарында қабылданды [Электрондық ресурс].

«Ұлттық қауіпсіздік» термині жалпы мемлекеттік деңгейде қолданылып жүр. Мәнісінде қоғамның, мемлекеттің дұрыс бағытта дамуы, оның құрылымдық элементтері ұлттық қорлардың, құндылықтардың, мемлекеттік, қоғамдық, тұлғалық мүдделердің ішкі және сыртқы қауіптерден қорғалуы деп түсініледі. Ұлттық қауіпсіздіктің негізгі объектілеріне: адам, оның құқығы мен еркіндігі; қоғам, оның материалды (экономиканың құрамдас бөлігі ретінде) және рухани құндылықтар; мемлекет, оның конституциялық құрылымы, егемендігі және территориялық бірлігі жатады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін басты субъект мемлекет болып табылады, ол өз қызметін заң шығарушы, атқарушы

және сот билігі арқылы жүзеге асырады. Адамның жеке игілігі – қоғамдық құрылымдағы басқа адамдармен қатынасы қаншалықты еркіндік береді, және әлеуметтік қауіпсіздікке тәуелді. Қазіргі заманда адамның жетістігі, ол табысқа жету үшін қажетті игіліктер тек қоғамда қанағаттандыра алатын шарттарға сүйенеді. Мысалы, адамның ғылымда жасаған жаңалығы адамзатқа пайдасы мен игілігі үшін мойындалады, Томас Эдисон, жарық шамдарды ойлап тапқаны үшін Нобель сыйлығының иегері атанды. Қарсы аргумент үшін, адамзаттың дамуына кері әсерін тигізетін жағалықтар белгісіздік күйіне өтеді. Өмірдің өзі адамзаттың болуымен мәнге ие болады. Демек, жеке адамның тұлғалық құндылықтары қоғамның құндылықтар жүйесімен міндетті түрде тығыз байланыста.

Ұлттық қауіпсіздіктің басымдылық мақсаттарына мемлекеттің саясат, экономика, рухани саласындағы тәуелсіздігі кіреді.

Ұлттық қауіпсіздік туралы айтқанда, Қазақстан Республикасының қауіпсіздігіне қауіп төндіретін негізгі көздерін айта кетсек: қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық поляризациясы; ұлтаралық қақтығыстар мен мемлекетаралық қатынастың күрделенуі (көпұлтты мемлекет, ҚР құрамында 130 ұлт); құндылықтар жүйесінің ғаламдық қирауы, әлеуметтік құрылымның қарқынды өзгеруі немесе алмасуы; геосаяси қарсыластар; ұйымдасқан қылмыстар (терроризм, жасырын ұйымдасқан қылмыс).

Жоғарыда қамтылған қауіптерден сақтандыру, алдын-алу және жою үшін мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік жүйесі болу керек, бұл – мемлекеттік саясаттың күрделі жүйесі, қауіпсіздік саласындағы күш, құрал, деңгейлерді ұйымдастыра отырып, қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін, әлеуметтік-экономикалық және ұйымдық-құқықтық алғышарттарды бір жүйеге біріктіреді. Мемлекет пен қоғамның өмірлік маңызға ие мүдделерін ішкі және сыртқы қатердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, басқару органдары, күштері, құралдары, заң шығарушы нормативті актілердің жиынтығынан тұрады.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші жүйенің құрамдас бөлігіне жастар, және олардың қазіргі заманғы орын алып жатқан жаңа үрдістерге қатысты түсінігі мен бағасы. Сонымен қатар, басқа қоғамның топтарына қарағанда, алпауыт күшке ие, және болашағынан үміт күтіретін жастар тобын зерделеу мемлекеттің дамуында айрықша орын алады. Басты ерекшелік, өмірдің қазіргі кезеңіндегі қазақстандық жастардың құндылықтық нұсқамасының биполярлығы: қазақ ділі мен қазақ мәдениетінің құндылық жүйесінен басқа, өмір сүрудің батыстық формасы кірігуде, әрине, оның жағымды және жағымсыз салдары бар, мысалы, шығармашылықта еркіндік қайталанбас туындының пайда болуына әсер етсе, қоғамдағы еркіндік адам өз жынысын таңдауда, екінші жұбын таңдау еркіндігінен біржынысты некелердің пайда болуы, өзі үшін өмір сүру еркіндігінен демографиялық ахуал туындайды. Биполярлық нұсқамада адам өзінің туа біткен және сыртқы құндылықтардың қақтығысына ұшырайды, сәйкесінше, адамның тұлғалық және дүниетанымдық өзін-өзі құлдыратуға әкеліп соғады. Шындық қазіргі ұрпақтың рухани дамуы күрделі және драммалық мәнге ие, біз жастардың рухани дамуының қаншалықты жаһанды мәселе екенін келесідей мәселелер тізімінде ұсынамыз.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада қазіргі қазақстандық жастардың рухани даму мәселелерін, жастар мәселесі мен мемлекет арасындағы қатынас байланысының философиялық талдауы жасалды. Олар, ішінен нақты тұтастық, жүйелілік қағидалары, бүтін мен бөліктің, мән мен құбылыстың және әдіснамалық рөлінде абстрактіліден нақтыға, тарихилық пен логикалықтың бірлігі көрініс табады. Сонымен бірге мақалада философиялық компаративистика мен герменевтиканың жетістіктері пайдаланылып, феномендерді талдауда мәдени-тарихи, құндылықтық және қызметтік ұстанымдар қолданылды.

Мемлекет үшін жастардың рухани дамуының әсерлері

Қоғамдағы ұрпақ сабақтастығы, мемлекеттің өмір сүру мерзімін анықтайтын шарттардың бірі. Елбасымыз айтқандай, «Біздің болашағымыз – жастар...», демек осы мерзім мен болашақтың капиталы ретінде қарастырылады. Ұрпақ сабақтастығындағы басты рухани, экономикалық, саяси салалардағы бағдар беруші мен жастар арасындағы байланыстың әлсіздігі, жауапкершілік мәселесін тудырады. Мысалы, ата-анасы баласына қаншылықты сенім артса, соғұрлым жауапкершілікті нәтиже алмақ, қазақтың ділінде «Баланың ісі шала...» мақалдың орынды айтылған?, бала үшін оның міндетін атқара берсек, онда жауапкершіліктен жұрдай баланы тәрбиелеп шығу қаупі бар, адам өмірі шектеулі болғандықтан, әрбір индивид шешім қабылдай алу керек және оған жауапты болуға міндетті. Мемлекетімізде жастар саясаты қаншалықты тиімді жұмыс атқаруда? Жастар саясатының әлсіз жұмысы келесідей құлдырауларды көрсетеді: Жастардың дамуындағы рухани, мәдени, әлеуметтік саласындағы мемлекеттік саясаттың бірізділігінің жоқтығы; Жастардың әлемдік хаосты қабылдауы; психологиялық жағдайдың күрделенуі, оның ішінде жаттану үрдісінің белең алуы; Осы мәселелерді жою мақсатында, елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауында 2018 жылдың 5 қазанында Жастар жылы деп жариялауды ұсынды. Бұл жылдың жастар жылы ретінде жариялануы [Электрондық ресурс], жастарды қолдау саясатының жүргізілуі қоғамға жаңа серпін берді. Жастарға білім гранттарының бөлінуі, жұмысқа орналасудағы ұтымды шарттар мен үймен қамту бағдарламалары жүзеге асырылды. Осы саясаттың қорытынды есебі қандай болмақ? Ұрпақ сабақтастығы жүзеге қалай асырылуда?

Жастардың хаосты қабылдап, өз бетімен шешім қабылдай алмай, жауапкершіліктен жалтарып, бөлінушілікке салына отырып, тәуелділікке ұшырауы – қауіп. Сенім – жауапкершілік – іс = ұрпақтар сабақтастығы.

Қазіргі жаһандану әлеміндегі бейбіт және заңды соғыстар мен қақтығыстардың орын алуы. Адамзат I, II дүниежүзілік соғыстан кейін, тұрпайы соғыстың түрі шынында да пайда алып келмейтінін түсініп, суық соғыс түріне көшті, яғни ақпараттық соғыс, адамдарда «үрей», «қорқыныш» тудыру арқылы басымшылдыққа ие болды, уақыт өте келе соғыс өз мақсатын сақтай отырып, іске асыру әдісін ғана өзгертті. Қазіргі бір мемлекетті жаулап алу немесе ыдырату үшін, сол мемлекеттің халқының мәдениеті мен діліне

әсер ете отырып, саналық деңгейдегі кірігу арқылы жүзеге асады. Қазіргі заманғы өзін-өзі ұстау, киіну тенденцияларының батыстық мәдениетке еліктеуі, әртүрлі субмәдениеттердің пайда болуы, секталық жүйенің өз әрекетін сыртқы ерекшеліктерімен жастардың қызығушылын арттырып, астыртын мақсатын жүзеге асыруда. Демек, мемлекеттің мәдениеті мен ділін қорғау қажеттілігі туындайды. Өзгерістердің барлығы бірдей жағымсыз салдар алып келмейді, сонымен қатар жағымды жақтары бар. Осыған сәйкес, жастар өзінің ұлттық кодын сақтай отырып, жаңашылдыққа бет бұрса, сәйкесінше қауіптің алды сейілер еді. Ұлттық код сақталды + жаңашылдық синтезделді = дұрыс бағыттағы даму.

Х. Ортега-и-Гассет өзінің буынына қатысты анықтамалық сипаттама бергенде « Біз өзімізді кез-келген шыңды бағындыруға қабілетті санаймыз, бірақ дәл қандай шыңды екенін білмейтін заманда өмір сүреміз. Біз барлығына иелік етеміз, бірақ өзімізді билей алмаймыз...» [Ортега-и-Гассет 2000, 260-261 бб.]. Жарық беруші бағдар мемлекет болса, функционалдық рөлді атқара алмағандығы, интеллектуалдық күштің жылдан-жылға азаюы дәлел бола алады. Басқа мемлекеттер тарапынан оқу гранттарының берілуі, жұмыс шарттарының тиімділігі жастардың санын азайтуда. Өзге мемлекеттің тарапынан білім алушы жастардың қайтпауы, жоғары білімді азаматтардың шетелге кету мүмкіндіктерін іздеуі, жоқ бағдардан, бар бірақ нәтижесін білмейтін жарыққа тартылуы күрделі шешімдердің бірі. Болашақ жетекшілердің жойылуы, бағынушылар тобын қалдырады, және әрқашан басқарушыны іздейді. Жастарға мемлекет тарапынан көп мүмкіндіктер мен қолдау жүйесін болашақтың капиталы деп атап өткен жөн. Қазақстанда жастарды қолдайтын бағдарламалар жоқ деп айта алмаймыз, мемлекеттік гранттар, академиялық мобильділік және жас мамандарды ауылға тарту мақсатындағы «Дипломмен ауылға», экономикалық және жұмыспен қаму бағытындағы «Бизнестің жол картасы», «Жұмыспен қамту-2020», білім беру саласындағы қосымша гранттар және шетелде білім алуға мүмкіндік беретін «Болашақ» Халықаралық стипендиясы, «Жас отбасы», бағдарламасы аясында баспана болудың мүмкіндіктері, Жоғары білім алудың қолжетімділігі мен сапасын арттырып, студент жастардың жатақханадағы жағдайын жақсарту бағытындағы бағдарламалардың барлығы еліміздің түкпір-түкпірінде жүзеге асырылып жатыр. Бірақ, бұл барлық жас азаматтардың сұрансын қанағаттандыра алмайды.

Мемлекеттік рухани баланстың болуы тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Барлық ғасырларда руханилық мәселесі қарастырылған және зерттеу өз жалғасын табады, әр кезеңде мәселенің түйіні бір болсада, мағынасы өзгереді. Аристотельдің «Никомахқа арналған этикасынан» Канттың «Категориялық императивіне», Ш. Құдайбердіұлының «Үш анығы» – ғасырлар тоғысындағы руханилық мәселесі қайта қарастырылған.

Қазақстандағы руханилық мәселесін қарастырсақ, адам – жан мен тәннің қосылысы, тәнге азық физиологиялық қажеттілік болса [Леонтьев 1987, 11-21 бб.], жанға азық болатын руханилық. Маслоу пирамидасының бірізділік жүйесінің сақталмауы, іргетасы дұрыс қаланбаған үйдің құрылысын елестетеді. Санадағы рухани құндылықтардың бағамының өсуі, материалдық қажеттіліктің қанағаттандырылуымен сипатталады. Сократ: «... Афиналықтар,

сіздер тәннің азығын көп ойлап, жанның азығын ұмытып кетесіздер...» – деген, Платонның «Сократтың Апологиясы» атты еңбегінде жария сөзіндегі ой [Жебелеева 1923, 27 б.], материалдық пен рухани азықтың жинақталуы қатар, қос қанатты жүру идесын алға тартады. Шәкәрімнің «Үш анық» еңбегінде «... Екі дүние де адамға азық болатын, ол – ар-ұждан... Ар-ұжданның ішіне әділет, ынсап, қанағатты кіргізеді» [Құдайбердіұлы 1917, 46 б.]. Демек, адамның ішкі құдайы, ол – ар-ұждан деп түсіндіріледі. Сол ішкі құдайды түрлік-қасиеттік сипаты өзгерді ме? Әлде, Ницше айтпақшы, «Құдай өлді ме?», біз бұл сұрақтарды қозғап жатқан себебіміз, қазіргі жастардың материалдық игілікке талпынысы рухани игілікті меңгеруден жоғары болуынан, қоғамдағы тепе-теңсіздікті тудырады.

Біз рухани-адамгершілік салсындағы категориялық аппаратты қаншылықты дұрыс қолданамыз? Рухани жаңғыру бағдарламасын бұқара қалай қабылдады? Патриотизмнің үлгілік түрі – ағартушылық патриотизм. Сананың жаңғыру идеясын дұрыс қабылдай алмаған бұқараның бөлігі патриотизмді шовинизмге, джингоизмге алмастыруда. Көпұлтты мемлекет үшін, ұлтаралық қақтығыстарды тудыртушы алғышарттар немесе себеп ретінде күшке ие.

Секталар мен террорлық ұйымдарға мүше болған басым бөлігі жастардың соқыр сенімі. Кеңес одағында туған ата-ана мен тәуелсіз, діни еркіндік берген мемлекетте туған бала арасындағы қақтығыстар туындай отырып, мемлекеттің қоғамдық және діни қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді.

Қорытынды

Рухани әлемді осындай философиялық және әлеуметтанулық тұрғыдан түсіндіру кезінде рухани әлемнің уақытша болмыс «кеңістігі» анықталып, қоғамның идеалдары мен жеке мүдденің «кездесу орнына» және «келісім алаңына» айналатыны нақтыланды. Сондай-ақ, қазақстан-дық жастардың өзін-өзі анықтайтын және жүзеге асыратын дүниетаным-дық көзқарастарының ерекшеліктері зерделенді. Мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін бүтіннің бөлігі болып табылатын, жастар тобының рөлі мен осы тараптан төнетін қауіп-қатерлерінің алғышарттары қарастырылды. Жас азамат, өзін Отан идеалдарымен бірегейлендіріп, және жеке тұтастығын сақтай отырып, жеке шығармашылық таңдау туралы идея-ларын дамыту міндеттерін түсінуі қажет.

Уақытша болмыстың ішкі, сыртқы және мета-сыртқы компоненттерімен бірге жастардың ақпараттық іріктеу және өркениеттік таңдау жүйесін философиялық-әлеуметтанулық және әлеуметтік-психологиялық тұрғыда түсіндіріп, зерттей алатын практикалық философия қажет.

Библиография

‘Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Заңы’ [Электрондық ресурс] <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527> (қаралған күні: 15.02.2020).

‘ҚР Тұңғыш Президентінің «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауы’ [Электрондық ресурс] https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/memleket-basshysynyn-2018-zhylgy-5-kazandagy-kazakstandyktardyn-al

aukatynyn-osui-tabys-pen-turmys-sapasy-n-arttyru-atty-kazakstan-halkyna-zh (қаралған күні: 10.03.2020).

Құдайбердіұлы, Ш. 1917. 'Үш анық', (Е.Х. Сыздыкова аудармасы 1991). Алматы, Қазақстан, «Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы», 80 б.

Леонтьев, А. 1987. 'Развитие идеи самоактуализации в работах А. Маслоу'. *Вопросы Психологии*, № 3, сс. 11–21.

Ортега-и-Гассет, Х. 2000. 'Избранные труды', М., Издательство, «Весь мир», сс. 260-261.

Платон. 1923. 'Апология Сократа', перевод С.А. Жебелева, Т. 2. М., с. 27.

Transliteration

Leontev, A. 1987. 'Razvitiie idei samoaktýalizatsii v rabotah A. Masloý' [The Development of Self-Actualization of the Ideas in the Works of Abraham Maslow]. *Vopr. Psichologu*, № 3, сс. 11–21.

Ortega-i-Gasset, H. 2000. 'Izbrannye trýdy' [Selected Works], per s isp. M., Izdatelstvo «Ves mir», ss. 260-261.

Platon. 1923. 'Apologiya Sokrata' [Apology of Socrates], perevod S.A. Jebeleva, T.2. M., s. 27.

'Qazaqstan Respýblikasynyń ulttyq qaýipsizdigi týraly Zańy'. [Elektronдық resýrs] <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527/> (qaralǵan kúni: 15.02.2020).

'QR Tuńǵysh Prezidentiniń «Qazaqstandyqtardyń ál-aýqatynyń ósýi: tabys pen turmys sapasy-n-arttyru-atty Joldaýy» [Elektronдық resýrs] https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/memleket-basshysynyn-2018-zhylgy-5-kazandagy-kazakstandyktardyn-al-aukatynyn-osui-tabys-pen-turmys-sapasy-n-arttyru-atty-kazakstan-halkyna-zh/ (qaralǵan kúni: 10.03.2020).

Qudaiberdiuly, Sh. 1917. 'Úsh anyq' [The Three Truths], (E.H. Syzdykova aýdarmasy 1991). Алматы, Qazaqstan, «ǒaqlua ǒylymı-ádebi ortalyǒy», 80 b.

Резюме

Дусипова А.С. Духовное развитие современной казахстанской молодежи и национальная безопасность государства

Проблема переоценки молодежью духовных ценностей в эпоху глобализации рассматривается в статье как угроза национальной безопасности государства. Речь идет о феномене биполярности ценностных установок молодежи, влияющих на процесс ее личного и мировоззренческого самоопределения. Этот феномен тесно связан с духовно-нравственным состоянием казахстанского общества. Высказывается предположение о том, что духовно-нравственное развитие молодежи зависит от целенаправленного формирования такого поведения, в котором интересы личности находятся в единстве с интересами общества. При этом духовная гармония личности и общественное согласие достигаются сочетанием нравственных норм и социальной активности и происходит через сочетание нравственных норм с социальной активностью.

Ключевые слова: национальная безопасность, духовность, ценностные установки, духовная сфера, духовно-нравственное развитие, патриотизм, шовинизм, джингоизм, терроризм.

Summary

Dussipova A. Spiritual Development of Today's the Kazakhstan Youth and National Security of Government

The article is dedicated to the reevaluation of the spiritual and value system of youth in the period of globalization as a threat to the national security of the state. We are talking about the problems of bipolarity of the values of young people, affecting the process of personal and ideological self-determination, which are closely related to the spiritual and moral state of Kazakhstani society. It is suggested that the spiritual and moral development of youth depends on the targeted impact on the personality through the formation of such behavior in which the interests of the individual are in unity with the interests of the public, and the achievement of internal coherence occurs through a combination of moral standards with social activity.

Keywords: National Security, Spirituality, Value Orientations, The Spiritual Sphere, Spiritual and Moral Development, Patriotism, Chauvinism, Jingoism, Terrorism.

УДК 1/14

Бижанов Ахан, Барлыбаева Гаухар (Алматы, Казахстан)

ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ АБАЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. В статье отмечается, что философские идеи, выдвинутые Абаем, не только не остались в породившем их времени, а многие из этих идей могут плодотворно взаимодействовать с теми подходами, которые сложились сегодня в мировой философской мысли. Авторы статьи полагают, что отличительной особенностью философского наследия мыслителя выступает его направленность на проблему человеческой экзистенции, духовный поиск смысложизненных оснований бытия человека. В статье отмечается, что Абай, являющийся знаковой фигурой казахской философии, – это глашатай нового мировоззрения, нового понимания человека и его места в мире. Казахский мыслитель смог воплотить в своих творениях думы и чаяния казахов, их понятия о бытии, морали, этике. Авторы подчеркивают актуальность идей философского наследия Абая, призванного пробудить казахстанцев, заставить задуматься над своей жизнью.

Ключевые слова: философия, мудрость, этика, казахи, духовность, Абай, идея, человек, культура, квинтэссенция.

Введение

Современное звучание и актуальность абаевских идей вызвали к жизни огромную литературу об Абае, свидетельствующую не только о широте и глубине интереса к великому мыслителю и поэту, но и об определенной закономерности, заключающейся в том, что Абай – зеркало своей эпохи и что нельзя, не всматриваясь в это зеркало, ни узнать, ни понять историю, традиции, идейные устремления, прошлое и будущее казахского народа. М.О. Ауэзов верно отмечал, что «читая Абая, можно составить ясное, разностороннее и точное представление о социально-экономическом, правовом, семейном и общественном, а также культурно-историческом, моральном состоянии казахского общества» [Ауэзов 1961, с. 268]. Наследие казахского поэта-философа – это поистине своеобразная энциклопедия народной жизни и поэтому вполне закономерно, что о нем написано так много, что каждое поколение, опираясь на опыт предшественников, изучает эту своеобразную энциклопедию.

Методология исследования

Мы полагаем, что в методологическом плане философское наследие казахского народа должно рассматриваться не просто в порядке хронологического ряда его событий и фактов, а необходим проблемно-исторический анализ творчества казахских мыслителей, т.е. выявление только основных и узловых этапов в развитии, ставших сущностно-значимыми в процессе формирования духовной культуры народа. Именно такой подход способствует движению познания к новым результатам и определению направления будущих перспектив.

Размышления Абая о «толық адам» – целостном, нравственном, универсальном человеке

Почему Абай для нас снова и снова открытие? Потому, может быть, что для него самого человек – всегда тайна? Неслучайно ведь и о себе Абай писал, что он – «человек загадка»:

«Жүрегімнің тубіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» [Абай 1995, с. 48].

(«Проникни в глубину моего сердца, Я – человек-загадка, подумай и о том»).

Абай обладал даром говорить поэтично и философски о том, что не может не волновать человека, не может не трогать каждое новое поколение. Потому, наверное, вчитываясь сегодня в абаевские строки, можно глубже понять и современность. Как никогда ценен сегодня сам строй его суждений, нацеленный на вечное, на поиск смысла жизни, на возвышение достоинства человека. Есть философы и поэты, которые формируют душу человека, душу самого народа, а, значит, его национальную идентичность. Абай относится к их числу. В этическом учении Абая казахская философия достигает своей наиболее зрелой стадии, где возможно выявить и раскрыть сущность философского понимания мира казахами.

В центре абаевских духовных исканий – радикальное обновление мира и человека, поиски новых ценностей и ориентиров, способных пробудить творческие силы человека, нравственно его возвысить, побудить к общению с другими культурными мирами. Академик НАН РК Ж.М. Абдильдин совершенно справедливо подчеркивает, что «творения Абая коренным образом отличается от всего того, что было в нашей традиционной культуре. Он обосновал новое мышление и мировоззрение, выработал иные этические и эстетические ценности, доказывал необходимость для казахов нового принципа жизни, бытия и новых идеалов... В его произведениях объектом критики прежде всего выступают казахи, казахское общество, хотя это обстоятельство является своеобразной и особой формой, через которую он поднимает общечеловеческие проблемы, коренные вопросы человечества, идеи добра и красоты» [Абдильдин 2001, с. 353].

Президент страны Касым-Жомарт Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке», особое внимание ученых обращает к проблеме «толық адам» – целостном, нравственном, универсальном человеке [Токаев 2020]. Действительно, все творчество казахского философа насыщено глубокими размышлениями о целостном человеке, а главной его целью было научить, что надо делать и чего делать не надо, чтобы стать Человеком, ознакомить людей с истинной сущностью добра и зла. Об Абае можно сказать, что это был уникальный духовный мир, абаевская вселенная, в центре которой находится человек.

Сущность человека, его этический и эстетический облик, цель и смысл его жизни, мир его чувств и интеллекта глубоко волновали мыслителя. Этический идеал Абая тесно переплетается с эстетическим. Нравственное совершенствование, согласно мыслителю, – это единство этического и эстетического, оно

имеет определенную эстетическую ценность. М.С. Орынбеков совершенно верно отмечает: «Чтение стихов и прозы Абая показывает слитность его этических и эстетических позиций. Красота и добро для него глубоко родственны, потому добрый человек является красивым. Сам Абай был таким человеком, он вобрал в себя современную ему духовность и культуру, развивая их» [Орынбеков 1995, с. 129].

Внутреннее тяготение Абая к фундаментальным общечеловеческим ценностям – истине, красоте и добру показывает, что человек для него превыше всего. Человек для Абая был смыслом и пределом всякого философствования, потому что он полагал, что человек есть средоточие мира, вершина творения, основа и корень общества. Абай искал пути его обновления, старался принести ему добро, призывал к нравственному совершенствованию человека, в силу и возможности которого он бесконечно верил.

Основной этический принцип, который выдвигается Абаем в его произведениях, – это призыв «Адам бол!» («Будь человеком!»), ставший, собственно говоря, лейтмотивом всего творчества поэта-философа. Этический смысл абаевского гуманистического призыва состоит в высокой оценке роли и назначения человека в жизни. В его понимании человек должен быть воплощением разума и гуманности, трудолюбия и образованности, дружбы и любви. Солнце и луна – украшение небес, леса и ягоды – украшения гор, а украшение земли – человек. Абай с гордостью заявлял: «Адам деген даңқым бар!» («Я славен тем, что я – человек!») [Габдуллин 1970, с. 111].

Согласно Абаю, человек должен быть добродетельным не потому, что он боится божьей кары, а потому, что он несет ответственность за свои поступки перед своей совестью, разумом, народом. Абай полагал, что истинно добродетельный человек тот, кто делает добро, не ожидая взамен вознаграждения, кто стремится к добру независимо от того, что его ожидает в результате совершенных им благих дел – наслаждение или страдание. Добродетельные поступки – это поступки, полезные обществу, людям и сообразные с общим интересом.

Величайшим счастьем для человека Абай считал облегчение страданий и тягот народа. Высшее назначение человека он видел в том, чтобы принести максимум пользы людям. «Работающий только для себя похож на животное, которое заботится о своем брюхе. Вседержец любит того, кто трудится на благо человечества», – утверждал казахский философ [Абай 1970, с. 75].

Абай как мотиватор и вдохновитель трудолюбия

Глава государства в своей фундаментальной статье, посвященной 175-летию Абая Кунанбаева, утверждает, что Абай – мотиватор и вдохновитель трудолюбия [Токаев 2020]. На самом деле, в этической концепции казахского мыслителя понятие труд занимает особое место и без преувеличения можно сказать, что у него нет почти ни одного произведения, где бы он не говорил о значении труда в жизни и деятельности человека. Трудовую деятельность Абай считал основой духовного становления человека как личности. Мыслитель был глу-

боко убежден, что труд облагораживает душу человека, а у людей, не знавших труда, ленивых, чаще встречаются дурные наклонности.

Интереснейшее суждение об этом аспекте этического учения Абая высказывает Ж.М. Абдильдин: «Абай ... ввел в казахское общество новое понимание категории труда. Разумеется, казахи понимали и имели представление о труде и до Абая. Однако в их представлении труд являлся обычной формой деятельности наряду с такими формами, как есть, пить и т.д. В их традиционной культуре, когда речь шла о труде, больше подчеркивалась отрицательная его сторона. Он рассматривался как то, что отнимает покой, радость и счастье человека. В отличие от такого представления, Абай открыл и внедрил в казахское сознание принципиально новую трактовку труда. Согласно философу, труд – не просто функция, а фундаментальный принцип человеческого бытия. Поэтому имеет громадное значение в развитии общества, в формировании личности» [Абдильдин 1995, с. 90].

Абай глубоко раскрыл двойное значение труда. С одной стороны, труд имеет колоссальное значение в формировании личности человека, так как только посредством труда достигается подлинное знание, а, по глубокому убеждению Абая, постижение науки, обладание подлинным знанием – суть самый напряженный и тяжелый труд. С другой стороны, казахский мыслитель понимал труд как занятость человека, как средство для жизни, как важнейшее условие самостоятельного существования. В силу этого человек, опирающийся на свой труд, по мнению Абая, несомненно, достойный человек.

Красной нитью через все произведения мыслителя проходит идея просвещения своего народа. Для Абая знание есть самоцель, а не средство для достижения каких-либо благ, оно – фундаментальная основа развития человека. Знания, считал казахский просветитель, просвещают душу человека, обогащают его духовную культуру. В представлении Абая превосходство нравственности, знания, чистого труда над богатством и властью состоят в том, что если власть и богатство – ограниченные, временные ценности человеческой жизни, то знания, труд, любовь, милосердие – вечные ценности, возвышающие человека.

Возрождение подлинного интереса к собственным философским истокам укрепляет национальное самосознание, национальную идентичность и единство народа. Идея Абая о том, что нация должна мобилизоваться, консолидироваться и развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи, о чем пишет в своей статье Президент Республики Казахстан, способствует «модернизации общественного сознания и придает импульс развитию единой страны, единой нации» [Тоқаев 2020].

Отличительной особенностью философского наследия Абая выступает социальная направленность его воззрений и духовный поиск смысло-жизненных оснований бытия человека. Абай пытался раскрыть уникальный образ мира, т. е. национальный код казахов. Он был глубоко убежден, что без духовного роста человека любая деятельность в этом мире теряет свой смысл.

***Идеи межкультурного диалога, меритократии
и эмоционального интеллекта в наследии мыслителя***

Абай Кунанбаев был примером подлинного и глубокого понимания традиций иных культур, доброжелательного и заинтересованного обращения к культуре России и Запада, а также признания важности расположенности страны на стыке восточных и западных ветров. Абай, чье этическое учение является квинтэссенцией казахской философской мысли и в чьем творческом наследии осуществлен качественно новый уровень философского осмысления действительности, впервые в истории народа реализовал и воплотил синтез идей Востока и Запада, чем выразил сокровенные желания, думы и умонастроения казахов. Через все его творения, пронизанные духом толерантности, красной нитью проходит идея межкультурного диалога.

Чингиз Айтматов совершенно верно подчеркивал, что Абай ныне переживает 3-ю эпоху, вслед за эпохой русского самодержавия, в которой протекала его физическая жизнь, эпохой Октябрьской революции и советского тоталитаризма. Мыслитель живет сейчас вместе с нами в условиях обретения независимости и модернизации исторического сознания. В каждой из этих эпох потенциальные ресурсы абаевского наследия раскрывались в новом значении и новом измерении.

Был период, когда Абай служил защитной ипостасью для казахской культуры и казахского языка, бастионом, средством сохранения национальной самобытности перед лицом надвигающегося процесса языковой ассимиляции и одностороннего окультуривания. Но даже тогда никто не смел поднять руку на Абая, и этот факт служил сохранению казахского слова и национального самосознания.

В современных же условиях Абай, впитавший в себя великие идеи просветительства и творчески трансформировавший русскую и западную культуру в ее мировой значимости, служит нам в иной ипостаси. Абай оберегает нас от национального изоляционизма и слепоты национального эгоизма. Абай, как никто другой, как явление сугубо национальное и в то же время мирового порядка, внушительно и зримо стоит на перепутье евроазиатских культур, совмещающая и сочетая в себе истоки и опыт Востока и Запада.

Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев в своей статье отмечает важную мысль о том, что Абай в своих произведениях уделял особое внимание вопросам меритократии, то есть оценивал человека не по статусу, а по его качествам и труду. Действительно, казахский поэт и философ выдвигал гуманистические идеи на протяжении всей своей жизни. Он призывал уважать человека не по его происхождению, не по занимаемому им в обществе положению, не по знатности и богатству, а по тому, что несет человек людям, каков его духовный мир. «Качества духовные, – утверждал Абай Кунанбаев, – вот что главное в человеческой жизни. Живая душа и отзывчивое сердце должны вести человека, тогда и труд его осмыслен, и достаток уместен» [Абай 1970, с. 17].

В статье главы государства уделяется внимание актуальным вопросам эмоционального интеллекта, а, значит, проблемам самодисциплины, о чем хорошо

и много писал в своих произведениях Абай еще в XIX веке. Придавая большое значение роли воспитания и окружающей среды в процессе формирования человека, выдающийся казахский мыслитель настойчиво подчеркивал мысль о необходимости заниматься систематическим самовоспитанием, т.е. самодисциплиной. Человек должен уметь взглянуть на себя со стороны, хорошо помнить о необходимости самоанализа, самооценки, самоконтроля. «Тот, кто хочет быть в стане разумных, должен раз в день или раз в неделю, или хоть раз в месяц отдавать себе отчет: как он прожил эти дни, сделал ли что полезное для народа, не ждет ли его в будущем раскаяние», – подчеркивал в своих трудах Абай [Абай 1970, с. 31].

Заклучение

Если понимать философию в ее исконном смысле, а именно как любовь к мудрости, самопознанию и постижению жизни, выраженную во всеобщих мыслительных формах, а не только как особый род рационально-логического знания, то Абая с полным правом можно назвать философом и мыслителем, поднявшим культуру и мышление своего народа на новую ступень. Он смог воплотить в своих творениях думы и чаяния казахов, их понятия о бытии, морали и этике. Мыслитель, все свои творческие силы отдававший высокой цели гуманизма, сумел выразить, на наш взгляд, дух казахского народа. Абай – это глашатай нового мировоззрения, нового понимания человека и его места в мире. Этическое учение Абая, являющееся квинтэссенцией казахской мысли, есть самая высокая вершина казахской философии.

В эпоху глобализации, охватившей весь мир, в том числе и Казахстан, обращение к философскому наследию казахского мыслителя, его этическое и эстетическое осмысление в условиях модернизации общественного сознания, отвечает самым актуальным задачам сегодняшнего дня, формируя нравственный облик и смыслы современности, определяя направление будущих перспектив.

Библиография

- Ауэзов, М. 1961. 'Мысли разных лет'. Алма-Ата, Казгослитиздат, 544 с.
- Абай (Ибраһим), Құнанбайұлы. 1995. 'Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер'. II том. Алматы, Жазушы, 384 б.
- Абай. 1970. 'Слова назидания'. Алма-Ата, Жазушы, 128 с.
- Абдильдин, Ж. 1995. 'Абай как великий мыслитель и гуманист'. Абай. Наследники. На перепутье... Алматы, Агентство «Аль-Халел», сс. 88-95.
- Абдильдин, Ж. 2001. 'Собр.соч. в пяти томах'. Том V. Алматы, Өнер, 455 с.
- Габдуллин, Б. 1970. 'Этические воззрения Абая'. Алма-Ата, Казахстан. 104 с.
- Тоқаев, Қ-Ж.К. 2020, 'Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан'. *Egemen Qazaqstan*, 9 қаңтар 2020 жыл.
- Орынбеков, М. 1995. 'Философские воззрения Абая'. Алматы, Білім, 136 с.

Transliteration

Aujezov, M. 1961. 'Mysli raznyh let' [Thoughts of Different Years]. Alma-Ata, Kazgoslitizdat, 544 s.

Abaj (Ibrahim), Qunanbajuly. 1995. 'Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinary. Олеңдер мен аудармалар. Pojemalar. Qara sozder' [Complete Works in Two Volumes. Poems and Translations. Poems. Reflections]. II tom. Almaty, Zhazushy, 384 b.

Abaj. 1970. 'Slova nazidaniya' [Words of Edification]. Alma-Ata, Zhazushy, 128 s.

Abdil'din, Zh. 1995. 'Abaj kak velikij myslitel' i gumanist' [Abaj as a Great Thinker and Humanist]. Abaj. Nasledniki. Na pereput'e... Almaty, Agentstvo «Al'-Hale», ss. 88-95.

Abdil'din, Zh. 2001. 'Sobr. soch. v pjati tomah' [Complete Works in Five Volumes]. Tom V. Almaty, Оner, 455 s.

Тоқаев, Қ-Ж.К. 2020, 'Abaj zhane XXI gasyrdagy Qazaqstan' [Abaj and Kazakhstan in the 21st Century]. *Egemen Qazaqstan*, 9 qantar 2020 zhyl.

Orynbekov, M. 1995. 'Filosofskie vozzreniya Abaja' [Philosophical Views of Abaj]. Almaty, Bilim, 136 s.

Gabdullin, B. 1970. 'Jeticheskie vozzreniya Abaja' [Ethical Views of Abaj]. Alma-Ata, Kazakhstan. 104 s.

Түйін

Бижанов А.Х., Барлыбаева Г.Г. Абайдың философиялық мұрасы және қазіргі заман

Мақалада Абай алға тартқан философиялық идеялар тек оны туындатқан заманмен шектеліп қалмай, сонымен қатар бүгінгі дүниежүзілік философиялық ой-пікірлерде қалыптасқан көзқарастармен жемісті әрекеттесе алатындығы айтылады. Мақала авторлары ойшылдың философиялық мұрасының айрықша белгісі оның адам өмірінің экзистенциялық мәселелеріне, адамның болмысының өмірмәндік рухани ізденісіне назар аударуында деп санайды. Мақалада қазақ философиясының көрнекті қайраткері Абайдың жаңа дүниетанымның, адам туралы жаңа түсініктің және адамның әлемдегі орнын айқындаудың жаршысы екендігі көрсетіледі. Қазақ ойшылы өз шығармаларында қазақтардың ойлары мен тілектерін, болмыс, адамгершілік және этика жайлы ұғымдарын жеткізе білді. Авторлар Абайдың философиялық мұрасының қазақстандықтарды оятуға, оларды өмірдің мәні туралы ойлануға бағытталған идеяларының өзектілігін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: философия, даналық, этика, қазақ, руханият, Абай, идея, адам, мәдениет, түп-тамыры.

Summary

Bizhanov A.Kh., Barlybaeva G.G. Abai's Philosophical Heritage and Modernity

The article states that the philosophical ideas put forward by Abai not only belong to the time which generated them, but many of these ideas can fruitfully interact with those approaches that have developed today in world philosophical thought. The authors of the article believe that the distinguishing feature of the thinker's philosophical legacy is his focus on the problem of human existence, the spiritual search for the life meaning of foundations of human being. The article notes that Abai, who is an iconic figure of Kazakh philosophy, is a herald of a new worldview, a new understanding of man and his place in the world. The Kazakh thinker was able to embody in his creations the thoughts and aspirations of the Kazakhs, their concepts of being, morality, and ethics. The authors emphasize the relevance of the ideas of Abai's philosophical heritage, which seeks to awaken the Kazakhstanis, to make them reflect on their lives.

Keywords: philosophy, wisdom, ethics, Kazakhs, spirituality, Abai, idea, human, culture, quintessence.

Гульнара Коянбаева, Айжан Елемесова (Алматы, Казахстан)

КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ И ТРЕНДЫ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ СОЦИУМЕ

Аннотация. Статья посвящена актуальным проблемам форматирования идентичности в казахстанском обществе. Рассматриваются тренды личностной, этнической, гражданской, религиозной идентификации казахстанцев, вызванных изменениями в системе традиционных ориентиров и ценностных систем. На основе социологических выкладок демонстрируется отношение казахстанцев к проблеме ментальности и идентичности, понимание значимости традиционных ценностей и необходимости модернизации общественного сознания.

Ключевые слова: Идентичность, модернизация сознания, традиционность, этические ценности.

Введение

Актуальность проблем идентификации современного человека связана с большими изменениями, происходящими на мировой арене как в геополитическом, так и в идеологическом плане. Для Казахстана, выбравшего тренд на многовекторность, необходимость учета изменяющихся геополитических и ценностных систем жизненно важна. Поликультурность духовной сферы Казахстана ставит задачу трансформации общественного сознания с учетом сложнейшей системы взаимоотношений разных этнических составляющих. Как решить проблему консолидации общества при четко формирующейся доминанте казахской культуры и языка? Какая идентичность, национальная или гражданская должна быть доминирующей для личности? Какие факторы определяют религиозную и личностную идентичность казахстанцев? Эти и другие вопросы, детерминированные проблемой, без решения которых не возможно развитие стратегических координат движения, становятся преобладающими для казахстанского общества.

Методология

Исследование проблем этнической и гражданской идентификации проведены в контексте задач возрождения традиционных начал духовного в казахстанском обществе. Сохранение традиционности анализируется в рамках объективного подхода, требующего диалектического решения проблемы предметности и инноваций. Используются методы соотношения исторического и логического, сравнительного анализа, целостности.

Основной текст

Подходя к тридцатилетию своей суверенной независимости в новейшей истории, Казахстан оказался в ситуации необходимости модернизации духов-

ной сферы жизни социума. Обусловлено это несколькими обстоятельствами. Прежде всего тем, что на протяжении предшествующих лет первоочередной являлись задачи экономического строительства в условиях распада четко структурированных производственных связей Советского Союза, определения экономической модели развития, выявления потенциала различных сфер экономической деятельности и поиск своего места в глобально-ориентированном экономическом механизме мира. Эти задачи в полной мере не нашли еще своего решения, более того, все более четко проявляющаяся ориентация на преобладание добывающих отраслей промышленности вызывает определенную озабоченность в стратегическом будущем страны. Возможно, именно поэтому возник всплеск интереса к духовности, поскольку решения экономического характера должны детерминироваться идеологической составляющей, а в этой плоскости в казахстанском обществе нет пока четкой ориентированности. Долгое время поле идеологического развития было ориентировано на преодоление наследия предыдущей эпохи. Этот процесс сопровождался двумя крайностями: либо полным отрицанием всего и вся, безудержной критикой любого духовного контента, либо попыткой поиска альтернативы, с сохранением наиболее жизнеспособных экономических, социальных факторов, способных облегчить жизнь казахстанцев при переходе на жестко конкурентные условия существования в рамках рыночной экономики. Эти тенденции все еще сохраняются в поле дискурса современной казахстанской общественной науки, но все больше утверждается тенденция объективного анализа прошлого и поиск духовных оснований в собственной традиционной культуре, способный изменить многие стереотипы восприятия и противодействовать лавинообразному влиянию трендов духовности, прежде всего западной, культуры, воздействие которой ощущается во всех сферах жизнедеятельности казахстанского общества. В этих условиях и сформировались поиски путей модернизации общественного сознания с целью выработки новых принципиальных моделей духовного развития общества, формирования новых конкурентных преимуществ, без которых невозможен и экономический успех общества.

Духовное возрождение имеет множество нюансов проявления, среди которых одной из значимых является проблема идентификации, определения своих корней, культурных кодов, выявления принадлежности к конкретной цивилизационной базе, определения ценностных парадигм. Проблема идентичности является актуальной не только для Казахстана. Это общемировой тренд, следствие глубочайших изменений в экономической, идеологической, социальной и геополитической сфере человеческой цивилизации.

Все большее количество экспертов мировой политики и экономики сходятся во мнении, что современный мировой порядок претерпевает глобальные изменения. Идет слом однополярного мирового устройства, с абсолютным преимуществом одного центра принятия решений и создание многополярного мира, с несколькими центрами управления мировым хозяйством. Этот процесс только формируется, но уже четко прослеживаются определенные тенденции

экономического и идеологического плана. Идет противоборство между полномасштабной глобализацией и нарастающей тенденцией к национальной суверенизации. Идеи сохранения собственных культурных оснований, способных исчезнуть под воздействием усиливающегося влияние ценностной парадигмы неолиберализма, как идеологии глобального человечества, все более становятся популярными в национальных государствах. Национальные культурные коды заново осмысливаются в поисках оптимальных моделей идеологического развития. Это приводит появлению новых трендов в различных областях духовного строительства государств.

На сегодняшний момент четко проявились две основополагающие тенденции. Первая сформирована в результате глобальных процессов тренда на уничтожение национальной идентичности и создание некоего образа «Человека мира», свободного в своем духовном выборе в полной мере. Эти свобода предполагает: отказ от культурного этнического кода, отрыв от родовых духовных связей, восприятие себя совершенно свободно ориентирующейся личностью, не связанной никакими традиционными установками, регулирование жизнью только с точки зрения практической выгоды, ощущение себя хорошо и целостно в любой точке мира, при условии удовлетворяющего личность уровня экономического благосостояния.

Вторая тенденция предполагает: усиление ориентации на национальные духовные скрепы, осознание необходимости возврата к историческим корням, поиск духовных оснований современной национальной культуры, осознание общности судеб, задача форматирования идеологической сферы с опорой на лучшие традиции, способные и сохранить национальные спецификации, и включить их в современные нарративы духовной жизни без существенных изменений.

Эти тенденции имеет общемировое звучание, им в той или иной мере озабочены все современные государства, включая и Казахстан. И заявленные в последнее время идеологические стратегии духовного возрождения в форматах специальных проектов, суть которых выражена в статье первого президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» именно об этом: ««Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» [Назарбаев, Интернет ресурс]. Да, модернизация необходима, но не как коренное преобразование, отказ от всех предшествующих мировоззренческих констант, но бережное сохранение всего живого, плодоносящего, способного эволюционировать и плавно войти в новые идеологические императивы, способные придать импульс к развитию не только в сфере духовного, но и всех остальных сфер социума. В экономической сфере, в создании равноправного партнерства всех участников производственных отношений, в социальной сфере, в обеспечении роста благосостояния казахстанского общества и осуществления решения огромного запроса на социальную справедливость, остро ощущаемую сейчас, в полити-

ческой сфере, в создание оптимальной политической структуры, способной обеспечить равное участие граждан в решении общественных задач.

В рамках духовного переустройства казахстанского общества проблема идентичности занимает большое место. На нее оказывают влияние как общемировые процессы, так и внутрисударственные. Казахстан испытывает сильное внешнее воздействие на сферу духа и идеологические процессы. Включенные в мировой хозяйственный процесс в качестве структурного компонента, мы не можем стоять в стороне от общих линий развития человечества. И в плане идентификации сталкиваемся с решающим влиянием западной культуры. Процесс вестернизации стал преимущественным и это ощущается повсеместно. В экономике мы перенимаем не всегда соответствующей нашей ментальности образ хозяйствования, основанный на индивидуалистической программе личного успеха, при том, что в нашей культуре всегда преобладало солидарное общественное хозяйство, где выживание социума зависело от доверительного взаимодействия. Казахи уже пережили один коренной слом хозяйственных отношений при установлении советской власти и процесса коллективизации, когда резко изменившиеся условия хозяйствования привели к трагедии потери культурных оснований. Но коллективное хозяйство, по крайней мере, сохраняло идеи единой общности, взаимодействия и доверия, то есть сохранялась этическая база казахской культуры с ее центральной идеей взаимопомощи и единения народа. Наступающая идеология практицизма резко противостоит базовым принципам этики казахов, так как требует разрыва всех традиционных представлений о роде, семье и семейных связях. Отбрасывание во имя успеха всех вещей, мешающих с точки зрения рациональности, достижению личностных целей никогда не было принципиальной формой поведения казахов. Более того идея единства народа, невозможности выживания и процветания вне общей поддержки, общих усилий была всегда центральной в философских исканиях казахского народа, Мы слышим их в пронзительных сочинениях жырау, прочитываем в трактатах и книгах величайших представителей казахского народа. Осознание разрушительной идеи индивидуализации и капсулирования личности, разрыва природных связей, слома традиций и их восприятие как чего-то косного, мешающего личностной свободе, это опасная тенденция, которая может привести к размыванию и исчезновению культурных координат казахского народа, а, следовательно, к гибели этноса, его ассимиляции в других культурных сферах, так как душа и сердце народа это его язык и мораль, сформированная на этом языке. А мораль казахов имеет базу коллективистского характера, и все этические нормативы и регуляторы выстроены с преобладанием общественного над индивидуальным. Сначала выживание рода, его интересы, а потом осуществление претензий отдельной личности. Подобная этическая практика никак не встраивается в современное требование предоставления все больших свобод для отдельного индивида и модернизация общественного сознания в Казахстане должна осуществляться с учетом необходимости решения данного противоречия. Это относится, прежде всего, к проблеме формирования

ценностных представлений современной молодежи, в наибольшей степени испытывающий влияние западной культуры, под воздействием развитых систем информационных коммуникаций. Современные социологические исследования демонстрируют озабоченность, существующую в казахстанском обществе процессами деградации нравственно-этической сферы общества: 51% казахстанцев считают, что упадок общественной морали становится определяющим фактором меняющим ценностные ориентиры в жизни граждан Казахстана. 31% полагают, что стремление обрести духовность является важнейшей задачей человека. Личностный рост, стремление к которому демонстрируют 59,3% казахстанцев, включает в себя, в качестве главного компонента, помимо профессиональных и общекультурных, ориентирование в смысловых интенциях духовности, прежде всего в морально-этической плоскости.

Духовная сфера казахстанского общества пронизана множеством определений поликультурного характера. Казахстанцы по праву гордятся способностью выстраивать отношения в обществе на базе бережного сохранения национальных культурных интенций всех этносов, проживающих на нашей территории. Мы наблюдаем процесс взаимопроникновения культур без попыток доминирования одной из них, чему способствует грамотная языковая политика правительства. Подобный подход, гарантирующий этносам сохранение собственных культурных кодов при несомненном доминировании общегражданской идеологии, обеспечивает социальную стабильность, которая возможно, в какой-то мере консервирует общество, замедляя процессы в политической и гражданской сфере, но, главным образом гарантирует соблюдение прав граждан на национальную идентификацию. Показателем является результат опроса, который показывает, что условием консолидации казахстанского общества должны стать культуры всех этносов Казахстана и общеказахстанская идея (50,4% и 59,1%) [Электронный ресурс].

Еще одна проблема идентификационных определений лежит в плоскости религиозной идентификации. «Конфессиональный фактор играл особую роль в становлении этнической идентичности на ранних стадиях формирования этносов. Религия в форме генотеизма создавала пантеоны родоплеменных божеств, которые принимали жертвы и исполняли молитвы только членов данного племенного союза, давая сакральную санкцию на этническую идентичность. В современном мире генотеизм в его чистом виде встречается крайне редко. Однако в преобразованном виде – как убежденность в том, что представители определенного этноса должны исповедовать именно данную религию – генотеистическая форма религиозных верований продолжает оставаться одним из оснований этнической идентичности. Так, для значительного числа казахов свойственно убеждение в том, что казахи в обязательном порядке должны быть мусульманами (суннитами ханафитского мазхаба). Этническая идентификация в этом случае автоматически влечет за собой конфессионально-религиозную идентификацию» [Шайкемелев 2013]. Несмотря на то, что Казахстан светское государство, проблема религиозной идентификации стоит для него достаточно остро в

свете геополитических трендов. Опасность возрождения фундаменталистских религиозных течений не только в исламе, поскольку Казахстан традиционно находится в зоне его влияния, но и в других религиозных направлениях хорошо просчитывается и требует адекватного решения. Модернизация общественного сознания не может происходить вне религиозной практики, так как большое количество людей отождествляют себя сейчас в Казахстане с определенной религиозной конфессией. Можно сказать, что в казахстанском обществе одновременно проявляются две противоречивых тенденции: некий религиозный ренессанс, возрастание интереса к своим религиозным корням и определениям и, одновременно, утрата веры в религиозные традиционные основы, как не отвечающие современным реалиям. Отличительной особенностью казахстанского общества в отношении проблем религиозной идентификации является то, что отношение к религии носит не глубинный, сущностный характер, а наносной формальный. Религиозность от случая к случаю, формальное выполнение обрядовой стороны без искренней духовной привязки, отношение как к неизбежной рутинной процедуре взаимодействия, как к модной тенденции – вот основные критерии религиозности казахстанского общества в отношении всех религиозных конфессий. Эти процессы требуют пристального изучения, поскольку оказывают влияние на идеологические процессы в обществе. Традиционная религиозная этика казахов, испытавшая влияние множества (иногда резко контрастирующих друг с другом) религиозных направлений, обладает способностью к пластичной интеграции наиболее жизнеспособных положений и норм иных верований. Это всегда было сильной стороной традиционной культуры казахов и можно утверждать, что такая способность актуализирована сейчас и может стать решающей в модернизационных процессах.

Еще один аспект идентичности, требующий понимания и решения, это гражданская идентификация. Казахстан в силу поликультурной составляющей должен найти наиболее оптимальный тренд идентичности в этой сфере во избежание конфронтации в сфере взаимоотношения разных народов. Казахская идентичность предполагает создание единой гражданской идентичности на базе общих интересов, единого развития, определения целей и стратегий, гарантирующих всем этносам, составляющих народ Казахстана решения насущных проблем. При этом процесс формирования гражданской идентичности должен коррелировать с процессами формирования национальных идентичностей и не выступать в качестве конкурента. Следовательно, модернизация общественного сознания предполагает поиск гармонизирующих процессов соотношения гражданской и национальной идентичностей. И здесь велика роль этических основоположений, способных дать инструмент для этой гармонизации. Этика любого народа, в том числе и казахского, содержит наработанный веками опыт взаимодействия с иными культурными образованиями и этот ценный опыт может стать базой форматирования процессов идентификации в поликультурном обществе. Этика казахов сформирована на основе интеграции большого набора культурных традиционных форматов разных цивилизаций.

Это нашло отражение в мировоззренческом синкретизме духовной культуры. И именно это качество казахской культуры становится сильной стороной в цивилизационных процессах, требующих быстрого, и одновременно адекватного ответа на запросы времени. Способность в адаптации инокультурного, без потери собственных кодов может стать решающим преимуществом этноса в непростых условиях идентификационных процессов современности.

Еще один слой идентификационной проблематики, вызывающий большой интерес в современном мире – процессы гендерной идентификации. Для казахстанского общества это сложный вопрос. С одной стороны, еще из советской истории в нас укоренилось светская идея равенства полов. Но решение проблемы равенства было специфическим. Обладая формально одинаковыми гражданскими правами, советская женщина, в тоже время несла на себе бремя традиционных культурных форм жизнедеятельности. Женщина несла на себе двойную нагрузку: одновременно реализовывала всеобъемлющие гражданские обязательства (получение образования, работа, карьера, выполнение гражданских обязанностей) и осуществляла традиционные обязательства хозяйки очага и матери. Современная гендерная программа предполагает возможность выбора и полного разведения этих форматов жизни женщины, вплоть до ее права отказа иметь семью и детей. Подобная традиция противоречит традиционной этике казахов в понимании роли женщины в обществе. Это еще одна грань требований к форматированию общественного сознания. Это проблема обостряется в свете мировых трендов по созданию образа гендерного существа, лишённого половых идентификаций, характерного для западной культуры, продвигающей эту идею как важнейшую в рамках неолиберальной идеологии.

Все вышесказанное доказывает актуальность модернизационных процессов в сфере духовности. И как всегда, когда перед обществом стоит проблема выбора и изменений, происходит обращение к духовным основаниям прошлого. В данном случае этим основанием являются этические императивы культур. Казахская культура выработала собственное, присущее ей видение нравственного оформления общественной жизни, жизнеспособность которого очевидна и не требует доказательств. Обращение к истокам, понимание которых можно найти в разных сферах духовной культуры, особенно в поле философских поисков, естественное решение в данной ситуации. Традиционная этика казахов – это база для форматирования всех духовных процессов. В ней заложены колоссальные возможности, и, разрушая ее, мы уничтожаем собственное поле культуры, лишаемся опоры и теряем возможность стать важным звеном общемировой культуры. Это понимали все казахские философы, чье творчество всегда и в первую очередь касалось нравственных оснований, как главного фактора общественных преобразований.

Библиография:

‘BISAM-Central Asia’. 2019. Отчет по результатам социологического исследования, ИФПР МОН РК.

Назарбаев, Н. 2017. 'Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания'. [Электрондық ресурсе] // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения: 10.02.2020).

Шайкемелев, М. 2013. 'Қазақсқой идентичность'. Алматы, Институт философия, политологияи религиоведения КН МОН РК, сс. 88-89.

Transliteration

'BISAM-Central Asia'. 2019. Otchet po rezlyltatam sotsiologicheskogo issledovaniia, IFPR MON RK.

Nazarbaev, N. 2017. 'Vzgliad v bydyee: modernizatsiia obestvennogo soznaniia' [A look Into the Future: the Modernization of Public Consciousness]. [Elektronnyy resyrs] // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (data obraeniia: 10.02.2020).

Shaikemelev, M. 2013. 'Kazahskaia identichnost' [Kazakh Identity]. Almaty, Instituty filosofii, politologiiu religiovedeniia KN MON RK, ss. 88-89.

Түйін

Қоянбаева Г.Р., Елемесева А. Қазақстан қоғамындағы жеке басы тенденциялар және рухани жаңғыру

Мақала қазақстандық қоғамдағы жеке басын сәйкестендірудің өзекті мәселелеріне арналған. Дәстүрлі құндылықтар мен құндылықтар жүйесіндегі өзгерістерден туындаған қазақстандықтардың жеке, этникалық, азаматтық, діни сәйкестілік тенденциялары қарастырылады. Социологиялық есептеулер негізінде қазақстандықтардың менталитет пен сәйкестік проблемаларына қатынасы, дәстүрлі құндылықтардың маңыздылығын түсіну және қоғамдық сананы жаңғырту қажеттілігі көрсетілген.

Түйін сөздер: бірегейлік, сананы жаңғырту, дәстүрлілік, этикалық құндылықтар.

Summary

Koiyanbayeva G.R., Elemesev A. Identity Trends and Spiritual Revival in Kazakhstani Society

The article is devoted to actual problems of identity formatting in Kazakhstani society. The trends of personal, ethnic, civil, religious identification of Kazakhstanis, caused by changes in the system of traditional landmarks and value systems are considered. On the basis of sociological calculations, the attitude of Kazakhstanis to the problem of mentality and identity, the understanding of the importance of traditional values and the need to modernize public consciousness are demonstrated.

Keywords: Identity, modernization of consciousness, traditionality, ethical values.

Салтанат Мұқатаева, Алия Өмірбекова (Алматы, Қазақстан)

ЖИДЕБАЙДАҒЫ «АБАЙ-ШӘКӘРІМ» МЕМОРИАЛДЫҚ КЕШЕНІ

Аннотация. Мақала «Абай мәдени мұрасының кеңестік және посткеңестік кезеңдегі зерттелуін салыстырмалы талдау» диссертациялық жұмыс және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «АР 05135735. Қазақстан-2050 Стратегиясы мәнмәтінде жаңғыру үдерістеріндегі мәдени ескерткіштердің орны мен рөлі» атты ғылыми жобасы аясында орындалды.

Абай есімімен тығыз байланысты киелі орындардың бірі – Жидебай. Жидебай – қазақ елінің рухани, әдеби жүрегі. Қос алыптың мүрдесі жатқан Жидебай қорығы – бүгінде әдеби Меккеге айналған, үлкен тағзым етер орын, Еуразия кіндігі.

Мақаланың мақсаты қазақ халқының мәдени-рухани ой санасы мен дүниетанымын айқындайтын «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешенінің рәміздік мән-мағынасын семиотикалық талдау негізінде ашып көрсету. Сонымен, кешеннің әлеуметтік-мәдени табиғаты мен философиялық мәнін ашу арқылы рөлін анықтау, рәміздік тұрғыда әдістемелік негіздерге сүйене отырып, кешендегі дүниетанымдық рәміздік элементтерге талдау жасау, Абай, Шәкәрімнің қазақ өркениетінің қалыптасуындағы алатын орны мен кешеннің мәдени-рәміздік маңызын пайымдау.

Түйін сөздер: Тарих және мәдениет ескерткіштері, «Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешені, құндылық, Жидебай қорығы, семиотика, Абай музей-үйі, амфитеатр, Еуразия кіндігі.

Кіріспе

Рухани өміріміздің тарихында бір дәуірдің болмыс-бітімін, таным-түсінігін айшықтай түсетін айрықша ұлы тұлғалар болды, солардың бірегейі – қазақ жазба әдебиеті мен әдеби тілінің негізін салған, келешек ұрпағына өлшеусіз мол қазына қалдырған Ұлы даланың ойшыл ақындары, данышпандары Абай мен Шәкәрім.

Жалпы Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы және немере інісі, ақын шәкірті Шәкәрім Құдабердіұлы жайлы сөз бастау – жауапкершілігі зор, өте күрделі мәселе. Бірақ біз бұл мақалада ұлы тұлғаларды ұлықтау, мақтан тұту мақсатында Абай мен Шәкәрім құрметіне қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы Жидебайда қазақ өркениетін кеңінен насихаттау үшін қойылған тарих және мәдениет ескерткіші «Абай–Шәкәрім» мемориалдық кешенінің рәміздік-белгілік мәдени мән-мағынасын ашуды мақсат етіп қоямыз.

Бабаларымыздың белгілі тұлғаларға арнап тұрғызған ескерткіштерінен тек құрылыстың архитектуралық бағытын ғана емес, халқымыздың дүниетанымдық арналарын, мәдени-рухани маңызын, ұлттық ой-түйінін, тұлғаларға арналған дара таным-түсінігін көруге болады.

Әдіснама

Қазақ елі тәуелсіздігін жариялағаннан бастап еліміз рухани жаңғыру жолына түсті. Мәдениетіміз бен әдебиетіміздің, төл тарихымыздың ақтаңдақтары ашыла бастады. Ел руханияты тарихында терең мазмұнды, тағылымы мол «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін қарастыру бізге ұлттық құндылықтарды салыстыра зерттеуге, талдауға мүмкіндік береді. Тақырыпты зерттеуде нақтылық, біртұтастық белгілі методологиялық-теориялық принциптері қолданылды және мәдени-философиялық тұрғыда қарастырылды. Мақалада тақырыптың ерекшеліктеріне сәйкес тарихилық пен логикалықтың бірлігі әдісі, салыстырмалылық әдісі қолданылды.

Негізгі бөлім

Рәміздік мәнге ие жәдігерлерді зерттеу арқылы адамның қоршаған ортасын, тұрмыс салтын, қоғамды, мәдениеті мен әдет-ғұрпын, бүкіл болмысын уақыт пен кеңістіктің ауқымына сыймайтын рухани әмбебап мәнділіктермен толтырғанын көреміз.

Таңба мәдениетінің қасиетін алғаш рет байыпты зерттеген Э. Кассирердің ойынша, адам өміріндегі барлық қызметте рәміздік мағына бар. Бұл теориядан қалыптасатын ой, адам өмірінің мәні рәміздерден тұрады. «Философия символических форм» [1992] еңбегінде ол мифология мен дінді, ғылымды мәдени-символикалық жүйе ретінде қарастырады.

Э. Кассирер [1995] атап өткендей, әркім өзінің символикалық дүниесінде өмір сүреді. Басқаша айтқанда, рәміз мәдениеттанулық мәселе болып табылады. Ол адамның рухани болмысына мән-мағына беріп, ретке келтіріп отырады.

Таңба ол – рәміз, материалды құбылыс, көрнекті бейне мен формада абстаркты ой мен түсінік береді. Таңбаның семиотикада алатын орны және салмағы өте маңызды.

«Абай-Шәкәрім» мемориалдық кешеніндегі рәміздік әлемі зерттеу нысаны ретінде алынғандықтан, ең алдымен рәмізге теориялық тұрғыдан түсініктеме бердік, өйткені кез-келген зерттеу үдерісінде рәміздік өлшемдер алғашқы кезекте қаралатын болады.

Қазақ мәдениетінің негізін салушы – ұлы философ-ақын Абай Құнанбаев (1845-1904 жж.) – отаршылдық жағдайда күн кешкен қоғамда туған, оның ойшыл болып қалыптасуы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының басынан кешкен ауыр тұрмысына сәйкес келеді. М. Мырзахметов сөзімен айтсақ: «Абай шығармалары Қазақстанда қазақ халқының рухани мұрасы ретінде қоғамдық санада өрісті де өскелең орын алуына сай дәрежеде танылу міндеті алға қойылды» [Мырзахметов 2015, 22 б.].

Абайды тек ақын қылмай ойшыл гуманист дәрежесіне де көтерген дара даналығы мен табиғи дарыны, замана ерекшеліктері, осы өтпелі қоғам қайшылығы еді [Есім 1994].

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлғаның бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858-1931жж.). Шәкәрім -

Абайдың немере інісі, хәкім ақынның дана шәкірті. Абай сияқты Шәкәрім де қазақ елін өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосуды армандаған. Оның шығармашылығының негізгі тақырыбы мораль философиясы мен мәдениет ілімін қамтиды.

Мәдениеттанушы Т. Ғабитов киелі, қасиетті жерлер туралы былай сипаттайды: «Ата қоныстың әр жағрафиялық белгілері халық санасында киелі жерлер деп есептелінеді, яғни қоршаған орта киелі таулардан, өзендерден, көлдерден, аңғарлардан мен төбелерден, аруақтардан жатқан молалардан т.б. тұрады. Олардың қасиеттілігі аңыз-әфсаналарда, жырлар мен көсемсөздерде болашақ ұрпақтарға мұра ретінде қалдырылған» [Ғабитов, 2016], – деп жазғанындай, Абай, Шәкәрім есімдерімен тығыз байланысты киелі орындардың бірі – Жидебай.

Жидебай – Абайдың ата қонысы, Құнанбай әулетінің мекендеген қыстауы. XIX ғасырда бұл Шыңғыстау баурайында, Қарауыл өзенінің бойында жатқан қалың қорық, шұрайлы жер болған [Сапаралы 1995].

1945 жылы ақынның 100 жылдық мерейтойына орай Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық музейінің бөлімшесі ретінде Жидебай қорық алқабында Семейден 178 шақырым, Абай ауданының орталығы Қарауыл селосынан 25 шақырым жерде Абай қыстауы қалпына келтіріліп, Абайдың Жидебайдағы мұражай-үйі ашылған.

Мұража-үй экспозициясы 5 бөлме мен 2 дәлізде орналасқан. Мұражайға 1970 жылы Абайдың 125 жылдық мерейтойы қарсаңында күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, мемориалды экспозиция жасалған. Мұражайдың сәулеттік ішкі-сыртқы пішіні Абай заманындағы көрініс-келбетін сақтаған. Ал, Абайдың 150 жылдық мерейтойының қарсаңында мұражай әдеби экспозициямен толықтырылады [Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайы 2005].

Академик Ғ. Есім айтқандай: «Ескерткіштер тарихы тереңде. Ескерткішпен археологтар, тарихшылар, этнографтар, мәдениет, өнер танушылар, т.б. мамандар айналысады. Ескерткіштер туралы жазылған арнайы еңбектер де жеткілікті. Оларды зерттейтін, қорғайтын, қайта қалпына келтіретін де ұйымдар жеткілікті. Бізге қажетті мәселе ескерткіштердің мәдени-философиялық мазмұны.

Сонда ескерткіш деген не? Ол не үшін қойылады? Ескерткіш дегеніміз - болашаққа, яғни ұрпақтарға хат... Ол алдымен белгі. Белгі іске, оқиғаға, кісіге, идеяға қойылады. ...Ескерткіштер халқымыздың тарихи-мәдени бағдарының айшықты белгілері» [Есім 2006].

Ескерткіштер негізіне ұлтымыздың үш мың жылдық ұзақ ғұмырында қалыптасқан жарық дүние жаратылысы, адам баласының тірлігі мен жаны туралы түйсік-нанымы пайдаланылған. Жер ғалам кеңістігінде төрт тіреумен ұсталып тұр, ал оның дәл ортасынан Көк төбе көтеріліп, одан шыққан бәйтерек ағаш аспанға шаншылған... Қазақ атам бағзы заманнан бері пайдаланып келе жатқан шапаны, тымақ-тақиясы, сәукелесі, бешпенті, оларды көркемдеген әлеміш заттары, киіз үйі мен төрт құлақты, иә шошақ бейіттерінің үлгісі

тегінде осынау түйсіктен алынған. Әлбетте, ғасырлар керуенінде бұлардың бәрі де түрліше өзгеріске ұшырап жаңартылып отырған.

«Абай – Шәкәрім» кешенінің де өзіндік дүниетанымдық ерекшеліктері терең. Кешен авторлары қазақтың сахара даласында көк аспанмен таласқан зәулім ғимаратты қос арыстың қабірлерін қымтай көтерілген қос мұнарлы платформа – стилобат, қабырға-тағанның үстіне қоюды ұйғарды. Жер табанынан 5 метр биік қабырға-тағанның ені – 65, ұзындығы – 200 метр. Қабірлер арасы 140 метр [Ғабитов & Алимжанова 2018].

Бұл платформа биігінен сатылай үш белдемге бөлінген. Бұл қазақ мифологиясындағы әлемнің үш қабаты туралы түсінігімен астасып жатыр. Оның да өзіндік мән-бағдары бар: шымқай ақ түсті мәрмар ұнтағымен өрнектелген ең үстіңгісі кісі белінен келетін белдемнің іш жағы бозалаң реңді көк жүзін меңзейді; қызғылтым түсті қиыршық тастармен безенген денелі кісі бойындай екінші белдем адамның жер үстіндегі тіршілігін бейнелейді; биіктігі үш құлаш ең төменгі белдемнің реңі – қара, бұл болса – адамның кеудесінен жаны шыққаннан кейінгі ана дүниедегі ғұмырының жалғасуына ишарат.

Алыстан қос мұнара бірдей сияқты көрінгенімен, олардың биіктігі де, аумағы да екі түрлі. Абайға арналған мұнараның биіктігі 32,5 метр, ал шеңберінің шарені 12 метр. Шәкәрім қажының мұнарасының биіктігі, шарені де ағасынікінен 1 метрге кем, яғни 31,5 x 11 метр. Олардың көлденең қимасы да түрліше шығарылған – ұстазына соғылған мұнара 16 бұрышты жұлдызшаны қайталаса, шәкіртінікі – 8 бұрышты жұлдызша түрінде қиылған. Әр мұнара шығыстық рәсімдерді қайталап, қос қабырғалы етіп, ішінде және бұрандалы баспалдақтар қалдырып өрілген. Бірақ, әр мұнараның ішкі безенуі, әсіресе жоғарғы күмбезі бірін-бірі қайталамайды: Абай күмбезі шаңырақ үлгісіне ұқсатылып безенсе, Шәкәрімге арналған мұнараның төбесі жұлдыз жамыраған түнгі аспан сәулетін елестетеді, екі мұнараның да ішкі белдемдеріндегі әрлі ақтастардың бетіне қасиетті 99 пайғамбардың есімі өрнекті әріптермен ойылып жазылған» [Сәрсекке 1996, 15-16 бб.].

Мұнара құрылысына Маңғыстау жерінен әкелінген ақ түсті әк шөгіндісі қолданылған. Кесене едені флорентиялық мозаика техникасымен қаланған, түрлі-түсті әдемі суреттер түзейтін мәрмар қиыршықтары төселген. Қос мұнараның тап ортасында Күрті гранитінен тегістеліп қиылған сандықша құлпытас тұр, олардың бетіне ұлылардың есімдері ойылған.

Дәл ортада ұлы Абайдың құлпытасы, қасындағы кішірек құлпытас ақынның кенже інісі Оспан Құнанбайұлына арналған, Шәкәрім мұнарасында да нақ осы сәулет қайталанған, ондағы кішірек құлпытас қажының бел баласы Ахаттікі.

Әрбір мұнараның ішіне беті ою-өрнекпен безенген металл шырағандар орнатылған. Екі мұнараға да кіргізетін сәнді есіктер, мұсылман жұртының рәсіміне орай, аяқ жағынан шығарылған.

Кіреберіс арқылы, ұзынша дәліз жалғасады, бұл жер асты үңгірлеріне ұқсаған, бірақ қабырға едені төбесі теп-тегіс өңделген жылтыр таспен қапталған өтпелі жол. Одан әрі – еденіне қара түсті габбро тас төселген ам-

фитеатр, жоғарғыға көз салсаңыз – ашық аспан мен соған өрлейтін 12 қатар дөңгелене қиылған тас баспалдақтар.

Сәулет болмысына ертедегі грек ғимараттарынан енген амфитеатр Абай-Шәкәрім кесенесінде екі түрлі қызмет атқару үшін – мінәжат етушіні төменгі қабаттан тас тағанның жоғарғы белдеміне шығаруға және ортада пайда болған сахна іспеттес дөңгелек аланда түрліше рәсім-жоралғылар жасауға жобаланған.

Амфитеатрдың төменгі шеңберінің өлшемі – 10,5 метр, ал ең үстіңгі ашық тұсында ол 32,5 метрге дейін кеңиді. Ішкі шеңбердің шарені – 21 метр, ал сыртының өлшемі – 35 метр. Бұл екеуінің аралығы – 14 метрлік кеңістік, демек және ол амфитеатрдың бүкіл шеңберін айналады.

Амфитеатрдың баспалдағын өрлеп үстіне көтерілесіз. Кеме сынды ғажайып қос кесене. Тас төбегіңізде жымыңдаған жұлдыздар нөпірі, күмбез үстінде жасырылған арнаулы жарық көздері түзген керемет.

Ертедегі адамдардың астрономия туралы білімі әр түрлі. Ертегі, аңыздармен астасып жатыр. Тарихи деректер бойынша астрономияда қолданылып жүрген көптеген атаулар ертедегі гректердің мифологиясынан алынған [Сахов & Тұрсынбаева 2018].

Тас тағанның қырлы бұрыштарынан және төрт мұнара өрілген. Олар аса зәулім емес, небәрі 7,5 метр, көлденең қимасының шарені де шағын – 3,5 метрден [Сәрсекке 1996].

Жидебайдағы Абайдың алғашқы бейіт ескерткіші жөнінде жазушы Камен Оразалин «Абай ауылына саяхат» кітабында: «Ескі салт бойынша Құнанбай өлгеннен кейін, оның бала-шағалары да Ақшоқыға жерлене бастаған. Абайды да осында әкесінің қасына жеткізбекші болады. Абайдың денесі Кеңқоныста үш түнеп, Жидебайға жеткізіледі. Осы жерге әкелгеннен кейін, «Күн ыстық уақытта Абай денесін сақтай беру дұрыс па? Ақшоқыға апару керек пе, жоқ әлде інісі Оспанның жанына жерлеу керек пе?» деген пікірлер айтыла бастайды». Одан кейін жазушы тереңдеп, дәлелдер келтіреді: «Абай жолы» романында Абайдың ауылдасы Байторы көп сөз болады. Сол Байторының баласы Балғабай ақсақал: «Шаңыраққа салынған Абай денесін төрт жігіттен кезек-кезек алып жүріп отырдық. Жидебайда жерлейтін болғаннан кейін осы жерден қабірін қазыстым. Лақаттаған менің туысым, руы Әнет, Күжкен баласы Кеңесбай деген адам болды. Біз жас жігіттер сыртын сандықшалап қызыл шұбар Өртең тауының тастарымен қалаған едік. Ақшоқыдағы бар адамдар осында шақырылып, Абайдың жамбасы төртінші күн дегенде жерге тиді». Сол Оспанға салынған бейіт ішінде Абай 1960 – жылға дейін жатты да, осы ескерткіш орнатылды. Абай ескерткішінің терістігіндегі кішірек тастақ дөң үстінде Шәкәрім мен оның баласы Ахат жатыр. Бұлар өз ұрпақтарының сый-құрметіне бөленетін уақыттарын күтуде...» [Оразалин 1994, 284-285 бб.].

Жазушы Медеу Сәрсекке «Абай тойы» кітабында: «Ұлы ақын басына 1904 жылдың жазында тұрғызылған төрт құлақты еңселі бейіт бертінде біршама шөгіп, уақыт озған сайын ескіріп, қабырғаға қаланған шикі кірпіштер мұжыла бастаған кезде, оны бұзып, ұлтымыздың мақтан етер дара перзентінің атақ-дабысына лайық жаңа ескерткіш тұрғызу қажеттігі туған-ды. Соған орай алпы-

сыншы жылдары тыңнан тұрғызылған гранит ескерткіш-құлпытастың өскелең ел талабынан шықпағандығы, ақын басына мінәжат етіп келушілердің ұлттық намысын қоздырып, көптеген реніштер туғызғандығы анық... Десек те бұл ғимарат отыз жылдан астам уақыт ғұмыр жасап, ақын мүрдесін қастерлеп сақтап отырғанымызға айғақ болды», – дей келе, ары-қарай былай өрбітеді: «Абайдың немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлының артында қалған қисапсыз көп әдеби мұрасын халық кәдесіне жарату ісінің ұзақ жылдар бойы жабулы қалғаны мәлім. Ақынның бел баласы, өзі де өлең жазатын, тарихи әңгіме, деректерді көп оқып, әрі жадында сақтай білген зиялы жан Ахат Шәкәрімұлының ізденісінің арқасында, Абай ауданының білгір азаматтары мен зерделі басшыларының жариясыз мақұлдауымен Шыңғыс сыртындағы Бақанас өзенінің жағасындағы Құрқұдықта жасырын көмілгеннен бері қозғаусыз жатқан ақын мүрдесін қастерлеп әкеп, немере ағасының құлпытасынан терістікке қарай екі жүз кадамдай жерге жерленген-ді. Басына күйдірілген ақ кірпіштен уақытша белгі де қойылғанды. Бертінде қайтыс болған Ахат ақсақал да, өзінің өсиеті бойынша, әкесінің қасына жерленген еді» [Сәрсекке 1996, 17 б.]

Қазақстанның тәуелсіздігі рухани мәдениетіне жаңаша қарауға мүмкіндік берді. Қазақ халқының рухани қайта өркендеуі өзінің шынайы тарихын пайымдау арқылы, төлтума мәдениеті мен ұлттық философиясын қайта түлету арқылы жүзеге асырыла бастады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Абай мен Шәкәрімнің құрметіне салынған кесенелердің де өзіндік тарихы бар. Кеңестік кезеңге дейін Абайға тұрғызылған бейіт пен кеңестік кезеңде салынған кесене тәуелсіздік жылдары «Абай – Шәкәрім» кешеніне ұласып отыр.

Қорытынды

Ұлттық Ғылым академиясының аға ғылыми қызметкері, КСРО Сәулетшілер одағының мүшесі, ірі ғимараттарымен жұртшылыққа танылған Бек Әнуарбекұлы Ыбыраевтың жобасы бойынша сәулетшілер тобы Жидебайдағы мемориалдық кешен құрылысын 1993 жылы наурыз айында бастап, 1995 жылы тамыз айында ШҚО, Абай ауданы Жидебай қонысында «Абай–Шәкәрім» мемориалдық кешені бой көтеріп, ұлы ақынның ЮНЕСКО көлемінде өткен 150 жылдық мерейтойында салтанатты түрде ашылғаны баршаға аян.

Бүгінде Жидебай – әдеби Меккеге айналған, үлкен тағзым етер орын. Әлемнің түкпірінен қонақтар, ғалымдар, зерттеушілер арнайы ұлыларға тағзым етіп, ұлтымыздың құндылығы – ескерткіштерді зерттеп, насихаттауға өз үлестерін қосуда. Неміс зерттеушісі Д.Шрайбердің «100 бірегей сайттар: Жидебай. Абай–Шәкәрім ескерткіштері», «Шығыс Қазақстан облысындағы мемориалдық орындар» мақалалары – соның бір дәлелі. [Шрайбер, Д. 2016. [Electronic resource]. URL [http:// https://e-history.kz/en/publications/view/1769](http://https://e-history.kz/en/publications/view/1769) (date of usage: 19.03.2019). Silkadv.com/ru/node/6621 (date of usage: 19.03.2019)]. Қос алыптың мүрдесі жатқан қасиетті Жидебай – Еуропа мен Азия құрлықтарының тап кіндігі болуы да – таңғаларлық жайт.

Библиография

- Ғабитов, Т. 2013. 'Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі'. Алматы, Раритет, 400 б.
- Ғабитов, Т. & Алимжанова, Ә. 2018. 'Қазақстан руханияты мен мәдени ескерткіштерінің энциклопедиясы'. Алматы, 320 б.
- Есім, Ғ. 2006. 'Қазақ философиясының тарихы', оқулық. Алматы, Қазақ университеті, 216 б.
- Кассирер, Э. 1992. 'Белгілердің семиотикалық мағынасы'. Москва, Ғылым, 131 б.
- Кассирер, Э. 1995. 'Символикалық формалардың философиясы'. Лондон, 156 б.
- Мырзахметов, М. 2015. 'Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы'. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X томдық. Алматы, Қазақ университеті, ІҮ том. 279 б.
- Сапаралы, Б. 1995. 'Жидебай'. Абай энциклопедия. Атамұра, 720 б.
- Сахов А. & Тұрсынбаева А. 2018. 'Бекасыл Биболатұлы мұрасындағы космологиялық қиял-елестерінің қалыптасуы'. *Адам әлемі*, № 4 (78). Алматы, 102 б.
- Сәрсеке, М. 1996. 'Абай тойы'. Алматы, Атамұра, 288 б.
- Оразалин, К. 1994. 'Абай ауылына саяхат'. Алматы, Жалын, 288 б.
- 'Ұлылар мекені... В краю великом...' буклеті, 2005. Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайы, Астана, Елорда, 22 б.
- Шрайбер, Д. 2016. '100 бірегей сайттар: Жидебай, Абай және Шәкәрім ескерткіштері'. [Electronic resource]. URL [http:// https://e-history.kz/en/publications/view/1769](http://https://e-history.kz/en/publications/view/1769) (date of usage: 19.03.2019).
- Шрайбер, Д. 2016. 'Шығыс Қазақстан облысындағы мемориалдық орындар'. [Electronic resource]. Silkadv.com/ru/node/6621 (date of usage: 19.03.2019).

Transliteration

- Ғабитов, Т. 2013. 'Qazaq mádenietiniń rýhanı keńistigi' [Spiritual Space of Kazakh Culture]. Almaty, Raritet, 400 b.
- Ғабитов, Т. & Алимжанова, А. 2018. 'Qazaqstan rýhanıaty men mádeni eskertkishteriniń entsiklopediasy' [Encyclopedia of Kazakhstan spirituality and cultural monuments]. Almaty, 320 b.
- Esim, Ǵ. 2006. 'Qazaq filosofiasynıń tarihy' oqúlyq' ['History of Kazakh Philosophy' Textbook]. Almaty, Qazaq ýniveriteti, 216 b.
- Kassirer, E. 1992. 'Belgilerdiń semiotikalıq maǵynasy' [Semiotics Meaning of Signs]. Moskva, Ǵylym, 131 b.
- Kassirer, E. 1995. 'Simvolikalıq formalardıń filosofiasy' [The Philosophy of Symbolic forms]. London, 156 b.
- Myrzahmetov, M. 2015. 'Abai ómirbaıany – abaitanıdyń irgeli salasy' [Biography of Abai – the Fundamental Branch of Abai Studies]. Kitapta: Abaitanı. Tańdamaly eńbekter X tomдық. Almaty, Qazaq ýniversiteti ІҮ tom. 279 b.
- Saparaly, B. 1995. 'Zhidebay'. *Abai entsiklopedua* ['Abai' encyclopedia]. Atamura, 720 b.
- Saxov A. & Tursinbaeva, A. 2018. 'Bekasil Bibolatulı murasındaǵı kosmologiyalıq qiyal-elersteriniń qalıptaswı' [Cosmological Formation of the Legacy of Bekasyl Bibolatuly]. *Adam әlemi*, № 4 (78). Almaty, 102 b.
- Sәрseке, M. 1996. 'Abai toyı' [Jubilee of Abai]. Almaty, Atamura, 288 b.
- Orazalin, K. 1994. 'Abai auylyna saıahat' [Excursion to the Village 'Abai']. Almaty, Jalyn, 288 b.
- 'Ulylar mekeni... V krajı velikom...' býkleti [The Land of Greats] 2005. Abaidıń memlekettik tarihi-mádeni jáne әdebi-memorialdyq qoryq-murajayı. Elorda, Astana, 22 b.
- Schreiber, D. 2016. '100 unique sites: Zhidebay, Abai and Shakarim monuments'. [Electronic resource]. URL [http:// https://e-history.kz/en/publications/view/1769](http://https://e-history.kz/en/publications/view/1769) (date of usage: 19.03.2019).
- Schreiber, D. 2016. 'Memorable places of the East Kazakhstan area'. [Electronic resource]. Silkadv.com/ru/node/6621 (date of usage: 19.03.2019).

Резюме

Мукатаева С.А., Омирбекова А.О. Мемориальный комплекс «Абай-Шакарим» в Жидебае

Статья выполняется в рамках диссертационной работы «Сравнительный анализ изучения культурного наследия Абая в советский и постсоветский период» и научного проекта Комитета по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан «АР 05135735. Место и роль памятников культуры в процессе модернизации в контексте Стратегии Казахстана - 2050» .

Одно из святых мест, связанных с именем Абая – это урочище Жидебай. Жидебай является духовным и литературным сердцем казахского народа. Заповедник Жидебай - место поклонения, где находятся могилы двух великих людей, которое стало литературной Меккой, центр Евразии.

Целью статьи является раскрытие символического значения мемориального комплекса «Абай-Шакарим» на основе семиотического анализа, который определяет культурное и духовное сознание и мировоззрение казахского народа.

Таким образом, для определения роли комплекса путем выявления социокультурного характера и философской сущности, для анализа идеологических и символических элементов, понимание роли Абая, Шакарима в формировании казахской цивилизации и культурного и символического значения комплекса основанных на методологической основе.

Ключевые слова: историко-культурные памятники, мемориальный комплекс «Абай-Шакарим», ценности, заповедник Жидебай, семиотика, дом-музей Абая, амфитеатр, центр Евразии.

Summary

Mukatayeva S.A., Omirbekova A.O. Mausoleum Complex “Abai-Shakarim” in Zhydebai

The article is carried out within the framework of the dissertation «Comparative analysis of the studying the cultural heritage of Abay in Soviet and Post-Soviet period» and scientific project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «АР 05135735. The role and place of cultural monuments in the process of modernization in the context of the Strategy of Kazakhstan - 2050».

One of the places associated with the name of Abai is Zhidebay tract. Zhidebay is the spiritual and literary heart of the Kazakh people. Zhidebay is a place of pilgrimage, where the graves of two great people are located, which became the literary Mecca, the center of Eurasia.

The purpose of the article is to disclose the symbolic meaning of “Abai-Shakarim” memorial complex on the basis of semiotic analysis, which defines the cultural and spiritual consciousness and worldview of the Kazakh people.

Thus, to determine the role of the complex by identifying the sociocultural character and philosophical essence, the analysis of ideological and symbolic elements, understanding of the role of Abay-Shakarim in the formation of Kazakh civilization and the cultural and symbolic significance of the complex based on a methodological basis.

Keywords: monuments of history and culture, mausoleum complex “Abai-Shakarim”, value, Zhidebai tract, semiotics, the house-museum of Abai, amphitheatre, centre of Eurasia.

*Albina Duissenbayeva, Shamshiya Rysbekova,
Murathan Mahmet (Almaty, Kazakhstan)*

HISTORY OF TENGRISM IN KAZAKHSTAN

Abstract. In this article we have described the role of ancient turkish beliefs in kazakh nation's worldview, and features of turkish beliefs formation and principles, history of it's birth on kazakh territory.

The concept of tengri deeply was investigated and submitted opinions of various scientists to the reader's attention. Along with that, we have expounded about the role of tengrinism in kazakh nation's history and in the present lifestyle. Also, deeply was discussed about elements and customs of tengrinism, were submitted complete assessment of them. It was described about connection of the history of Kazakh customs and traditions which remained as national customs and belief of tengrinism. We tried to tell more about belief of tengrinism, it's importance and role for nomad people, and about role of harmony with nature for population of step.

Keywords: Turkic Worldview, Tengri, Tengrinism, Earth-Water, Umai, Kut, Aruak, Spirit, Kazakh beliefs and traditions.

Introduction

Kazakh nation is peculiar nation which has peculiar history and established system of values. Kazakh land is saint land where located many nations and nationalities also interweaved different cultures and religions. Kazakh nation considered as nomad, has amazing world view. Because this great land has obtained its own system owing to building its own traditions and establishing own vision non depending on strong neighbors as China, Iran, Byzantine Empire, India. Because Kazakh nation was not only part of Turkic culture, also Kazakh nation has one of founder's role of turkic world. Prior to Islam religion has come to Kazakhstan territory there were different cultural groups. But the system of tengrianism has remained peculiar trace for Kazakh nation and till present times still remains as one of a native culture.

The evidence is as digging works' (archaeological) findings, also ancient Turkic writings, and national traditions and ceremonies, beliefs, legends and folk-tale characters which can describe ancient Kazakh nation's world-vision. Memorial stones and writings and drawings carved on stones and mountains gives us clear picture of our history. Bases on scientific researches we can see that ancient tengrianism and shamanism influenced the way of life Kazakh nation.

Nomad people has acquired superstitious beliefs, traditions and rituals in connection with real life, routine activity and lifestyle. It is not connected with fantasy and imagination of people. On the contrary we can see that reason and purpose of many traditions and beliefs are comprehensible. We can connect the worship to Tengri (God, The Creator), water, earth with a gratitude to nature. And we consider that it is result of willingness and desire to thank the Creator who took care of simple people, in difficult times presented them food. Such a discovery of truth brought

them to logic belief which is some kind of power from above (heaven) helps them and care about them. It seems logical that ancient turkic race called the highest summit of mountain which they knew as Khan Tengri. It was conserved till nearest past connecting the signification of human being with spiritual appearance with heaven. Kazakh nation was worshiped to Tengri which was the Almighty in his own understanding. It was conditioned or caused by their careful scrutiny of celestial as the Almighty and using the sky as identification of nomadic movements' direction.

Methodology

Historical methods and genetic research were widely used in the study of the Turkic worldview and culture, history and beliefs. In the course of historical research, special attention was paid to changes in the initial stage of formation and stages of development of the object of research. In addition, the study on the remnants of Tengrianism in the Kazakh worldview used the method of comparative analysis. As for the structural and functional method of analysis of the Tengri system, as well as methods of analogy, abstraction, and ranking were used in the disclosure of the main meaning of the article.

World view issues in ancient Turkic area

We can say that the Tengrianism is much more evolutionally developed kind of system among ancient natural religions, because it has conception of “one creator” which was initiator of monotheistic religions. According to scientific arguments, information from calendares of Manchuria, China and ancient Arabic and Iranian writings, turkic statues found in VI-X serves as the evidences of existence of tengrianism. However, about tengrianism Kazakh scientists opinions are different, some of them say that tengrianism is completely religious system, other say that it is only world view, which is not belong to full-blown religion. Nevertheless, it is necessary to investigate deeply the reasons of appearance of those elements which belong to Kazakh nation such as conception of seven generations, clan, absolutely prohibition of matrimony between relatives up to 7 generations, history of Islam religion spreading, the world view of nomad nation on terms of cognizing world. Professor Baitenova N.Zh., wrote in her proceedings: – “According to summary of researchers of tengri Eurasian nomadic peasantry it is described as a belief which is suitable for necessity of cultural types, i.e., it comes from real life-style and perception of world [Baytenova 2006, p. 83]. Akataev S.N wrote: “He (Tengri) – is phenomenon which was created gradually as a result of different beliefs, worship to nature and it’s elemental forces and distorted description of nature. Basic concept of tengrianism is natural philosophy hylozoism which considers that all things and events in the world are animated, finally it is foundation of pantheism which consider that nature is [Akataev 1993, p. 49]. «The God» We can say that the Tengrianism is much more evolutionally developed kind of system among ancient natural religions, because it has conception of “one creator” which was initiator of monotheistic religions. Also, we cannot call it as a religion because as mentioned by professor Ayupov N., in tengrianism there is no peculiar attributes such as sacred writings, prophets, priests. According to scientific arguments,

information from calendars of Manchuria, China and ancient Arabic and Iranian writings, turkic statues found in VI-X serves as the evidences of existence of tengrianism. Stone plates found in Upper Yenisei area it is drawn group of people in moment of their praying to Tengri painted by painter of those times. Influence to Kazakh nations worldview and system of perception comes from tight connection and dependence of nomadic people on nature and environment, and main idea of Tengrianism is not fear or considering objects of nature (stone and mountains) as the God, but believing that every nature's object has sacredness and believing that these objects have spirit and in case of establishing relationship with them, these objects will response you. Feeling that nature has spirit, but perception that there has a creator who is observing and governing all around, but he is not fully known and he has no clear definition. He is the Tengri. Johannes de Pian del Carpine has stated that Turkic people believe in a God and added: "besides they pray to sun, moon, fire, and before taking food and water during breakfast they woship to water and earth who presented them these aliments" [Ancient turkic vocabulary 1969, p. 380]. Kirgizstan citizen, scientist-philosopher Omuraliyev Choiun in his proceeding named "Tengrianism" has proved that worldview of turkic nations is not just a tale which came from fantasy of people, but a cognitive system which is closely interwoven with nature and not only condition of believing but a moral, cultural and economical doctrine which served as foundation of nomadic civilization (As well as Kazakhstan scientist Nikonov A.Yu in his proceeding "Altun Bitig. Tengrianism" (ancientturkic myths conserved by oral and written commitment of world turkic nations) [Omuraliyev 1994] described starting from symbolic substantiation of tengrianism till patterns of religious theories survived till present times. Videlicet, ancient worldview which we call tengrianism contains animism, fetishism, totemism which are elements of ancient beliefs. Because in world of nomad people each object has definite role and purpose of being. There was nothing left without attention, all animals were esteemed, nothing was wasted without purpose, it was strictly conserved principle that each thing has value, people were obliged to return everything received from nature, believed that otherwise The Tengri of heaven will be angered, each object is considered as part of whole world. "Everything has spirit, if spirit is not satisfied living people cannot achieve success", this conception if still very popular among Kazakh nation. Probably worship to ancestries existing from ancient times, (from times of formation of tengrianism) because giving meal to all relatives and neighbours for favour of died ancestries or relatives, sacrificing animals (killing animal and preparing food, treat relatives, friends and neighbours) for favour of aruaks (spirit of died people) is one of the bright phenomenon of the tengrianism. The proverb «While deads are not satisfied, the living people will not gain success» is also sample of tengrianism. «Aruak» is a spirit of died people. The word «Aruak» has figurative meanings as – strength, energy, breath, and plural form of word «spirit» [Gumilev 1990, p. 33]. Praying to aruak – inspiration through praying to spirit of people who considered to be saint according to their any special achievements during his life, shows tryings of people for ancestral responsibility. Among kazakh people praying to aruak is widely popular, if we refer to history, we can find that before

leaving for war the warriors organised meal for favour of aruaks and took blessings of elders and made war cry «Aruak, protect me». Tradition of praying to aruak has social importance in breeding youth in sense of responsibility, to increase their sense of patriotism and will stay as it is in future. There is a belief that «Kazakh people usually consider that their parents aruaks are sacred» [Bekmukhamedov 1974, p. 6].

Turkic beliefs principles (foundation) and their characteristics of formation

As to tengrianism principles according to ancient beliefs of Turkic nations all processes on space are governed by ninety ninetengries. Turkic called Tengri of heaven but they don't mean material object. Heaven as a epithet of mystery and creation. As well as the tegnri also water and earth are objects of worship for Turkic nations. Earth –water and the Tengri are source of survival and foundations supplementing each other. Body of human made from ground (earth) but soul is gifted by The Tengri. Turkic name of spirit is Kut. When human is born The Tengri gives the kut to his body. The protector and guard of kut in child's body is – Umai. These three creators are very important in Turkic pantheon. It is written “Heaven, creator Umai, saint earth-water, we need to recognize that they presented us the win” on memory of Tonykok. But in view of goodness earth-water and Umai are not equal to Tengri, they are considered as Gods of middle world. Life and destiny of human are depended only on Tengri, that's why Turkic nations pray to earth-water and Umai asking for much favour and protection. Favour means to give to human's destiny to good direction, means that destiny and predetermination are on Tengri's hand. The Tengri is not dependant on anything for it's activities and choice, but it's sentence is always fair. The Tengri will punish those who didn't keep their swear and went unjust. Such people's soul will go to down to lower world. In lower world governs Yerlik. The tengri executes punishment which suitable and assigned for everybody. In below world there is a river of Toimadim which never filled with tears of punished people. Yerlik is described as terrible, frightful. Despite that in Turkic nations belief has no conception of hades and sin but it is obvious that they had clear conception of that The Tengri will reward or punish each people according to their deeds [Baitenova 2008, p. 13].

If we compare with world religions we see that in tengrianism had no necessity to build big and ceremonial prayer houses. The Tengri didn't required from Turkic nations to pray everyday or to visit prayer houses. Also tengrianism had no canonized lectures (prayer). But in the mornings the Turkic were awakening and remembering The Tengri and asking him to protect and help, to bless their deeds. The Turkic Tengri requires from human to be active and energetic. Each turkic man must serve to his family, to his nation, and government, it is only way to pay out his duties. It is not only moral duties, but also social-legal conception. Conception of duties served as Turkic nations' and government's fundament. Duty – not only a mystery which is connecting The Tengri and Turkic people, it is also instrument of harmony and development. Ogdilmish – is a image of person who understand it deeply. Such a attitude to life was handed over to each generation of Eurasian nations' during many centuries.

The scientist K. Karamanuli listed below peculiar characters of tengrianism in

his proceeding called Bowing to Tengri Religion of Tengri – is a national religion created by world view of our nation, worship to nature, treating the Sky (heaven) as grandfather, earth as mother, praying to aruak, respecting and following to examples of people with strong courage. The Tengri (heaven) – is a sacred power which created whole the world. It does not require everyday praying. The followers of tengrinism pray and worship to aruak only if they have definite problems. The tengrianism has its own traditions and custom such as worship to Tengri, making sacrifice, giving meal for ancestor's aruak and etc. Also when they wake up they bowed to east, it is compulsory. Followers of tengrianism have their own holidays such as Nauryz (New Year in Spring), celebration of first horses milking, celebration of end of harvesting, celebration of winter butchering (slaughter), and customs as treating the Wednesday as sacramental day and etc. The Tengrinism has no such rules as angels and prophets which "are conveying the God's will" and has no conception of "sin", "hades", "destiny". It has no necessity of gathering people and organizing rituals of worship to God such as in church, mosque, cloister. The Tengri is in heart of everyone. Telling your wishes and desires to tengri, praying, entreatment, is made according to everyone's own will. Tengrianism has no religious fanaticism, because the followers of tengrianism keep the principle that "The Tengri is common for all nations in the world, and each nation respect their own ancestors. The people are appreciated according to their intellectual capacity, honesty and human being. The tengrianism is propagandizing the honesty and human being. The followers of tengrianism are obliged to fulfill 3 duties. They are-duties before the Tengri, parents and next generation. Vision of tengrianism, is not consists in accepting austerity, it is a happiness of living, not consider the life is temporarily, the life is considered as whole world, understanding of relationship between the creator and human, principles of tengrinism to establish life [Karamanuli 1996, p. 2]. Professor Ayupov N., who researched the tengrinism deeply, named 3 periods of this belief such as formation, development and transformation to other religions. We can suppose that such advantages of shaman to be chosen by spirits and prophecy, which is prediction of future events is played important role in formation of idea of prophet in other world religions. Also perception of the tengri as pure spirit is also influence of shamanism. In common we could say that, the roots of idea of creator-god is coming from worship to nature, perception of nature as creator, and worship to nature's aruak and spirit. Kazakh nation consider the tengri as mystery. Mystery is sacred secret stands unattainably high for human, that cannot be reached by human intellect. In philosophy the mystery is called transcendentalism. Mystery means that nature and world are infinite. The human becomes confluent with nature through mystery, feels in harmony with nature, try not only observe the nature but also understand, thus puts learning and understanding of nature higher than cognition of mystery. The human realize his powerlessness when face the mystery. The turkic acknowledge the tengri as powerful creator which has gave harmony to whole world, but it is not humility and resignation., because the tengri gives freedom to human, the conception that if in this life you worship to the God , you will be in paradise in that life is not existing in tengrinism, the tengrinism do not stimulate human to stay inactive saying "what will

be will be”, because fatalism is alien phenomenon for tengrinism. «Everlasting heaven, – said L.N.Gumilev, not only for giving help, also require from the believers to be active”. The tengrianism teach people to be in charge for their activities, behaviour, and intention and purposes. If turkic people are lucky and achieved success they say “The tengri favoured and protected”, if they made wrong things and erred they say “Forgive me tegnri” [Gumilev 1998, p. 25].

According to this belief every event and object has sacred owner. Also, Kazakh nation has conception which is conserved till present days. According to ancient legends the world consists of 3 degrees: higher, middle and lower worlds. All these worlds are depending on the Tengri. The evidence is that ancient people sacrificed animals, sheep or cow, horse or camel for achieving protection and blessing of Tengri. The meat of killed animal divided into 3 parts, 1st part, head of the animal hanged to upper place, it was for upper world, 2nd part was cooked and feed to relatives, friends and neighbours, it is for middle world, 3rd part are bones of animal, buried to place which is not stepped by people, that’s for lower world. Also was very important that sacrificed animal was to be healthy, well bred and not old, appearance is to be good, if animal does not meet these requirements it was not suitable for sacrificing.

The role of Turkic beliefs on Kazakh nation’s worldview

In ancient Turkic-mongolian beliefs heaven and earth both considered as tengri. Moldabekov M., wrote: “Ancient Turkic worshipped to both to heaven (they called heaven Tengri) and to earth (earth-water)” [Moldabekov 1997, p. 104]. That’s why on tombstones and monuments and chronicles often mentioned heaven and earth together. For example sentences such as: „With support of tengri and earth, we subdued the kerei clan”, “sacred and saint which have tasted golden sherbet from tengry earth”, “it is right to worship to heaven”, “energized from heaven and earth” and etc. Gumilev (1912 – 1992) confirms that ancient Chinese had concept of heaven tengri similar with Turkic concept [Louvsandanzan 1998, p. 84].

Ancient Chinese, Egypt, Rome, Mesopotamia countries had also belief about heaven Tengri. These countries’ rulers usually called son of heaven, son of sun, child of sky. According to this myth the

Tengri which created heaven and earth, left the earth, and went to heaven. That’s why he is called high heaven that is heaven tengri.

Religious beliefs explains appearance of authority and government, ruling capacity along with common world and give them characteristic of mystery. We can say that it is typical for all ancient nations. It can be also proved by investigation of ancient Turkic facts. In Orkhon-Enesai writings along with facts about main characters also written about facts of Turkic beliefs, statehood, principles and methods of ruling by government, concepts of human law. According to them, after the heaven and earth and human between them were created, authority and ruling in human community was committed to Turkic khans. The Khans made laws of Turkic governments. The main duty of khan to ensure stability and development (prosperity) in state. The core purpose of these written heritages are authority and unity of nation. The authority is granted by tengri. The tengri

is patron and protector of not only Khan but also of Turkic nation. The ruler governs in compliance with the requirements of the Tengri, the ruler which achieved the authority must remember the duties before the tengri. And also the Tengri requires from Turkic nations to serve faithfully to the ruler. The acknowledgement of the ruler's authority gifted from Tengri by people put the authority of ruler to level of sacred. The issues of government, nation, authority, leadership and subjection in ancient Turkic writings deeply discussed in proceeding of Zhusip Balasagun "Kutti bilik". That's why we can consider this proceeding as an important memory of ancient Turkic law.

The word "Kut" which often used in Turkic government title not limited only meaning of happiness and wealth. In Kazakh language it is also used in meaning energy and strength. But, if we turn to ancient literature we can see it's meaning is little different, because "Kut" gifted to Kagan (The ruler) by Tengri's power. The present synonym of "Kut" is "bak" – success. But who gained "Kut" must recognize it and must realize/arrange it properly. He must keep Kut with strong hand in order to not lose it, and use it for serving to government and nation, to strengthen the nation and government and for their development. Such task before kagan requires him to be strong, brave, indefatigable, ambitious, knowledge, judiciousness, equity and fairness. All these qualities accepted as the will and precept of the Tengri. If Kagan do not care about nation, if nation do not subordinate to kagan then turkic nation will become weak, will loose the solidity, kut will leave them. The main precondition of nation is unity. The advantage of Turkic nation was that they deeply admitted this precondition, what is also showed Turkic nation's political and legal consciousness has achieved high degree, and it was their peculiarity. Zhusip Balasagun described this idea by method of comparison of Ogdilmish and Odgurmish. Ogdilmish who devoted his intellect and prudence to social and governmental interests, suggested to his friend from childhood Odgurmish a position if ruling system and to serve to his nation. But Odgurmish didn't accepted his proposal, on the contrary tried to prove the advantage of his own practice and lifestyle. Odgurmish was follower of asceticism and very soon he has got sick and died. Ogdilmish has devoted all his life and talents, his power and energy for developing his nation and government. Principle of Ogdilmish is same with living (vital) philosophy of ancient Turkic nation. The meaning and purpose of human's life in creativity and labour, in turning the environment to shining world. The scientist who investigated tengrinism M.Adji wrote "Turkic religion has entered it's signature not only in step, but in whole European culture" [Mukhanov 1995, p. 177.]. The worship to heaven and earth-water appeared as a result of everlasting duty of human before nature, and willing of human to thank the gods and patrons for kindness and goodness of providing food and protecting from hunger and elemental forces. The knowledge and experience from real life established their conception about a powerful world of heaven which can help them. Ancient turkic called the highest summit Khan Tengri. For ancient Turkic nation it is not occasional to name the highest summit as Khan Tengri. As we can see the Tengri is not only God which has sacred meaning, but also the creator of all around. The role of Umai is described as given birth to human. In place of Bilykol in Zhamul oblast

was found a monument, it is alike a plates found in Kudirgyn where were imaged turkish people praying to Tengri and Umai couple. It shows that importance of role of tengri and Umai is increased [Malov 1961, p. 37].

Kazakh people considered that everything in the world including animals, birds, each house, each person even insects has their own owner-spirit. As shown in reseraches of S.A.Tokarev each clan has its own patron, means that have power which is called “mos” and which accompanied them. And spirit of died people are becoming “kormos”, but without connection [Tokarev 1972, p. 6]. «Spirit of heaven», «Spirit of earth-water», «Spirit of mountain» and etc., according to definition of L.P.Potapov “worship to mountains, earth-water, and heaven is connected with clannish property, professional stylelife». It is not honouring the scared aruak of mountains, rivers, lakes, but honouring the mountains, rivers, lakes itself, we can see worship not to spirit of nature, but to nature itself as to alive object. It is called animatism, it is an ancient type of animistic view [Potapov 1969, p. 35]. In common, animatism was fundament of all modern religious systems and from simple phenomenon turned to complex system. In Kazakh traditions and customs we see that after Islam religion was entered into Kazakh Steppes the characteristic of tengrianism has been changed, it’s initial meaning and found harmony along with Islam. But tengrianism still used in routine traditions and customs of Kazakh nation. [Baitenova 2016, p. 386]. But as we already mentioned it is conserved not as religion but as traditions and customs. Some customs are combined or get along together with Islam religion, such as wearing “tumar” (amulet, talisman), in ancient times each clan was wearing sign of their own totem, later this custom turned to new version such as wearing claw and teeth of animals (mostly wolves and bears, tigers, lions) and claw of birds, plumes of eagle-owl and etc., as a protection from jinx and whammy. At the present times, it is popular to keep in amulet a piece of paper where it is written ayah (fragments from Koran). As an evidence we can refer to ancient writings where it is mentioned about “kirgiz or kazakh women wear triangular amulet with fragments of ayah written inside. They believe that it will protect them from misfortune” [Levshin 1932, p. 55].

Conclusion

Analyzing many proceedings about history of ancient Turkic beliefs on Kazakh territory, we can gain understanding of Kazakh nation’s essence and principles, and our culture’s pricelessness. It is a big achievement to make travel to history of your fore fathers, to understand their essence through investigation of history. Islam religion is developing in Kazakh territory during more than 10 centuries, it is peculiar quality of Kazakh nation, becoming followers of Islam and being the Hanafites, they continued keeping the best of their own customs. Harmony and tolerance were always actual for Kazakh nation. Nowadays Kazakh nation considers themselves as followers of Islam from beginning of world, but each Kazakh agrees that ancient Turkic culture is important. The culture of our turkic forefathers cultivated in heredity of Kazakh nation brav eheartness, respect to parents, responsibility before environment and nature, to harmony with nature what is very important for nomad’s lifestyle. Tengrianism left big

trace in history of Kazakh nation as well as later shamanism, zoroastrism continued to do. It is not a picture of only one religion, it is a synthesis of belief system. It is interweaved with ruling policy and ideology of tengri. Kazakh national holiday “Nauryz”, which is celebrated as beginning of new year shows that Kazakh nation had knowledge of science’s world such as astronomy, astrology and had a tight connection with environment and nature. As often meet in historical writings and facts, in folklore literature the aulie (Saint), baksi (shaman), saint temples (build on died people’s grave) are important. It is obvious and moreover historical fact that Kazakh people had knowledge of treatment (medical), forecasting the weather and natural disasters and achieved progress in farming and live stock farming. It is not result of magic or incantation but evidence of civilization and knowledge of nature’s language. The ancient belief which is a fundament of monotheist religions, nowadays still has been survived, and despite the acceptance of Islam religion, in society still considered as a nonseparable history of Kazakh nation in frame of worldview and historical culture.

References

- Акатаев, С. 1993. ‘Мировоззренческий синкретизм казахов’. Алматы, с. 160.
Байтенова, Н. 2016. ‘Дінтанулық сөздік’. Алматы, Қазақ университеті, I том, 396 б.
Байтенова, Н. 2015. ‘Дінтану негіздері’. Алматы, Қазақ университеті, 414 б.
Байтенова, Н. 2008. ‘Қазақстандағы діндер’. Алматы, Қазақ университеті, 399 б.
Бекмұхамедов, Е. 1974. ‘Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері’. Алматы, 146 б.
Гумилев, Л. 1990. ‘География этноса в исторический период’. Ленинград, Наука, с. 33.
Гумилев, Л. 1998 ‘Хундар’. Алматы, 435 б.
‘Көне түркі сөздігі’. 1969. Алматы, 544 б.
Қараманұлы, Қ. 1996. ‘Тәңірге тағзым’. Алматы, Ана тілі, 390 б.
Левшин, А. 1932. ‘Описание киргиз - кайсацких орды степей’. Оренбург, с. 55.
Лувсанданзан, А. 1980. ‘Алтын шежіре’. Моңғол тілінен ауд. А. Ахмед. Алматы, 96 б.
Малов, С. 1961. ‘Памятники древнетюркской письменности’. М., Ленинград, с. 37.
Молдабеков, М. 1997. ‘Қазақ халқының рухани мұрасы’. Алматы, 104 б.
Мұқанов, С. 1995. ‘Қазақ қауымы-Тарихтық және этнографиялық шолу’. Алматы, 304 б.
Өмуралиев, Ч. 1994. ‘Тәңірчилик’. Бишкек, 345 б.
Потапов, Л. 1946. ‘Культ гор на Алтае’. Москва, Т 2, с. 35.
Токарев, С. 1947. ‘Пережитки родового культа у алтайцев’. Сибирский этнографический сборник. Труды Ин-та этнографии (новая серия). Москва, Т. I, с. 220.

Transliteration

- Akataev, S. 1993. ‘Mirovozzrencheskii sinkretizm kazahov’ [World Vision Syncretism of Kazakhs]. Almaty, s. 160.
Bartenova, N. 2016. ‘Dintanulyq sózdik’ [Religious Dictionary]. Almaty, Qazaq úniversiteti, I tom, 396 b.
Bartenova, N. 2015. ‘Dintanú negizderi’ [Principle of Religious Studies]. Almaty, Qazaq úniversiteti, 414 b.
Bartenova, N. 2008. ‘Qazaqstandaǵy dinder’ [Religions in Kazakhstan]. Almaty, Qazaq úniversiteti, 399 b.
Bekmuhamedov, E. 1974. ‘Qazaq tilindegi arab-parsy sózderi’ [Arabian-Persian Words in Kazakh Language]. Almaty, 146 b.
Gýmilev, L. 1990. ‘Geografiya etnosa v istoricheskii period’ [Geography of Ethnos in Historical Period]. Leningrad, Naýka, c. 33.

- Gýmlev, L. 1998. 'Hýndar' [The Khuns]. Almaty, 435 b.
- 'Kóne túrki sózdiǵı'. 1969. [Ancient Turkic Vocabulary]. Almaty, 544 b.
- Qaramanuly, Q. 1996. 'Táńirge taǵzym' [Bow to Tengri]. Almaty, Ana tili, 390 b.
- Levshin, A. 1932. 'Opisanie kirgiz - kaisatskih ordy stepei' [Description of Kirgiz-Kaisak Horde of Step]. Orenbýrg, c. 55.
- Lývsandanzan, A. 1980. 'Altyn shejire' [Golden Chronicle]. Mońǵol tilinen áyd. A. Ahmed. Almaty, 96 b.
- Malov, S. 1961. 'Pamiatniki drevnetýrkskoı pismennosti' [Monuments of Ancient Turkic Writings]. M., Leningrad, s. 37.
- Moldabekov, M. 1997. 'Qazaq halqynyń rýhanı murasy' [Spiritual Heritage of Kazakh Nation]. Almaty, 104 b.
- Muqanov, S. 1995. 'Qazaq qaýymy-Tarıhtyq jáne etnografıalyq sholý' [Historical and Ethnographic Review]. Almaty, 304 b.
- Omýraliev, Ch. 1994. 'Táńırchılık' [Tenginism]. Bıshkek, 345 b.
- Potapov, L. 1946. 'Kýlt gor na Altae' [Sanctity of Worship to Mountain in Altai]. Moskva, T. 2, s. 35.
- Tokarev, S. 1947. 'Perejıtki rodovogo kýlta ý altaitsev' [The Remains of Ancestral Advantage in Altai]. Sibirskii etnograficheskiı sbornik. Trýdy In-ta etnografıı (novaia serıa). Moskva, T. I, c. 220.

Түйін

Дүйсенбаева А., Рысбекова Ш., Махмет М. Қазақстандағы тәңіршілдіктің тарихы

Мақалада түркі дүниетанымы мен мәдениеті, тарихы және наным-сенімдері қарастырылған. Түркілік дүниетанымды зерттей отырып қазақ жеріндегі исламға дейінгі дүниетаныммен наным-сенімдердің қалыптасуы мен жүйелену ерекшеліктері зерттелген. Осы тақырыптағы түрлі ғалымдардың ой-пікірлері салыстырыла отырып, қазақ халқының мәдениетіндегі тәңіршілдік наным-сенімінің орны мен рөлі баяндалған. Сондай-ақ, тәңіршілдік элементтері мен дәстүрлеріне терірек тоқталып, толық анықтамалар берілді, көне түркі мәдениетінің, ислам діні келгеннен кейінгі, қазақ халқы үшін орны мен рөлі туралы жазылды. Қазақтарда салт-дәстүр, әдет-ғұрып ретінде сақталған, ежелден келе жатқан кейбір дәстүрлердің шығу тарихы мен тәңіршілдік нанымның байланысы сипатталды. Тәңіршілдік сенімінің, көшпелі халық үшін қаншалықты маңызды болғандығы мен дала халқы үшін табиғат үндестілігінің рөлі барынша сипатталды.

Түйін сөздер: Түркі дүниетанымы, тәңір, тәңіршілдік, Жер-Су, Ұмай, Құт, аруақ, рух, қазақ наным-сенімдері.

Резюме

Дүйсенбаева А., Рысбекова Ш., Махмет М. История тенгрианство в Казахстане

В статье рассматриваются тюркское мировоззрение и культура, история и верования. Особенности формирования и систематизации верований с доисламского мира на казахской земле были исследованы путем изучения и анализа тюркского мировоззрения. Сравнивая взгляды и мнения разных ученых на эту тему, описывается роль и значение веры в тенгрианство в культуре казахского народа. Также были подробно изучены и предоставлены полные определения по составляющим и традициям тенгрианства, история древнетюркской культуры, ее значение и роль для казахского народа после прихода исламской религии. Установлена и описана связь между тенгрианством и традициями казахов сохранных у народа как обряды и обычаи с древних времён по сей день. Важность тенгрианского верования для кочевого народа и значение гармонии между природой и степным народом характеризовались максимально подробно.

Ключевые слова: Тюркское мировоззрение, Тенгри, Тенгрианство, Умай, Кут, аруақ (дух умершего), душа, казахские верования и традиции.

УДК 930.221(575)+398:94(575).04

Молотова Гульбахрем (Алматы, Казахстан)

НРАВСТВЕННЫЙ ОБЛИК СУФИЯ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XVIII-XIX ВЕКОВ

Аннотация. Вопрос нравственности, как один из аспектов духовной жизни народов Центральной Азии рассмотрен на основе данных из таких письменных источников XVIII-XIX веков, как «Диван-и Машраб», «Диван» Хушхала Гариби, «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». В указанных источниках особый акцент делается на моральный облик суфия: он должен освободиться от такого порока, как привязанность богатствам тленного мира, совершенствовать свое знание, заниматься благотворительностью и полностью посвятить себя мыслям о Создателе.

Ключевые слова: письменные источники, суфизм, Центральная Азия, Восточный Туркестан, увайсийа, дастан, Институт наставничества.

Введение

В исторических и филологических трудах XVIII–XIX вв., посвященных суфизму, главный акцент делается на нравственный облик человека, посвятившего себя поискам Истины. На основе сведений из таких источников, как «Тазкира-йи Бугра-хан», «Тазкира-йи Саййид Афак-хваджа», «Тазкира-йи Хваджа Кутб ад-дин Ираки», «Диван-и Машраб», «Диван» Хушхала Гариби, «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» нами рассмотрен моральный аспект мировоззрения суфиев. В перечисленных сочинениях зафиксированы сведения, позволившие осветить историю традиции Увайсийа на территории Восточного Туркестана, взаимосвязь суфиев Накшбандийа Центральной Азии, а также роль шайхов-увайсов, шайхов тариката Накшбандийа в духовной жизни тюркских народов Центральной Азии. При раскрытии темы мы опирались на данные таких источников, как «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», «Диван-и Машраб», «Диван» Хушхала Гариби. Внимание авторов перечисленных трудов сосредоточено на моральном облике личности. Этот вопрос один из актуальных проблем современности.

Методология

В статье применены системный подход, историко-сравнительный и текстологический подход с помощью которых предпринята попытка раскрыть нравственный облик суфия.

Путь суфия к нравственной возвышенности

Человек, ставший на путь поиска Истины, проходит сложный процесс, способствующий полному очищению от пороков. Только избранный посвящает себя служению Создателю. Суфий, согласно первоисточникам, прежде всего, должен отказаться от благ тленного мира. Его мысли и дела должны быть полностью посвящены Аллаху. На пути поиска Истины человек не только постигает азы различных наук, но достигает высот нравственной чистоты. Человек,

избравший аскетический образ жизни, совершенствует знание двумя путями: а) посредством персонифицированного духа (увайсийа); б) через Институт наставничества. Обширный пласт сведений о традиции Увайсийа зафиксирован в «Тазкира-йи Бугра-хан». Опираясь на данные из «Тазкира» можно создать представление о традиции Увайсийа, их роль в духовной и социальной жизни тюркоязычных народов Центральной Азии.

Институт наставничества, описанный в изученных нами источниках, осуществляется посредством традиции «подачи руки», т. е. принятие наставничества того или иного святого. Следует отметить, что в большинстве народных *дастан*х присутствует эпизод принятия наставничества. Например, в народном *дастане* «Йусуфбег-Ахмадбег» повествуется, что герой *дастана* «подал руку». Принятие наставничества способствовало нравственному очищению суфия, путем пересмотра смысла жизни. Эта традиция реализуется следующим образом: неопит «*подает руку*» (ладонями вверх) муршиду и берет на себя обязательство полностью подчиниться его воле [Бабаджанов 2006, 432]. *Мурид* проходит срок испытания, выполняя трудную физическую работу. Согласно «Диван-и Машраб», Рахим-баба Машраб служит своему наставнику Афак-х^адже 7 лет. Испытание ученика тяжелой работой считалось, в конечном результате, приводит к освобождению от своенравия. Так, Машраб в начале текста описывается как неуправляемый юноша, который поступал, по мнению соплеменников, неадекватно. Первый наставник – Мулла Базар Ахунд, говорит, что *муршид*, имеющий над ним власть – в Кашгаре. Имеется в виду популярный в Центральной Азии святой – Афак-х^аджа. Во второй части «Диван-и Машраб» Рахим-баба Машраб описывается как послушный *мурид*, полностью переборавший свое своенравие [Дивана Машраб 1915].

В вышеперечисленных источниках особое место уделяется *зикру*, как способ сосредоточить свои мысли только на Всевышнем. Как известно, суфии братства Накшбандийа практиковали как тихий *зикр* (*хафи*, т. е. мысленное поминание прекрасных имен Бога), так и громкий *зикр* (*джахр*, *джали*). Считается, что тихому *зикру* Пророк Мухаммад обучил Абу Бакра во время их пребывания в пещере. Громкий же *зикр* он открыл ‘Али [Акимушкин 2006, 306]. Два вида *зикра*, согласно мнениям специалистов, порой становились косвенной причиной противостояния отдельных ветвей одного *тариката*. Например, еще в XV в. произошел конфликт между руководителем братства Накшбандийа х^аджей Ахраром и шайх-заде Илйасом ‘Ишки. ‘Ишкия были сторонниками громкого *зикра*, сопровождаемого танцем (*ракс*) [Акимушкин 2006, 166]. Формально именно это разногласие послужило поводом раскола и дальнейшего соперничества двух восточнотуркестанских ветвей Накшбандийа.

Зикр для суфия является обязательным. Поэтому Хушхал Гариби, как истинный суфийский поэт, обращается к Всевышнему с мольбой не лишать его возможности вспоминать Его. Ради этой милости он готов даже жертвовать своей жизнью:

Коймагил йа Рэб, Фэрибини өзүңниң зикирин
Жаним үзсэң үзгил бэс үзмэгил йадиң сениң [Диван].

Не оставляй Гариби без возможности *зикра*, о, Создатель
Можешь прервать мою жизнь, но не прерывай воспоминания твоего.

Учитывая быстротечность жизни, Хушхал Гариби ее сравнивает с гостем. Поэтому поэт советует всегда помнить о том, что, в конце концов, человеку суждено держать ответ за свои деяния перед Создателем. Ибо человек, в чьем сердце *зикр*, не пойдет на низости:

Һәккни йад айт бу эзиз өмриң сәңа мейман еруп
Олтуруб бир дәм қолуп кеткай бу мейман ‘ақибәт
Эта твоя драгоценная жизнь гость поминай Истину
Посидев немного, встанет и уйдет этот гость, в конце концов

Хушхал Гариби, полностью посвятивший себя *зикру* Аллаха, считает, что только поминание Его придает ему сил, и благодаря *зикру* он жив:

Гәр аниң йади билан болсам тирикмән йоқсә ким
Мән өлүк ани мениң жаним ара жан айлагач
Если я занят Его поминанием, то я жив, иначе
Я мертв, ибо он стрежень жизни души моей

Руба ‘и Гариби начинаются восклицанием «Йа Рәбб!» (О Господи!). В *руба ‘и* поэта заключены обращение к Богу с мольбой дать твердости и ясности ума на выбранном пути, очистить его от грехов и оградить от влияния безбожников. В его произведениях описываются страдания на выбранном им пути. Поэт описывает муки лирического героя от любви, его страдания в разлуке, стремление к воссоединению с возлюбленной. Под символом «возлюбленной» (*‘ашиқ*) подразумевается Создатель. Муки влюбленного (*мә ‘шуқ*) означают прохождение им пути совершенствования, ведущее к полному очищению от грехов, и приближению к Создателю. Хушхал Гариби, как и Рахим-баба Машраб свое состояние сравнивает с положением Фархада, Маджнуна: «*Қилди Фәрһад бирлә Мәҗнунгә мени мәқрун фирақ*» (Разлука сделала меня ближе к Фархаду и Маджнуну). В *газели с радифом «қилмақ»* он обращается к Ширин:

Қаздим әй Шерин сәнәм гәм тағини тирнағ илә
Нәйлайин мән болмадим тағиндә Фәрһадин сениң.
Ногтями рыл я гору грусти, ей красавица Ширин
Как мне быть я не смог стать твоим Фархадом в твоих горах.

Свои страдания, муки поэт считает недостаточным для сближения к Создателю, по этой причине он утверждает, что не смог стать Фархадом, который «прорыл канал ради красавицы Ширин», несмотря на то, что он «рыл ногтями гору печали». Поэт выдвигает идею, что силой достижения цели на пути к познанию Истины является любовь (*‘ишиқ*), способная вынести страдания.

Хушхал Гариби оставил наставление потомкам, что нужно жить согласно божьему закону, руководствуясь священным Кур‘аном. Поэт считает, что просвещенный богослов любое дело решит законно. Поэтому он советует не уподобляться невежде:

Эй вэла хамушлиғ айла қилмэ надан билан бәһс
‘Ақил емас ул киши ким қилсэ һэйван бирлэ бәһс
‘Уләмалар һәр умурдин десэ сөз қилғил қәбул
Жәһл олуб бу жәһл йәңлиғ қилмэ Кур‘ан бирлэ бәһс

Ей дитя, молчи не спорь с невеждой
Глупо человеку спорить с животным
Прими слова законоведа о каждом деле
Не зная, подобно невежде не спорь с Кур‘аном

Как видно из приведенного выше примера, если руководствоваться священным Кур‘аном, то можно решать любую проблему справедливо. Здесь четко прослеживается триединство, широко распространенное в суфизме: *шари‘ат – тарикат – хакикат*, что четко показывает тесную связь миропонимания суфиев с доктринами религии ислам.

В поэзии Машраба часто упоминаются имена Аллаха, пророков и святых. В некоторых стихах поэт использовал образ Адхама – отца суфия Ибрахим ибн Адхама, популярного, судя по тексту, среди населения Центральной Азии своей святостью. Он призывает стать как Адхам простым и достигнуть святости на пути Истины: «*Ариф Һәқ болай десәң Әдһами сәда керәк*» (Если хочешь достичь святости на пути Истины, то необходимо быть простым как Адхам) [Диван-и Машраб].

При описании своего положения отшельника, отказавшегося от благ тленного мира, Машраб уподобляет себя Адхаму, Х^вадже Ахмаду Йасави:

Я отрекся от мира, я хочу уподобиться Адгаму.
Подобно благочестивым и отшельникам, я прижался к углу щедрости.
Я ступил на путь Божий, отрекшись от всего
Я прошел шариат, тарикат и хакикат как султан ‘Арифин [Диван, 102].

Этот отрывок из *мухаммаса* Машраба, прочитанного в честь своего наставника – Афак-х^ваджи. В приведенных строках Машраб упоминает султана Арифин. Поэт имеет в виду Х^ваджу Ахмада Йасави – основателя *тариката* Йасавийа, ставшего известной личностью в Центральной Азии.

Еще один источник, достаточно широко распространенный среди населения Центральной Азии, к которому мы обращаемся: «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». В круг исследования привлекали ташкентский список рукописи «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» и литографическое издание. Сказитель при создании образов особое внимание обращает нравственной чистоте своих героев. Например, в эпизоде, где повествуется о беседе суфия Адхама с Маликой Хубан, особый акцент делает на моральный облик героев. Так, принцесса, увидев незнакомца, требует, чтобы он

отошел подальше и пытается выбраться сама из могилы. Когда убеждается в том, что она нуждается в его помощи, то Адхам помогает ей. Малика Хубан узнав об искренности чувств Адхама, принимает решение выйти за него замуж. Сообщается о совершении *некаха*. Совершение *некаха* является обязательным в мусульманском мире, ибо именно через него узакониваются отношения между мужчиной и женщиной, что имеет глубокий нравственно-воспитательный характер.

Основной герой «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» султан Ибрахим. Образ суфия раскрывается посредством передачи его набожности. Так, сказитель подчеркивает, что Султан Ибрахим до избрания правителем ночами не спал, проводя время за молитвами. Став правителем он совершает много благотворительностей. Он становится известным всему миру: «*Бу Ибраһимни мәширқдин та мәғрибкә ййилди*» (Этот Ибрахим стал известен от востока до запада). Здесь создан образ суфия, который добровольно выбрал бедность. Это бедность материальная, означающая отказ от благ тленного мира и способствующая духовному возвышению личности. Мысли и дела человека всецело посвящены духовному совершенствованию. В изученных нами источниках подчеркивается, что человек – творение Аллаха, он всегда должен помнить об *ахирате* и он будет держать ответ перед Создателем за свои деяния. Выдвигается на первый план воспитательная функция подобных текстов.

В рассматриваемом источнике раскрываются такие черты морального облика Султана Ибрахима, как решительность и неотступность: так, чтобы его сбить с пути Истины перед ним появляется шайтан в облике человека, пытается разными уговорами повлиять на его решение. Каждый раз Ибрахим отказывается от его уговоров, поняв, что перед ним искуситель. Испытав трудности, через семь лет он достигает Мекку. Чтобы показать набожность Ибрахима ибн Адхама сказитель подчеркивает, что он на каждом шагу читает два *рака 'ата намаз* и произносит *зикр*. В концовке текста подчеркивается, что Ибрахима хоронят именно пророки, святые и ангелы. Посредством вещего сна передается, что он за веру награжден раем [Кисса-и Ибрахим ибн Ахам].

В образе Ибрахим ибн Адхама в первую очередь, просматривается его добровольная бедность, набожность, духовная чистота. Как повествуется в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», Султан Ибрахим отрекается от трона, обменявшись одеждой с одним из рабов, присматривавшим за его скотом в пустыне, идет пешком в Мекку. Согласно шариату, состоятельный человек, намеревавшийся совершить хадж, должен дать свободу рабу. Так, Султан Ибрахим дарует свободу рабу, который пас скот. Прибыв в Мекку, Султан Ибрахим живет в руинах, днем уходит в пустыню и приносит в базар дров. На вырученную сумму от продажи дров он покупает хлеб и делит на три части: часть отдает сиротам, часть вдовам и третью часть дервишам. Посредством его действий сказитель продемонстрировал благотворительную миссию суфия и добровольную бедность. Как выше отмечали, он на каждом шагу читает два *рака 'ата намаз* и произносит *зикр*. Основа пути Накшбандийа, как пишет О.Ф. Акимущкин, «*страстное влечение к Истине и тихий (хафи, хафийа) зикр*». Основополож-

никами *тариката* использовалось выражение «Выбей, вырежь в своем сердце поминание имени Божьего» [Акимушкин 2006, 300]. По-нашему мнению, герой повествования Султан Ибрахим, следует именно этому правилу. Судя по тексту «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», он практикует именно тихий *зикр*.

Заключение

В заключении хотелось бы отметить, что в изученных нами источниках XVIII-XIX вв. раскрыт нравственный облик суфия. Сведения из источников, на которых мы опирались в процессе работы, способствовали шире рассмотреть вопросы, затрагиваемых в наших изысканиях. Посвятить себя поискам Истины может только посвященный. Согласно сведениям из изученных источников, избранный получает направление из *гайба*, которого слышит только посвященный. Большинство из суфиев проходит школу наставника Хыдра. Это путь получения знания путем традиции Увайсийа. Часть суфиев совершенствует знание двумя способами: наставничеством духа святого, чаще всего им выступает Хадрат-и Хыдр. И, учением *муриида* из числа живых святых. Суфий проходит сложный путь. Преодолеть трудности многолетнего испытания помогает лишь его вера, правила *тариката*, представителем которого он является и его стремление к совершенствованию. В этом процессе немаловажную роль играет наставник. В начале пути, когда *мурид* должен пройти очищение посредством уединения, поддержку оказывает *муриид*. Специалисты отмечают сложность сорокадневного уединения. Такое суровое испытание проходят благодаря наставнику. В период совершенствования неофит полностью подчиняется воле учителя и выполняет порученную ему работу. Только достигшие совершенства – *инсан-и камил*, получает право иметь своих *муридов*. Этот путь – путь очищения от грехов, предполагает в первую очередь, отказ от материальных благ мира, т.е. добровольная бедность. По-мнению суфиев, материальное богатство этого мира отвлекает от истинных его намерений. Они выдвигают доктрину отказа от богатств временного мира и стремления к богатствам вечного мира. Все эти постулаты выступают теми аспектами нравственного очищения и духовного роста, о которых повествуется в письменных источниках XVIII-XIX веков.

Библиография

- Акимушкин, О. 2006. 'Накшбанд'. *Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь*. Москва, Восточная литература, Т. 1, 655 с.
- Акимушкин, О. 2006. 'Накшбандийа'. *Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь*. Москва, Восточная литература, Т. 1, 655 с.
- Бабаджанов, Б. 2006. 'Ишкийя'. *Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь*. Москва, Восточная литература, Т. 1, 655 с.
- Бабаджанов, Б. 2006. 'Хусайнийя' (2). *Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь*. Москва, Восточная литература, Т. 1, 655 с.
- 'Дивана Машраб'. Жизнеописание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае. 1915. С тюркского перевел и снабдил примечаниями Н.С. Лыкошин. Самарканд, Типо-литография т-ва «Б.А. Газаров», 244 с.; рукопись «Диван-и Машраб» из частной коллекции, 212 л.

‘Дивана Машраб’. Жизнеописание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае. 1915. С тюркского перевел и снабдил примечаниями Н.С. Лыкошин. Самарканд, Типо-литография т-ва «Б.А. Газаров», 244 с.

‘Диван’ Хушхала’, Гариби из частной коллекции Ш.Х. Вахидова, 150 л.

‘Диван-и Машраб из частной коллекции Д.М. Райханова’.

‘Кисса-и Ибрахим ибн Адхам’. Рукопись ИВ РУз, инв. № 4035/1, 84 л.

Transliteration

Akimushkin, O. 2006. ‘Naaqshband’ [Naqshband]. *Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii, Entsiklopedicheskiy slovar’*, Т. 1. Moskva, Vostochnaya literatura, 655 s.

Akimushkin, O. 2006. ‘Naaqshbandiya’ [Naqshbandiya]. *Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii, Entsiklopedicheskiy slovar’*, Т. 1. Moskva, Vostochnaya literatura, 655 s.

Babadjanov, B. 2006. ‘Ishqiya’. *Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar’*, Т. 1. Moskva, Vostochnaya literatura, 655 s.

Babadjanov, B. 2006. ‘Khusayniya’ (2). *Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskiy slovar’*, Т. 1. Moskva, Vostochnaya literatura, 655 s.

‘Diwan-i Mashrab’. Zhizneopisanie populyarneyshego predstavatelya mistitsizma v Turkestanskom krae. 1915. S turkskogo perevel i snabdil primechaniyami N. Lykoshin Samar-kand, Tipo-litografiya t-va “B. Gazarov”, 244 s.; rukopis’ “Diwan-i Mashrab” iz chastnoy kollektzii, 212 l.

‘Diwana Mashrab’. Zhizneopisanie populyarneyshego predstavatelya mistitsizma v Turkestanskom krae. 1915. Жизнеописание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае. С тюркского перевел и снабдил примечаниями Н.С. Лыкошин. Самарканд, Типо-литография т-ва «Б.А. Газаров», 244 с.

‘Diwan’ Khushhala Garibi iz chastnoy kollektzii Sh. Vakhidova, 150 l.

‘Diwan-i Mashrab’ iz chastnoy kollektzii D. Raykhanova.

‘Qissa-i Ibrahim inb Adham’. Rukopis’ IV RUz. Inv. No 4035/I. 84 l.

Түйін

Молотова Г.М. XVIII-XIX ғасырлардағы жазба дереккөздердегі сопылардың адамгершілік келбеті

Орталық Азия халықтарының рухани өмірі аспектілерінің бірі болған адамгершілік мәселесі «Диуан-и Машраб», Хушхал Ғарибийның «Диуаны», «Қисса-и Ибрахим ибн Әдхам» сияқты XVIII-XIX ғасырлар жазба деректерінде сақталған деректер негізінде қарастырылды. Аталған дереккөздерде сопылардың моральдық келбетіне ерекше назар аударылды: ол бұл әлемнің байлықтарына болған қызығушылығы тәрізді міндерден арылуы керек, өз білімін кемелетке жеткізу, қайырымдылықпен айналысу және өзін Жаратқанға толық арнау керек.

Түйін сөздер: жазба дереккөздер, суфизм, Орталық Азия, Шығыс Түркістан, увайсиия, дастан, *муридтік* Институты.

Summary

Molotova G.M. The Moral Shape of Sufi in the Written Sources of 18–19th Centuries

The question of morality as one of aspects of spiritual life of the peoples of Central Asia was examined on the basis of the XVIII–XIX centuries such written sources as “Diwan-i Mashrab”, “Diwan” by Hushhal Gharibi, “Qissa-i Ibrahim ibn Adham”. In the specified sources special attention is given on moral image of a Sufi: he must to be exempted from such defects – attachment to richness of the smouldering world, to improve the knowledge, to do charity work and to completely devote himself to thoughts of the Creator.

Keywords: Written Sources, Sufism, Central Asia, Eastern Turkestan, Uwaysiya, *dastan*, Institute of knowledge transfer.

*Жанар Мұстафина, Қарлығаш Борбасова (Алматы, Қазақстан),
Асылбек Мәден (Ақтөбе, Қазақстан)*

БУДДИЗМ СИМВОЛДАРЫНЫҢ ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Аннотация. Мақалада буддизмнің діни символдары Будда, оның ізбасарлары және басқа адамдар арасындағы вербалды емес коммуникация түрлерінің бірі ретінде қызмет ететін семиотикалық белгілер ретінде қарастырылады. Мақала мақсаты – буддизм символдарының діни-философиялық мәнін ашу болғандықтан, әрбір символға жеке талдау жасалынды. Зерттеу барысында символдардың буддизм ілімі мен оның ізбасарлары арасындағы вербалды емес коммуникацияның арнайы сакралды тілі және буддизм дінінің дүниетанымы мен ділін айқындайтын діннің терең мағыналы өзегі ретіндегі қызметі сипатталды. Сонымен қоса, мақалада символдардың көптүрлі семиотикалық мағынасына да ерекше мән берілді.

Қазақстан аймағында табылған буддистік храмдар, мүсіндер, жартастарға қашалып салынған суреттердің діни мән-мағыналары толық ашылған жоқ. Мақала авторлары буддизмнің діни символдарына жалпылама талдау жасай отырып, болашақта аталған тарихи ескеткіштерді зерттеудің өзектілігін көтереді.

Әлемдік діндердің символдары сияқты буддизм символдары да мейірімге, жанашырлыққа, төзімділікке шақырумен, зұлымдық жасамау, қандай да болсын тіршілік түріне қиянат келтірмеу, күш көрсетпеумен, бейбітшілікке шақырумен ерекшеленеді. Алайда буддизм символдарының басты идеясы – адамды өзін жетілдіруге, сансара тізбегінен құтылып, нирванаға жету болып табылғандықтан, «ахимса», «карма», «сансара» түсініктеріне көп мән берілді.

Түйін сөздер: символдар, буддизм, триратна, дхарма, ваджра, свастика, сансара, мандала.

Кіріспе

Буддизм өз бастауын б.з.д. VI ғасырлардан алады және ол сынақтардан өту, Нирванаға жету, рухани жаңғыру жайында өзінің ілімдерін таратқан Үндістанда Сиддхартта Гаутаманың есімімен байланысты. Сиддхартта ілімдерін таратуда шәкірттерінің өзінің бейнесін қолданғанын құптамады және оны жүзеге асыру үшін әртүрлі белгілерді пайдаланды. Будда «рухани оянғаннан» кейін Құдай оған бірнеше сыйлар тарту етті және олар буддизм дінінің ерекше рәміздер тобын құрады. Буддизмнің осы діни символдарының мазмұны мен мәнін біз осы мақалада қарастырамыз.

Сиддхартта Гаутама сондай-ақ, өзінің шәкірттерінің, ізбасарлары мен оны құрмет тұтатындардың оған табынғанына қарсы болды. Сондықтан оның бейнесі бар суреттер, ілімдерінің бейнелері оның өмір сүрген кезеңіне жатпайтынын айта кеткен жөн. Сондай-ақ, Гаутама өзінің уағыздарындағы айтар ойларын метафоралы түрде білдіріп, белгілі образдарды қолданған болатын.

Буддизмнің негізгі рәміздері мен олардың мән-мағынасы Гаутама қайтыс болғаннан кейін ғана белгілі болды. Олар көбіне оның өмір философиясын білдірді. Буддизмнің ең көне қасиетті белгілеріне – ступа (сыйыну орны) және дхарма дөңгелегі жатады.

Буддизм жан-жаққа таралып, әртүрлі ілімдерге бөлінген сайын, оның рәміздері де барған сайын арта түсті. Ғасырлар бойы әр түрлі мәдениеттермен байланысқа түсіп, олардың элементтерін өзіне алып отырды.

Әдіснама

Зерттеу нәтижелерін алу барысында компаративистік, құрылымдық-функционалдық, тарихилық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, диалектикалық және салыстырмалы талдау, жалпылау, жүйелеу, формальді-логикалық операциялар пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Буддизмнің діни символдарына арналған арнайы еңбектер жоқ деп айтсақ қателеспейміз. Алайда бұл діннің символдарын буддизм тарихына, іліміне, өнеріне арналған еңбектерден, зерттеулерден кездестіруге болады. Бұл мақалада Роберт Фишердің, Байрон Г. Иэрхарттың, Роберт Турманның, Гари Гэхтың, Дж. Фаррер-Холлстың, О. Вовктың, А. Құлсариева, А. Құрманалиева, Қ. Бағашаров, Д.М. Кокееваның [Кокеева 2012], Ш.С. Рысбекова, Қ.М. Борбасова [Рысбекова & Борбасова 2013], Б.Қ. Бейсенов пен А.Р. Игисенованың [Бейсенов & Игисенова, 2015], зерттеулері жұмысымыздың теориялық-методологиялық негізін айқындауға септігін тигізді.

Жоғарыда айтып кеткендей, Будда өзінің бейнесін салдыруға қарсы болғандықтан, оны бейнелеу үшін әр түрлі кезеңдерде келесідей қасиетті символдар пайдаланылды:

Буддизмнің 8 ізгі символы

Тибеттік аңыздарға сүйенсек, Буддаға «шындық» ашылған кезеңде, оған 8 ізгі таңба түсірілген болатын. Бүгінде буддизмнің бұл игі рәміздері Тибетте және осы ілім таралған елдерде көптеп кездеседі. Тамырлары ежелгі дәуірлерде жатқан бұл рәміздер буддизммен қатар, индуизм мен джайнизмде де кездеседі. Сонымен қатар, оларды буддистер храмдарының қабырғаларында және Гаутама ілімдерін ұстанушылардың үйлерінен көруге болады.

Алтын балықтар

Буддизмнің бұл символы Нирванаға жетуді және Сансараның мұхитын еңсеруді білдіреді. Буддизмнің жазбаларында Нирванаға келу – Сол бір Жағалауға жетуді білдіреді. Бұл жердегі «Жағалау» ұғымы Құмарлық әлемін жеңгенді білдіреді. Буддизмдегі Құмарлық әлемі 6 жолдан тұратын Біздің түпсанамыз Пішіндер Әлемімен тығыз байланысты және қайта туылумен тікелей байланысты (Сансараның мұхиты). Осы «мұхитты» бойлай жүзіп келе жатқан адамдар әрқашан Құмарлық әлеміне түседі. Пенделік құмарлығын жеңе білген адам ғана осы мұхитты жүзіп өте алады. Пенделік құмарлықты жеңуді білдірген алтын балықтардың мағынасы осындай философиядан туындаған. Балықтар мұхиттан қорықпайды және кез-келген бағытта жүзе береді. Ал алтын түс – рухани тәжірибе жолындағы қажырлы еңбекті білдіреді. Балықтың бір емес, екеу болып бейнеленуінің астарында рухани тәжірибе барысында

тек дұрыс өмір сүруді үйреніп қана қоймай, данагөй болуға тырысу мазмұны жатыр. Жалпы, буддизмде «Балық» символының бірнеше түсіндірмелері бар. Тарихшылардың пікірінше, «Алтын балықтар» Үндістанның екі өзенін: қасиетті Гангты және оның ең ұзын және терең тармағы – Ямунаны білдіреді. Бұл белгіні буддизм пайда болғанға дейін осылай түсіндіріп келген. Сол кезде бұл өзендер адамның эфирлік денесіндегі сол және оң арналарды бейнелейтін. Мысалы, ежелгі мәтіндерде екі «алтын балық» Құтқарушының көздеріне теңелді (happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma). Енді бір деректерде Будданың табанында бейнеленген балықтар жердегі қалаулардан бас тартуды [Вовк 2006, 235] және тәуелділік пен құштарлықтан арылуды білдіреді [Андреева 2000, 432].

Лотос

Аппақ қардай, қызғылт немесе көк лотос – Батыста гүлдердің ханшайымы болған нәзік хош иісті раушан гүлі сияқты Шығыстың қасиетті патшайым гүлі болды. Оның бейнесін үнді және Оңтүстік-Шығыс Азия храмдарынан көруге болады. Лотос, шығыс демиург-құдайларының басты атрибуты, олардың тазалығын, пәктігін және қуатты шығармашылық энергиясын білдіреді. Сондай-ақ, лотос – дененің, сөйлеудің, сананың толық тазартылуын білдірді [happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma].

Лотостың жапырақтары, гүлдері мен жемістері шеңберді құрағандықтан, ол мінсіздіктің эмблемасы болып табылады. Буддизмнің негізін қалаушы Гаутама ханзадасы суреттерде көбінесе осы гүлдің жапырақшаларымен қоршалыады. Күн сәулесін еске түсіретін лотос жапырақшалары өмірдің қайнар көзін бейнелейді, ал қорапшасындағы оның тұқымдары Ежелгі Египет, Үндістан, Қытай және Жапон мәдениеттерінде құнарлылықтың, туылу мен қайта туылудың символы болып саналады. Тибеттік дәстүрде лотос өткенді, қазіргіні және болашақты біріктірген өмір дөңгелегін білдірді [Андреева 2000, 292].

Лотостан өрілген азагүлдер мен лотостан жасалған декоративті аза тұту атрибуттары жерлеу рәсімдері кезінде қайта тірілуді білдіретін белгі ретінде қолданылады. Шығыс халықтарының мифологиясындағы алғашқы хаос арасынан өсіп шыққан лотос – ғаламның ортасын білдірді.

Ежелгі үнді мифі бойынша, таңғажайып алып лотос алғашқы пішінсіз таза сулардың арасында демалып жатқан ұлы Вишнудың кіндігінен өсті және оның жайылған мыңдаған жарқыраған гүл жапырақтарынан ғалам пайда болды деседі. Үндістанда қасиетті Ганг аңғарларында өскен лотостың қызғылт-қызыл түрі құдайлықтың мінсіздігінің және адамның рухани дамуын білдірді. Буддизмдегі қызғылт үнді лотосы – Будданың өзінің эмблемасы. Будданың өміріне арналған аңыздарда ханзада дүниеге келген сәтте аспан бұзылып, кенеттен лотостардың керемет жаңбырының жауғандығы айтылады. Содан бері оның өміріндегі барлық маңызды оқиғалары кезінде лотос жаңбыры төгілген. Сондай-ақ, лотос Будданың алғаш рет нирванаға жеткен бақытты күйімен байланыстырылады.

Ежелгі Мысырда перғауындардың патшалық билігінің символына айналған лотос, тиындарға құйылып, оның бейнесі қасиетті ыдыстарға түсірілді. Одан

бөлек, иероглиф түрінде бейнеленген лотос – «бақыт» түсінігін білдірді. Лотос күнделікті өмірде де барлық жерлерде қолданыс тапты: оның гүлдерінен гүл шеңберлері тоқылды, тұрғын үйлер мен қабірлер лотос гүлтізбектерімен безендірілді, күнделікті аста оның тұқымдары, жапырақтары мен тамырлары қолданылды. Сондай-ақ, лотос медицинада да пайдаланылды [Вовк 2006, 147-148].

Кейбір деректерге сүйенсек, шығыс дәстүрі лотосты адамның рухани өсуінің: надандық кезеңі, оны жеңуге деген жігерлілік және қол жеткізген түсінігі кезеңін белгілеу үшін қолданған. Табиғаттың үш элементі: *су, жер, ауада* өмір сүрген лотос сияқты, адам да *материалдық, интеллектуалдық және рухани* әлемде өмір сүреді. Тамырлары балшықта, алайда су арқылы өсіп, судың үстінен ақ, көк немесе қызыл гүл болып шығатын лотос тәрізді, адам да білместіктер мен қателесулерінен кейін рухани жарыққа қарай ұмтылады. Лотос мандала күйінде бейнеленеді. Оның батыстық аналогиясы – роман өнеріндегі мандорла, сонымен қатар, жердің (шаршының) аспанмен (шенбер) қиылысуы күйінде бейнеленіп, қайта туылудың белгісі болды [Андреева 2000, 291-293].

Игі қолшатыр

Буддизмде бұл рәміз сананың түнекке түсуінен және азаптан қорғайды деп саналады. Бұл – тіршілікті аурудан және сәтсіздіктен, сондай-ақ сансараның қайғы-қасіреттері мен қиындықтарынан қорғайды деп есептеледі.

Дәстүр бойынша, қолшатыр асыл тектілік, айрықша байлық пен патшалық билікті, қоғамдағы орнын білдіріп тұратын символ. Оның айқын көрінісін Шығыс тәжірибесінен көре аламыз. Мысалы, патша не патшайымды қоршаған, не сонынан ерген қолшатыр ұстап тұрған қызметшілері неғұрлым көп болғаны, патшайымның соғұрлым мәртебесінің соншалықты жоғарырақ болғанын білдіреді. Батыста қолшатыр мұндай мазмұнға ие емес, оның тек практикалық жағы ғана қолданылады.

Қолшатыр – бұл даңқ пен құрметтің белгісі, сондықтан ол ерте буддизмде басты рәміздердің біріне айналды. Бірде құдайлардың иесі Махадева Буддаға басына тағатын әшекейі ретінде қымбат ақ қолшатыр сыйлады. Мұндай қолшатыр осы және кейінгі өмірде аурудан, қараңғы күштердің әсерінен, азап шегуден, ақымақтықтан, ашуланудан, қызғаныштан қорғайды деп саналды.

Қызыл немесе сары түсті үлкен қолшатырлар көбінесе басты лама тағының үстіңгі жағына, сондай-ақ монастырьлар мен храмдардағы басты ийдам бейнесі үстіне ілінеді. Қолшатырдың жоғары конструкциясы – даналықтың рәмізі, ал оның шеттеріне бүрмеленіп ілінген жібек маталары – жанашырлықты білдіреді [happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma].

Бағалы ваза – буддизмде сарқылмас байлықты, гүлденуді, ұзақ өмірді және пенделік игілік істерді білдірді. Аңыз бойынша, Шадана құдайы Буддаға оны мойынға тағатын әшекей ретінде сыйлаған. Буддизмнің басқа да қасиетті рәміздері сияқты, бұл зат – өмірдің барлық саласында байлық пен молшылықтың белгісі және ол адамның қалауы мен мақсатына жетуге көмектеседі.

Буддизм рәсімдерінде бағалы ваза жиі қолданылады. Бұл ешқашан сарқылмайтын ыдыс болып саналады, өйткені ондағы сый-тартулар, асыл заттар еш уақытта бітпейді. Буддистердің түсінігіндегі асыл заттар, ең алдымен, ояну және даналық екенін түсіну керек. Сондықтан әрбір буддист тек игі істер жасап қана қоймай, шыдамдылықты күшейтіп, өткен күнәлары үшін қайтарылған теріс кармаға табандылықпен шыдауы керек [happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma].

Қабыршақ (шанкха)

Шығыс діндерінде созылған түтікше тәрізді бұралған ұлу қабыршағы қасиетті мағынаға ие. Оң жаққа бұралған спираль тәрізді ақ қабыршақ Будданың рухани оянуы, яғни сансарадан нирванаға апарар нышандардың бірі [Вовк 2006, 237]. Сонымен қатар, бұл белгі барлық адамдардың «оянуға» мүмкіндігі бар екендігін жеткізеді. Ежелгі уақытта қабыршақ үрмелі музыкалық аспабы функциясын атқарды, оның даусы барлық жерге таралып жететін болған. Сондықтан да кейбір дәстүрлерде мұндай ұлу қабыршағы рәсімдік музыкалық аспап ретінде қолданылған. Ұлу қабыршағының осы бір қасиетімен байланыстырылған буддистік ілімдер де жан-жаққа жетіп, тарап, барлық тіршілік иелеріне надандық түсінен оянуға шақырды. Индуизмде оның дыбысы ғарыштың ырғақты соғуымен, Вишну тынысымен және құдайлық «аум» сөзімен ассоциацияланды [Вовк 2006, 237]. Табиғатта, әдетте, солға бұралған спираль тәрізді қабықшалар көптеп кездеседі. Спиралі оң жаққа бұралған қабықшалар – сирек кездесетін құбылыс. Сондықтан да осындай қабықшаларды адамдар қасиетті белгі ретінде тұтты

Оның спиральды бұрылымдары күннің шығуы мен батуын білдіріп, Күн, Ай, жұлдыздардың, планеталардың қозғалыстарымен, пайда болу және жойылу циклдерімен байланыстырылды [happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma].

Шексіз түйін. Әлемдік діндердің әрқайсысында түйін өзіндік ерекше символдық мәнге ие болды. Әл-ауқатты, материя бірлігін, сонымен қатар уақыттың өтпелілігін, өзгермелігін және иллюзорлық табиғатын [Вовк 2006, 498] білдіріген түйін символы буддизмде – өмір айналымының шексіздігі мен карама-қарсы бастамалардың күрделі байланысын, сонымен қатар Будданың жанашырлығы мен даналығын білдірді. Дәстүрлі үнді, қытай, тибет және монғол мәдениеттерінде бұндай түйін шексіздікті білдірді. Бұл символдың өмір ағымымен және күрделі рухани ізденістермен байланыстырылған басқа да түсіндірмелері бар [happywitch.ru/blog/simvoly-buddizma]. Шексіз түйіннің практикалық мәніне тоқталсақ, түйінді сәттілікке, басқа мақсаттарды да көздеп байлайды.

Дхарма дөңгелегі (Дхармачакра). Шығыс діндерінде, әсіресе индуизм мен буддизмде айналмалы дөңгелек уақыттың айналуымен, адам кармасымен, туылуымен, өлімімен және қайта туылуымен байланысты болды [Вовк 2006, 445]. Буддаға «шындық» ашылғаннан кейін, Брахма оған дхарма дөңгелегін беріп, басқаларға осы дінді үйретуді сұрады [Рысбекова, Борбасова 2013, 247].

6-8 сым шабағы бар дөңгелектерді ежелгі үнді храмдарынан кездестіруге болады. Буддизмнің символы болған Сансара дөңгелегі туу мен өлімді, яғни үздіксіз айналымды білдірді.

«Дхарма» сөзі санскриттің dhar («қолдау») сөзінен шыққан. Кең мағынада бұл моральдық нормаларға сәйкес дұрыс әрекет етуге көмектесетін дінді білдіреді. Дөңгелек үш бөліктен тұрады: дөңгелек күпшектен, дөңгелек жиектен және сым шабақтардан. Бұл буддистік белгілер осы сенімнің негізгі қағидаларын білдіреді. Дөңгелек күпшегі – бұл моральдық тәртіпті білдіреді және ақыл-ойды тұрақтандыратын сенім символы. Шеңбер жиек бұл – дөңгелекті қозғалтатын концентрация. Ал дөңгелектегі 8 сым шабақ Будданың даналығы мен игілікті сегіз жолын білдіріп тұр.

Қорытынды

Б.з.д. бірінші мыңжылдықтың ортасында қалыптасқан буддизм діні (модернистік ағымдарды алмағанда) оның ілімдері және символдары осы күнге дейін өзгерістерге ұшырамай, сол қалпында, бастапқы мән-мағынасын сақтап келуде. Символдар қай дінде болмасын, Құдай мен адам, дін мен сенуші арадағы вербалды емес коммуникацияның құралы болып табылатыны сөзсіз. Сондай-ақ, символдарды – діннің қасиетті тілі деп айтсақ та қателеспес едік. Символдар арқылы діннің негізгі идеясын, мақсатын, қасиетті кітаптарындағы айтар ойларын, тарихын, алғашқы түсініктерін, сенімдерін, мифологиясын, дүниетанымын, мәдениетін, т. б. байқауға болады. Ғасырлар бойы, заман өзгерістеріне қарамай, бастапқы мазмұнын сақтап келген буддизм символдары өздерінің өміршендігін дәлелдеді.

Әр түрлі діндердің символдарын салыстыра келе біз зерттеу барысында төмендегідей тұжырымдарға келдік:

- барлық діндерге тән ортақ адамзаттық құндылықтардың әр түрлі өзіне тән түсіндірмелері бар, сондықтан оларды барлығымыз білгеніміз жөн. Себебі қазіргі жаһандану заманында Х. Ортега-и-Гассет айтқандай массаға (біркелкі адамға) айналаған Батыс қоғамы жасаған тұрпайы мәдениет туындыларын тұтыну сияқты көріністердің алдын алу керек. Бұл түйін біз талқылап отырған діни символдар тақырыбының өзектілігін дәлелдей түседі.

- Қазіргі кезде мұражайлардағы өнер шығармаларының сюжеттері мен мазмұнын, мәнін түсіну үшін кез келген адам тым болмаса жалпы діни символдардың әліппесімен таныс болғаны дұрыс. Бұл әр адам үшін кез келген ортамен тіл табысуына мүмкіндік береді. Әр елдің дінін, салт-дәстүрін құрметтеуге, оларға түсіністікпен қарауға, басқа ұлт немесе дін өкілін ренжітіп алмауға, жалпы дүниетанымдары туралы хабардар болу үшін бұндай білімнің болуы маңызды деп ойлаймыз.

- Тағы бір атап өту керек мәселе Қазақстан аймағында буддистік храмдар, мүсіндер, жартастарға қашалып салынған суреттердің ешқайсысына символдық талдау жасалған еңбектер жарық көрген жоқ. «Жетісу жерінде буддизм қолтаңбасы сақталған көптеген археологиялық ескерткіштер табылды.

Зерттеу деректерінде буддизм Қытайға Орта Азия арқылы Үндістаннан келгені көрсетілген. Сондықтан бұл діннің іздері сақталған, оны соғдылықтар таратқан, бұны Шығыс Түркістаннан табылған түркі тіліндегі жазулар дәлелдейді» [Орынбеков 2002, 56]. Зерттеулердің барлығы буддизмнің Қазақстан аймағында болғандығын дәлелдейтін тарихи деректермен шектеледі. Сондықтан бұл зерттеу жұмысы өз еліміздегі бар буддистік тарихи ескерткіштердегі суреттер мен белгілердің, жазулардың діни – философиялық мәнін ашудың бастамасы болар деген үміттеміз.

Библиография

- Абаева, Л. и др. 1992. 'Буддизм'. Словарь, год общ.ред. Жуковской Н.Л. и др. М., «Республика», 287 с.
- Бағашаров, Қ. 2014. 'Діни толеранттылық және әлемдік діндер (буддизм, христиан, ислам)'. А., «Көкжиек» баспасы, 40 б.
- Бейсенов, Б. & Игисенова, А. 2015. 'Әлемдік дін: буддизм', оқу құралы. А., Қазақ университеті, 92 б.
- Вовк, О. 2006. 'Энциклопедия знаков и символов'. М., Вече, 528 с.
- Гэх Гари. 2005. 'Буддизм'. Пер. с англ. С. Зубкова. М., АСТ, Астрель, 393 с.
- Evans-Wentz, W. & Kazi Dawa-Samdup. 2006. 'The Tibetan Book of the dead' (Тибетская книга мертвых), Пер. с англ. О.Т. Тумановой. М., Фаир-Пресс, 384 с.
- Кокеева, Д. 2012. 'Үнді дінінің тарихы', оқу құралы. А., Қазақ университеті, 183 б.
- Колчигин, С. 1997. 'Загадка Будды (Книга-гиотеза)'. Алматы, Издание Института философии МН-АН РК, 128 с.
- Құлсариева, А. & Құрманалиева, А. 2008. 'Эстетика және діни өнер', оқу құралы. Алматы, Қазақ университеті, 92 б.
- Рысбекова, Ш. & Борбасова, К. 2013. 'Духовные ценности буддизма и его влияние на развитие социально-культурных качеств человека. Буддизм Ваджраяны В России'. *Исторический дискурс и сопредельные культуры*. Коллективная монография. Москва, Алмазный путь, 512 с.
- Торчинов, Е. 2008. 'Краткая история буддизма'. СПб., Амфора, ТИД Амфора, 430 с.
- Фишер Роберт, Е. 2001. 'Искусство буддизма'. М., СЛОВО/SLOVO, 224 с.
- Шантепи де ля Соссей, Д. 1992. 'Иллюстрированная история религии'. М., 416 с.
- 'Энциклопедия символов, знаков, эмблем'. 2000. Сост. В. Андреева и др. М., Локид, Миф, 576 с.
- 'Энциклопедия мистических терминов'. 2000. Сост. С. Васильев и др. М., Локид, Миф, 576 с.
- Фаррер-Холлс, Дж. 2005. 'Мудрость буддизма: Иллюстрированная энциклопедия'. Пер. с англ. М., «Омега», 192 с.

Transliteration

- Abayeva, L. i dr. 1992. 'Buddizm' [Dictionary]. Slovar, Pod obshch. Red. Zhukovskoy N.L. i dr. M., «Respublika», 287 s.
- Бағашаров, Қ. 2014. 'Діни толеранттылық, және әлемдік діндер (буддизм, христиан, ислам)' [Religions Tolerance and World Religions (Buddhism, Christians, Islam.)]. А., «Көкжиек» баспасы, 40 б.
- Beysenov, B. & Igisenov, A. 2015. 'Әлемдік дін: буддизм' [World Religion: Buddhism: Text book], оқу қуралы. А., Qazaq ýniversiteti, 92 б.
- Vovk, O. 2006. 'Entsiklopediya znakov i simvolov' [Encyclopedia of Signs and Symbols]. М., Veche, 528 s.
- Gekh Gari. 2005. 'Buddizm' [Buddhism]. Per. s angl. S. Zubkova. М., AST, Astrel, 393 s.

- Evans-Wentz, W. & Kazi Dawa-Samdun. 2006. 'The Tibetan Book of the dead (Tibetskaya kniga mertvykh)'. Per. s angl. O.T. Tumanovoy. M., Fair-Press, 384 s.
- Kokeyeva, D. 2012. 'Yndi dininiñ tarikhı' [History of Indian Religion], oqı quraly. A., Qazaq ıversiteti, 183 b.
- Kolchigin, S. 1997. 'Zagadka Buddy (Kniga-gipoteza)' [The Riddle of the Buddha (Book-Hypothesis)]. Almaty, Izdaniye Instituta filosofii MN-AN RK, 128 s.
- Qulsarıeva, A. & Qurmanalıeva, A. 2008. 'Estetika jáne dini óner' [Aesthetics and Religious art: Text Book], oqı quraly. Almaty, Qazaq ıversiteti, 92 b.
- Nırysheva, G. 2006. 'Dkhammapada' [Dhamapada]. *Əl-Farabi*, №1, 21-27 bb.
- Rysbekova, SH. & Borbasova, K. 2013. 'Dukhovnyye tsennosti buddizma i yego razvitiye v sotsial'noy i kul'turnoy zhizni' [The Spiritual Values of Buddhism and its Development in Social and Cultural Life. Vajrayana Buddhism in Russia. Historical Discourse and Interconnected Culture]. Kollektivnaya monografiya. Moskva, Almaznyy put, 512 s.
- Torchinov, Ye. 2008. 'Kratkaya istoriya buddizma' [Brief History of Buddhism]. SPb., Amfora, TID Amfora, 430 s.
- Fisher Robert, Ye. 2001. 'Iskusstvo buddizma' [The Art of Buddhism]'. M., SLOVO/SLOVO, 224 s.
- Shantepi de Iya Sossey, D. 1992. 'Illyustrirovannaya istoriya religii' [Illustrated History of Religion]. M., 416 s.
- 'Entsiklopediya simvolov, znakov, emblem' [Encyclopedia of Symbols, Signs, Emblems] 2000. Sost. V. Andreyeva i dr. M., Lokid, Mif, 576 s.
- 'Entsiklopediya misticheskikh terminov' [Encyclopedia of mystical terms] 2000. Sost. S. Vasil'yev i dr. M., Lokid, Mif, 576 s.
- Farrer-Kholls, Dzh. 2005. 'Mudrost' buddizma: Illyustrirovannaya entsiklopediya' [The Wisdom of Buddhism: An Illustrated Encyclopedia]. Per. s angl. M., «Omega», 192 s.

Резюме

Мустафина Ж.Д., Борбасова К.М., Маден А.Т. Религиозно-философские смыслы символов буддизма

В статье религиозные символы буддизма рассмотрены как семиотические знаки, имеющие глубокую, религиозную нагрузку и выступающие как одни из типов невербальной коммуникации между Буддой, его последователями и людьми. Так как целью статьи явилось раскрытие основных идей религиозных символов буддизма, авторы описали глубокий смысл каждого символа отдельно. Символы рассматриваются в ракурсе сакрального языка, специфической, невербальной коммуникации между учением буддизма и его последователей, описывается глубокая, смысловая нагрузка, воссоздающая миропонимание и ментальность этой религии. В статье уделяется особое внимание множественности семиотического смысла символов.

Ключевые слова: символы, буддизм, триратна, дхарма, ваджра, свастика, сансара, мандала.

Summary

Mustafina Zh.D., Borbasova K.M., Maden A.T. Religious and Philosophical Meanings of the Symbols of Buddhism

In the article, the religious symbols of Buddhism are considered as semiotic signs which have a deep, religious burden and act as one of the types of non-verbal communication between the Buddha, its followers and people. Since the purpose of the article was to reveal the basic ideas of the religious symbols of Buddhism, the authors described the deep meaning of each symbol separately. Symbols are viewed from the perspective of the sacred language, specific, non-verbal communication between the teachings of Buddhism and its followers, described a deep, semantic load that recreates the worldview and mentality of this religion. The article pays special attention to the multiplicity of the semiotic meaning of symbols.

Keywords: symbols, Buddhism, triratna, dharma, vajra, swastika, samsara, mandala.

*Қуат Қабдолда, Шамшат Әділбаева,
Асқар Акимханов (Алматы, Қазақстан)*

ИСЛАМ ШАРИҒАТЫНДАҒЫ УАҚЫП ИНСТИТУТЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация. Берілген мақалада әлеуметтік-экономикалық маңызы зор уақып институтының тиімді қызмет етуінің бірден-бір кепілі ретіндегі заңнамалық негізі қарастырылған. Осы мақсатқа орай, біртұтас уақып жүйесінің сан ғасырлық тиянақталған тәжірибесін заңнамалық тұрғыда ғылыми саралау қажеттігі мен өзектілігі айқындалады. Бұл ретте, әу баста Шариғат заңына негізделген уақып тұжырымдамасы оның заңнамалық негізін тұрақтандырудың алғышарты болуы тиістігі алға тартылады. Әр түрлі қоғамдық-саяси жағдайлардың, ішкі-сыртқы факторлардың ықпалымен уақыптың мызғымас қағидасының бұзылуы, заңдық-хұқықтық мәртебесіне әр түрлі дәрежеде нұқсан келтірілуі көріністері мысалдармен бекітіледі. Әр заман сипатына қарай уақыптардың ерекшеліктері әр түрлі мақсатта пайдаланылып, ақыры, бұл жайттың уақыптарды басқаруды бір қолға жинап, орталықтандыру, уақып жүйесін билікке бағындыру бағытындағы ұмтылысқа желеу болғандығы дәйектеледі.

Түйін сөздер: уақып жүйесі, мәселенің заңнамалық негізі, уақып мүлкін тәркілеу, үздіксіз садақа, діни-қайырымдылық іс-шара, мұтәуәли.

Кіріспе

Берілген мақалада әлеуметтік-экономикалық маңызы зор уақып институтының тиімді қызмет етуінің бірден-бір кепілі ретіндегі заңнамалық негізі қарастырылған. Ислам тарихының алғашқы күндерінен пайда болған уақып институттары заңнамалық жағынан қорғалуы өте маңызды мәселе болып табылады. Өйткені, заңнамалық негіз пайда болған уақыптарды жүйелі және тиімді басқару байлықтың тең бөлінісін, өкіметтің жауапкершілігін азайтуды, мұсылман қауымының экономикасын жақсартып, нығайтуды қамтамасыз етуде аса маңызды роль атқарады [Deguilhem 1914]. Демек, уақыптардың уақып иелерінің ниетіне сай қызмет етуінің бір кепілі уақыптың заңнамалық негізін тұрақтандыру болып табылады.

Мақалада Мысыр, Сирия, Малазия, Түркия сынды мемлекеттердегі уақып институттарына, олардың заңнамалық негізіне сараптама, талдау жасалды. Әсіресе, республика болғанға дейінгі Түркия мемлекетіндегі уақып құрылымдарының мемлекет назарында болып, саяси ахуалға байланысты заңнамалық жағынан өзгеріске ұшырап отырғанына көз жеткізіміз [Шлықов 2007].

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Мақалада уақып институттарың заңнамалық негізіне тоқталып, сараптама, зерттеу жасалынды. Сонымен қатар, тарихи талдау, компаративистикалық, жүйелі талдау әдістері қолданылды.

Уақыптар: мәні, зерттелу жайы

Қасиетті Құранда дәулетті, әлді-ауқатты адамдардың, дүнияуи игілік иелерінің қоғамның тұрмыстық жағынан аз қамтылған бөлігіне қамқорлық жасауға тиістілігі анық айтылған. Демек, қайырымдылық ізгілік танытушылық қана емес, парыз болғаны. Осы тұрғыдан, Ислам жарлы-жақыбайларды қолдауға зор мән береді. Сондай қолдау, қамқорлық, қайырымдылық амал-әрекеттері алуан түрлі қаржы-қаражатқа тікелей байланысты болып келеді. Ал, қаржы-қаражат мәселесінде әділдік, теңдік, жөн-жосықтың сақталғандығы өте маңызды десек, оның заңнамалық жағын жеке, жете қарастыру қажеттігі туындайды. Бұл уақыпқа да қатысты мәселе.

ҮІІІ ғасырда пайда болған уақыптарды жүйелі және тиімді басқару байлықтың тең бөлінісін, өкіметтің жауапкершілігін азайтуды, мұсылман қауымының экономикасын жақсартып, нығайтуды қамтамасыз етуде аса маңызды роль атқарады. [Deguilhem 1914] Демек, уақыптардың уақып иелерінің ниетіне сай қызметін етуінің бір кепілі уақыптың заңнамалық негізін тұрақтандыру болып табылады.

Ислам қауымындағы уақып түріндегі қайырымдылықтың ерекшелігі сол – ол бірнеше буын ұрпақтың қамтамасыздығын дiттейдi. Яғни, уақып ретiнде танылған кез-келген қоғамдық игілік өзінің үздіксіз қызмет ететіндігімен сол кезеңдегі ғана емес, келешек ұрпақтың да қажеттігін өтейтіндігімен құнды. Мұсылман қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды роль атқарып келе жатқан уақыптардың осы қызметіне тарихтың өн бойында әр алуан тарихи-саяси, басқа да өзгерістер ықпалын тигізіп келді. Бұл жайттың болашақта ескеретін оң нәтижесі де, сабақ боларлық теріс салдары да болды. Осы сан ғасырлық тиянақталған тәжірибеге орай, әсіресе, қазіргі әлемдік өзгерістер аясында біртұтас уақып жүйесінің көрінісі ретінде олардың тиімді қызмет етуін қадағалау, соған байланысты туындайтын мәселелерді шешу тұрғысындағы заңдар мен ережелердің қалыптастырылуы, сонымен ресми айналысатын заңнамалық мекемелердің болуы, соған орай, осы мәселенің ғылыми негізделуі шарт.

Уақып мәселесі келелі зерттелген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы ғылыми жұмыстар уақып институтын, ең бірінші кезекте, заңнамалық тұрғыдан анықтап, зерделеуге бағытталды. Осы кезеңде дәстүрлі уақыптың заңнамалық нормаларын саралаған хұқықтанушылық жарияланымдар басым болғанын аңғаруға болады [Heffening 1987].

1926 жылы Мысыр мен Шамда ұрпаққа арналған уақыпқа (әл-уақф әл-зурри немесе әл-әһли) байланысты мәселе туып, оны заң бойынша жабуға тырысады. Бұған себеп болған жағдай уақып құрушылардың уақып шарттарына байланысты шарттарды бұрмалаушылығы болды. Атап айтқанда, уақып үлесін алушы ұрпақтарды еркек-әйел үлесі деп бөлу немесе бөтен жаққа шыққан қызға үлес берілмеу керек деген заңсыздықтарға баруы еді. Яғни, уақып шарттарын мирас шарттарына ұқсатудан туындаған болатын.

Әл-Азхардың атақты уақып заңнамасы мен мәселесі маманы, шейх Мұхаммед Фараж әл-Сәнһури жоғарыдағы мәселелерді шешіп, қарсы шыққандарға сауатты жауап береді. Ашып айтқанда, «ұрпаққа арналған

уақыптар» туыстық байланысты арттыратын үлкен жүйе екенін дәлелдейді [Сәнһури 2002].

Ислам әлеміне ғылыми көзқарас жанданып, аталмыш мәселені зерттеудің келесі кезеңіндегі уақыптардың қаржылық-экономикалық әлеуетін қарастыру, саяси-әлеуметтік қызметін талдау, гендерлік зерттеулер, ислам қалалары тақырыбын зерттеушілік те ірі уақыптарды басқару принциптері мен соған байланысты жемқорлық пен асыра пайдаланушылық, уақыптарды мұралау жүйесі, уақыпты басқару және реттеу қызметін және уақып алушыларды бақылау сияқты заңдық-хұқықтық мәселелерді айналып өтпеді [Kozlowski 1995]. Басым түрде шолу сипатындағы сол саяси-тарихи, әлеуметтік-экономикалық бағыттағы зерттеулердің осы кемшілігін заңтанушылар мен құқықтанушылардың ғылыми жұмыстары толықтырып отырды. Уақыптар туралы Заңдар, уақып жүйелерін қайта құру бойынша Мемлекеттік Заңдар мен өкімет Қаулыларын қарастырған еңбектерде уақыптарды тағайындау механизмінің заңдық-хұқықтық негіздерін, уақыптарды басқарушылардың сот және атқарушы билік органдарымен өзара қатынастарын заңдық-хұқықтық реттеу ерекшеліктері сияқты тұстар жете қарастырылды [Шлыков 2011].

Уақып жүйесінің қалыптасуы, заңды рәсімделуі, дамуы

Әлбетте, уақып пен заң арақатынасы мәселесін ғылыми негіздеу мақсатында әуелі әлемдік тәжірибеге жүгіну шарт. Бұл ретте, қай елде я мемлекетте болсын, уақып тұжырымдамасы, ең алдымен, Шариғат заңына негізделеді. Алла ризалығы үшін кез-келген жылжымалы һәм жылжымайтын мүлікті, одан түсетін түсімді қайырымдылық жолында үздіксіз пайдалануға бағыштағанда сол мүлікке қатысты меншік хұқы тоқтатылады: уақып мүлкін сол сәттен бастап сатуға, сыйға беруге және мұралауға болмайды. Яғни, ол уақып иесінің меншігі болуын доғарады, алайда, сонымен қатар, ол пайдалануға берілген, әрі қарай сол мүліктің түсімін, кірісін иеленетін тараптың да меншігіне айналмайды. Осы жазылмаған, бірақ, берік заң бір мағынасы «тоқтау, тежелу» деген ұғымды беретін «уақып» сөзінің өз бойында бекітілген екен [Торнау 1866]. Демек, уақып тұрғысындағы заңнама негізіне алынатын басты қағида да осы болуы тиіс және солай болды да. Және бұл үрдіс Пайғамбар (с.ғ.у.) заманынан күні бүгінге дейін маңыздылығы мен өзектілігін жойған жоқ. Мәселен, Малайзия мемлекеті мұсылмандары арасында осы анықтама заңнамалық тұрғыдан Селангор штатының «Уақып туралы» заңы (Enakmen Wakaf (Negeri Selangor) 1997/1999) ретінде қабылданған [Dahlan 2014].

Әу баста уақыптар мемлекеттің араласуынсыз, басым түрде, жеке тұлғалар тарапынан тағайындалып, басқарылды. Ислам хұқығы бойынша, орталық биліктің бұл тұрғыдағы ролі уақыптарды тағайындау мен оларды басқарудың заңдылығын қамтамасыз етуге және осыған қатысты ережелерге заңды күш дарытуға саятын. Тіпті, уақып мешітке бекітіліп берілген жағдайда да, көбіне-көп, оны дінбасшылыққа қатысы жоқ адамдар құрып, басқарған. Және уақып иесінің уақыпты басқарып, реттеуші мүтәуәли қатарында өзін бірінші етіп қоюына еш кедергі болмаған.

Құранда уақыптар туралы, әсіресе, олардың заңдық-хұқықтық мәртебесі туралы тікелей айтылмайды. Сондықтан, уақыптардың осы хұқықтық негізі

хадистерден – мұсылман қауымы өмірінің әр алуан қырлары егжей-тегжейлі сипатталған Мұхаммедтің (с.ғ.у.) сөздері мен істері туралы риуаяттардан – ізделді [Ибн Хаджар 2008]. Өйткені, сонау Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.у.) тіршілік еткен заманында болғандығы және оның тарапынан құпталғандығына дәлелдер табылған жағдайда Құранда сөз етілмеген салттар мен үрдістер, ережелер мен қағидалардың діни-хұқықтық тұрғыдан заңды деп танылуы мүмкін екендігі баршамызға белгілі.

Алғашқы уақыпты тағайындаушы Мұхаммед (с.ғ.у.) сахабаларының бірі Омар (581 – 644) болып саналады [Michon 1980]. Хадистердің бірінде айтылғандай, 629 ж. Омар пайғамбарымыздың кеңесімен өз жерін уақыпқа қояды да, уақыпнамасының шартында бұдан былай ол жердің сатылып, мұраланып не сыйға беріле алмайтынын баса атап көрсетеді. Мұсылман заңгерлерінің сендіруінше, содан бері Омардың Хайбардағы бақтарының түсімі жарлы мұсылмандарға, Омардың туыстарына, әскерлерге, меймандар мен саяхатшыларға жұмсалды [Шлыков 2011].

Мазмұны уақыптың заңды тұрақталған сипатына негіз болған келесі сахих хадисті Мүслим ибн ал-Хаджжад Найсабуридің (821-875) «ал-Джами ас-сахих» деп аталатын жинағынан табуға болады: «Адам баласы дүниеден өткен соң амал дәптері жабылады. Бірақ үш ісінің сауабы үзілмейді. Олар: үзілмейтін садақа, пайдалы білім, артынан дұға ететін салихалы ұрпақ». Ислам дәстүрі осыған сай игілікке ие Пайғамбар (с.ғ.у.) сахабаларының бәрі уақып тағайындағанын алға тартады [Gil M. 1998].

Уақыптардың заңи-хұқықтық рәсімделуі шамамен 755 ж. (яғни, мұсылман жыл санауының I және II ғғ. арасында) деп көрсетіледі [Hennigan 2004].

Ислам хұқықтанушыларының әу баста экономикалық маңызды роль атқармаған институтты заңдастыруды ұйғарғанының бірнеше себебі бар. Әлеуметтік тұрғыда әркелкі қоғамдарда қоластындағы бағыныштыларының саны, сонымен бірге міндеттерінің ауқымы күрт артқан орталық билік әр адамның мұқтаждығын қанағаттандыра алмайтын еді. Ірі мұсылман мемлекеттерінің пайда болуы мен дамуымен қатар уақыптар санының артқандығы – тарихи дерек. Мысалы, Каирде XII ғ. бастап уақыптар сан жағынан да, сапа жағынан да өсті [Goitein 1999]. Алайда, бұндай қоғамдық игілік бөлінісі әділ әрі тиімді жүзеге асуына кепілдік жоқ еді. Осыдан келіп жылжымайтын мүлікті шектен тыс салықтан және тәркілеуден сақтау мәселесі өзекті бола түскен. Мұсылман елдерінде жеке меншікті орталық биліктің пайдасына тәркілеу жайттары көп болған. Тіпті, заңдастырылған тәркілеу, жою, қысқартудан сақтау механизмі іспетті уақыптар да тәркіленетін. Мысалы, Мысыр мамлюк мемлекетінде XIV-XV ғғ. билік неше мәрте бай уақыптарды мәжбүрлеп тәркілеуге тырысты. Осман империясында XV-XVI ғасырларда уақыптарды қоғамдық ғимараттар құрылысына, әскери қажеттіктерге, т.б. тартып алу жағдайлары орын алған [Yediildiz 1982].

Бұған бір дәлел, атақты Бейбарыс Сұлтан мен Имам Нәуаи арасында болған Шам жеріндегі уақыптық жерлерді мемлекетке тартып алып қою жөніндегі мәселені айтса болады. Белгілі болғандай, уақыптық жерлер имамның пәтуасы мен табандығылығы арқасында иелеріне қайтарылады [Имам Мұхаммед Әбузахра 2009]. Сонымен қатар, бір билеушіні алмастырған келесі билік иесі оларға бұрынғы мәртебесін қайтарып беруі де жиі кездескен [Inalcir 1955].

Осы жайттар уақып меншігінің белгілі бір дәрежеде қорғалғандығын айғақтайды. Сол себепті, заң мен дәстүрге қайшы болса да, мемлекеттен алынған үлестердің де уақыпқа айналдырылғаны жиі болған [Crecelius 1986]. Мысалы, Осман империясында ХҮ-ХҮІІ ғғ. орталық билік уақып меншігінің бір бөлігін тәркілеуге ниеттенгенде, олардың осы «заңсыздығын» көлденең тартқан [Akgunduz 1996]. Бірақ, заңдық-хұқықтық тұрғыдан негіздей тұрып та, уақып меншігін мемлекетке қаратып алу оңай болмаған.

Салық түсімінің бір бөлшегінен айрылғанына көндіккен билік уақыпқа заңды мәртебе беру үшін ол, яғни, уақып, қоғамға пайдалы болуы тиіс деп санаған. Және де, бұл ретте, ол уақыптардың тиімді қызмет етуіне мүдделі болған, өйткені, олар белгілі бір дәрежеде қоластындағыларға қамқор билік бейнесін қалыптастыруға септескен.

Уақыптар мемлекеттің салық қорына нұқсан келтіргендіктен, әлеуметтік-қоғамдық, діни-қайырымдылық қызметі мардымсыз отбасылық және жартылай отбасылық уақыптардың саны артуы билікті қатты алаңдатқан. Ислам әлемінде билеуші дегдар таптың меншіктің отбасылық уақыптарға айналдырылуын қуаттамағаны таңғаларлық емес. Сөйте тұра, олардың өздері жеке бастың қамына келгенде, бұндай уақыптардың заңдылығы сақталуына мүдделі болған. Өйткені, қызметтік емес, жеке меншіктерінің бүгін бар, ертең жоқ баянсыздығы оларды сақтаудың жолын іздеуге мәжбүрлеген. Басқа ұтымды амалдың жоқтығынан, бәрінен де қисындысы – мемлекеттің уақып меншігін құрметтеуге, оған қол сұқпауға міндеттілігін қолдау болған. Нәтижесінде отбасылық уақыптар заңды деп танылған, ал, мемлекет қызметіндегі шенеуніктер өз қызметтестерінің қызметтен тиген үлестерін әуелі меншік иелігіне, содан кейін отбасылық уақыптарға айналдырғанына, көбіне-көп, көз жұма қараған.

Шынында да, бүгінде жиналған құжаттық материалдардан уақып құрылтайшыларының, көбіне-көп, қоғамның билеуші табынан болғанын көруге болады. Олардың әрқайсысында әжептәуір дәулет болған, демек, оларды тәркілеуден қорғау қажеттігі де туындаған. Осылайша, отбасылық уақыпқа айналдыра отырып, олар өздері мен өрен-жарандарын әр түрлі қиын-қыстау жағдайлардан сақтап, қамтамасыз етуге тырысқан. Бұл тұрғыда, бұндай қам жасамағандар қызметі мен мәртебесінен айрылғанда мүлкінің тәркіленуіне, соның салдарынан отбасының жұтауына тосқауыл бола алмаған жағдайлар жиі болған [Zilfi M.C. 1988]. Сол сияқты, Шарифатта бекітіленген күрделі мұралау рәсімін айналып өтуге мүмкіндік беретіндігі де уақып құруға ынталандыратын тағы бір үлкен себеп болған [Powers 1999].

Әрине, уақыптардың таралу қарқыны қай жерде, қандай заманда қандай ішкі саяси жағдайлар орнағандығына қарай әр түрлі болған. Бірақ, бұл жерде бір нәрсенің басы ашық – субъект ретіндегі уақыптың хұқықтық жөн-жосығы, мән-маңызы, бағыт-бағдары, қатысушы тараптар, қызмет ету, өзін-өзі реттеу механизмі тұрғысындағы әу баста негізге алынған, ресми бекітілген ішкі заңы объект ретіндегі уақыпқа деген қатынасты, оған қатысты ықтимал іс-әрекеттерді айқындаған, ықпал етуші факторларды реттейтін, олардан қорғайтын сыртқы заңына да айналып, уақып толыққанды, тиімді, ұтымды

жүйе ретінде қалыптасқан. Осылайша, уақып тұжырымдамасының өзі, оның өзегіндегі қайырымдылық қағидасы уақыптың заңнамалық негізіне басты тиянақ болғанына көз жеткізуге болады.

Библиография

- Akgunduz, A. 1996. 'Islam Hukukunda ve Osmanli Tatbikatinda Vakif Muessesesi'. Istanbul, s. 59.
- Gil, M. 1998. 'The Earliest Wagf Foundations'. JNES, Vol, 57, pp. 125-140.
- Goitein, S. 1999. 'A Mediterranean Society: An Abridgment in One Volume'. Rev. & ed. by Jacob Lassner. Berkeley, p. 133.
- Deguilhem, R. 1914. 'Wagf in the Ottoman Empire to 1914', EI₂, Vol. 11, pp. 87-92.
- 'Cjmparison with the Trust'. 1999. VJTL, Vol. 32, pp. 1206-1224.
- Crecelius, D. 1986. 'Incidences of Wagf Cases in Three Cairo Courts: 1640-1802'. JESHO, Vol. 29, p. 187.
- Heffening, W. 1987. 'Wagf'. EI. Vol. 3.
- Hennigan, P. 2004. 'The Birth of a Legal Discourse'. Leiden.
- Inalcir, H. 1955. 'Mehemmed II'. EI₂, Vol. 6, pp. 978-981.
- Имам Мұхаммед Әбузахра. 2009. «Мухазарату фил уақф», «Дарул фикрул араби», Кайр, 400 бет.
- Koprulu, F. 1938. 'Vakif Muessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamulu'. VD, Sayı II, s. 22.
- Kozlowski, G. 1995. 'Imperial Authority, Benefactions and Endowments (Awqaf) in Mughal India'. JESHO, Vol. 38, Issue 3 (1995), pp. 355-370.
- Michon, J.-L. 1980. 'Institutions'. The Islamic City. Paris, p. 28.
- Мұхаммед Фараж әл-Сәнхури. 2002. «Әл-уақфу әл-ислами байнал уақиғ уал муртажа», «Шариғат және заң 3 –ші ислами конференция материалдары», Триполи, Ливан, 25-26 бб.
- Powers, D. 1999. 'The Islamic Family Endowment (Waqf)'. VJTL, Vol. 32 (October 1999), pp. 1171-1172.
- Торнау, Н. 1866. 'Мусульманское право'. Сочинение барона Торнау. Вып. 1. О праве наследства по закону. СПб.
- Yediyildiz, B. 1985. 'Institution du Vaqf au XVIIIe siecle en Turquie – Etude socio-historique'. Ankara.
- Шлыков, П. 2011. 'Вакфы в Турции: трансформация традиционного института'. М., Издательский дом Марджани, с. 23.
- Шлыков, П. 2007. 'Институт вакфа и его роль в экономической и социально-политической жизни османского общества XVI в.'. Международный конгресс востоковедов: труды. Т. 1. М., сс. 429-445.

Transliteration

- Akgunduz, A. 1996. 'Islam Hukukunda ve Osmanli Tatbikatinda Vakif Muessesesi'. Istanbul, s. 59.
- Gil, M. 1998. 'The Earliest Wagf Foundations'. JNES, Vol, 57, pp. 125-140.
- Goitein, S. 1999. 'A Mediterranean Society: An Abridgment in One Volume'. Rev. & ed. by Jacob Lassner. Berkeley, p. 133.
- Deguilhem, R. 1914. 'Wagf in the Ottoman Empire to 1914'. EI₂, Vol. 11, pp. 87-92.
- 'Cjmparison with the Trust'. 1999. VJTL, Vol. 32, pp. 1206-1224.
- Crecelius, D. 1986. 'Incidences of Wagf Cases in Three Cairo Courts: 1640-1802'. JESHO, Vol. 29, p. 187.
- Heffening, W. 1987. 'Wagf'. EI. Vol. 3.
- Hennigan, P. 2004. 'The Birth of a Legal Discourse'. Leiden.
- Inalcir, H. 1955. 'Mehemmed II'. EI₂, Vol. 6, pp. 978-981.
- Muhammad Faraj al-Sanhuri. 2002. "Al-auqafu al-islamiya bainal uaqi' ual murtaja", "Sharigat zhane zan 3-shi islami onferenciya materialdari", Tripoli, Livan, 25-26 bb.

- Muhammed Abuzahra. 2009. "Muhazaratu fil waqf", "Darul fikrul arabi", Kair, 20 p.
- Michon, J.-L. 1980. 'Religious Institutions'. The Islamic City. Paris, p. 28.
- Kozlowski, G. 1995. 'Imperial Authority, Benefactions and Endowments (Awqaf) in Mughal India'. JESHO, Vol. 38, Issue 3 (1995), pp. 355-370.
- Koprulu, F. 1938. 'Vakif Muessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamulu'. VD, Sayi II, s. 22.
- Tornau, N. 1866. 'Musulmanskoje pravo' [Muslim law]. Sochineniya barona Tornau. Vip. 1. O prave nasledstva po zakonu. SPb.
- Yediyildiz, B. 1985. 'Institution du Waqf au XVIII e siecle en Turquie – Etude socio-historique'. Ankara.
- Zilfi, M. 1988. 'The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)'. Minneapolis, pp. 205-206.
- Powers, D. 1999. 'The Islamic Family Endowment (Waqf)'. VJTL, Vol. 32 (October 1999), pp. 1171-1172.
- Shlikov, P. 2007. 'Institut vakfa i ego rol v ekonomicheskoi i socialno-politicheskoi zhizni osmanskogo obshestva XVI v.' [The Waqf Institute and its Role in the Economic and Socio-Political Life of Ottoman Society of the 17th Century]. Mezhdunarodnii congress vostokovedov: trudi. T. 1. M., ss. 429-445.
- Shlikov, P. 2011. 'Vakfi v Turcii: transformaciya tradicionnogo institute' [Waqfs in Turkey: Transformation of a Traditional Institute]. M., Izdatelskii dom Mardjani, s. 23.

Резюме

Кабдолда К. Адильбаева Ш.А. Акимханов А.Б. Законодательная основа института вакфа в Исламском шариате

В данной статье рассматривается законодательная основа важного социально-экономического института вакфа как безусловный гарант его эффективной деятельности. С этой целью обосновывается необходимость и актуальность научного анализа зафиксированного многовекового опыта функционирования единой вакуфной системы в законодательном аспекте. Автор высказывает мысль о том, что концепция вакфа, изначально опирающаяся на законы Шариата, должна стать предпосылкой для стабилизации законодательной основы вакфа. В статье приводятся примеры нарушения незыблемого принципа вакфа, подрыв в той или иной степени его правового статуса под влиянием различных общественно-политических ситуаций, внешних и внутренних факторов. Обосновывается тезис о том, что вакуфы использовались в различных целях в зависимости от характера эпохи и в результате возникла тенденция прибавить вакфы в одни руки и подчинить централизованной власти.

Ключевые слова: система вакфов, законодательная основа, правовой аспект проблемы, конфискация вакуфного имущества, непрекращающаяся милостыня, религиозно-благотворительное мероприятие, мутавалли.

Summary

Kabdolda K., Adilbayeva Sh.A., Akimkhanov A.B. The Legislative Framework of the Waqf Institute in Islamic Sharia

This article discusses the legislative basis of important social-economic institution of the Waqf as an unconditional guarantee of its effective activity. For this purpose, the necessity and relevance of the scientific analysis of the recorded centuries-old waqf system functioning experience in legislative aspect are substantiated. The author suggests that the waqf concept initially based on Sharia law, should be a prerequisite for stabilizing the waqf legislative basis. The article gives examples of violation of the waqf's unshakable principle, undermining to some extent its legal status under the influence of various socio-political situations, external and internal factors. It justifies the thesis that waqfs were used for various purposes depending on the nature of the epoch and that, as a result, the tendency appeared to concentrate the waqfs in the same hand and subordinate them to centralized authority.

Keywords: waqf system, legal aspect of the problem, confiscation of waqfs property, incessant charity, religious and charitable event, mutavalli.

*Айна Қабылова, Рахымжан Рашимбаев (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Алмасбек Шағырбай, Қалдыбеков Нұрбол (Алматы, Қазақстан)*

ЖАСТАРДЫҢ САУАТТЫ ДІНИ БІЛІМ АЛУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ КӨЗІ РЕТІНДЕ ТҮРКІ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ТАНЫМЫН ЗАМАНАУИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРМЕН САБАҚТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада жастардың діни білім алу бағытындағы дүниетанымдық деректерді талқылау мен инклюзивті оқыту, білім берудің ұлттық негізгі оқу бағдарламасына қайшы келмейтін қауіпсіз кеңістікті құрудың қажетті факторлары ұсынылады. Діни көзқарастар топтамасы шамадан тыс асыра бағалау тенденциясынан бейтарап күйде зайырлы этика контекстінде қарастырылады. Қалыптасқан догмалар, ғұрыптар мен дәстүрлердің көздері, қасиетті кітаптар, ғылыми еңбектер немесе сенім мәселелері заманауи құндылықтармен сабақтастырылып, әр тұлғаның жеке дүниетанымы әлемді құратын ұсақ объектив ретінде талданып, әртүрлі ұйымдастырылған дүниетанымдардың көптеген «ингредиенттерін» сараптаймыз.

Түйін сөздер: ислам, этика, мотивация, түркі ойшылдары, гуманизм, эпистемология, дін философиясы.

Кіріспе

Қоғамдағы салауатты атмосфераны нығайту үшін, ислам дінінің шынайы мәні мен мазмұнын түсіндіру арқылы жастардың сауатты білім деңгейін көтеруге ерекше мән берілу керек. Бұл кейбіреулер ойлағандай уақытша науқан емес, мемлекеттік саясаттың өзгермейтін үнемі назарда ұстайтын басымды бағыты болуы шарт. Кез-келген қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі адамдардың сеніміне қол жеткізу, олардың үміттері мен тілектерін түсіну болып табылады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап елімізде ар-ождан бостандығын қамтамасыз етуге басымдық беріліп отырылды. Қасиетті дініміздің тазалығын сақтау, ұлттық құндылықтарды жандандыру, ата-бабаларымыздың естелігі мен мұраларын сақтау, оны бүгінгі заман сұраныстарымен сабақтастыру қызметі үнемі жалғасын табуда. Рухани мұралардың бесігі саналатын еліміздің тарихы мен мәдениетінің нәтижелерін заманауи көзқараспен байланыстыра отырып, ой қорыту арқылы әлемдік қауымдастыққа насихаттау барысында білім мен тәжірибені біріктіруіміз керек. Қазіргі әлемдегі қарапайым әмбебап сауаттылықты дамытуда жастарымыз дағдыларды игеруге дайын болуы төтенше қажет. Әлемдік мәдениеттегі түркілік өркениеттің тарихи тамырлары мен ерекшеліктерін салыстыру – гуманитарлық білім саласында, әсіресе дінтанулық ғылым бағытында кешенді зерттеулер жүргізу қажеттілік. Себебі түркі ойшылдары бұл әлемді ғылыми немесе тарихи әдістен гөрі, көркем әдіспен игеруді әліптеді. Бейнелеуді қолдану әрбір адамның рухани байлықтарды игеруі мен қабылдауын, оның мінез-құлқының

ішкі-сыртқы сырын ұғынуға мүмкіндік береді. Мәдениетті тануға осындай көзқарас ғұламаларды осы мәдениет өкілдерін біріктіріп тұрған жалпы адами рухани байлықтардың (нақтырақ айтқанда) – мұрат, дін, этика, өнер және философияның мәнін саралауға алып келді. Мейірім, ақиқат, сұлулық, ғылым және адам ұғымдарын бірлікте қарастыра отырып, ғұламалар күрделі тұжырымдаманы ислам әлеміне дарытты.

Әдіснама

Ұсынылып отырылған мақаланы зерттеу барысында салыстырмалы талдау, аксиологиялық талдау, нақтылық пен даму принциптерін жүйелі тұрғыда қарастыру сияқты ғылыми әдістер қолданылады. Еңбектің әдіснамалық негізіне дінтанушылардың ғылыми еңбектері мен негізгі дерек көзі болып түркі ойшылдарының еңбектері кеңінен пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Түркі ойшылдарының еңбектерінің негізгі мәнін анықтау, жүйесін талдау, теориялық қорытындылар шығару арқылы – қазіргі жастарды ұлттық көзқарастарды игеру мен дарытуға тәрбиелеу үшін негізгі педагогикалық қолдау тәсілі болар еді. Құнды тарихи мұраларымызды қолдануымызға байланысты болашақ ұрпақтың дәстүршілдік санасының қалыптасуы бекітіліп, қазақи болмыстың сіңірілуі қат-қабат тасымалданып, қазіргі заманға сай адами құндылықтарды талдау сатысында алаңдамайтын сенімді, тарихи ақыл сабақтастығына елендеп ой таныта алатын ұрпақ шығар еді. Оғыз нама, Күлтегін мен Тоныкөк, Кодекс Куманикус, Құтты Білік, Диуани лұғат жинақтары – даналық жолын түсінудегі түркі философиясының құпиясын тану моделі. XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұн мен Махмұд Қашқаридің діни-философиялық тезистері түркілік танымның эталоны деп бағаланады. Адамзат қоғамының тарихына көз жүгіртсек, адамдар жеке және әлеуметтік жағынан дінге мұқтаж болды. Дінге деген сенім адамның болмысы мен табиғатында бар қасиет. Осы тұрғыда Қожа Ахмет Йасауи туындысын түрік тілінде жазып, ислам дінін халыққа жақындатты. Алайда бұл жұмыстарды қазіргі жастардың түркі және ислам әлемін байланыстыратын Әбу Наср әл-Фарабидің ілімін меңгермей тұрып, айналып өтіп сырттан түсінулері қиын. Әл-Фараби мемлекеттік дін ретіндегі ислам маңызын мойындайды. Ойшыл «Алғы Мәнді (күдайды) теңдесі жоқ жақсы қасиеттермен марапаттаудан шаршамайды. Кемелділікке сұлулық пен асқан әсемдік тән, Алғы мән – абсолютті сұлу, ең асқан әсем, Алғы Мән сезінетін рахаттану біз мәнін танып-біле алмайтын рахаттану болып табылады» [Әл-Фараби 2015, 147 б.] дейді. Жүсіп Баласағұн болса ислам дінін ашық түрде нақтылап көрсетпесе де «жаралғанға түгел тұнық жаратқан, қос дүниені анық қолға қаратқан» [Баласағұн 1998, 51 б.] дегенінен ішкі көңіл-күйі мен жан-дүниесінен діни сенімді аңғарасыз. Ойшыл жаратылыстың белгілі бір тәртіппен жүйеленген құрылымға ие екендігін, себептер мен заттардың арасындағы байланысты, жаратылыстың кейбір бөліктерінің басқалармен

үйлесімділікте болатынын түсіндіреді. Оны белгілі бір мағынада кеңістік пен уақыттың әртүрлі деңгейлері жөнінде салыстырмалықты құра білген ойшыл дейміз. Ал, Махмұд Қашқари түркілер әлемін ең жоғары тандаулы халық ретінде суреттей отырып, ислам құндылықтарына да ерекше баға береді. Ол үшін ислам мен тәңіршілдіктің арасында ешқандай қайшылық жоқ, Тәңірі құдайын арабша Алла баламасымен белгілейді. Диуани лұғат ат-түрк – мұсылман өркениеті мен түркі мәдениетінің уақыт пен кеңістіктегі қиылысы туралы өте бай ақпарат көзі. Ортағасырлық ислам өркениетіндегі діни авторитаризмнің күшеюіне байланысты түркі ойшылдары білімнің мағынасы мен құндылығын іздеуде гуманистік, рационалды және ғылыми дискурстарды қолдана отырып, философиялық діндарлықты дәріптеді. Бүгінгі жастар сол заманғы халықтық дүниетанымның інжу-маржанын осы еңбек арқылы білуіне болады және қазіргі кезеңдегі Кіндік Азиядағы мәдениеттің рухани бастаулары өте бай болғанын аңғара алады. Қосымша айтар болсақ, қазіргі жастар Йасауидің «хикметтерін» – теология мен суфизм саласындағы еңбек ретінде ғана емес, сонымен қатар әлемдік әдебиеттің үлгілі туындысы ретінде қабылдаған дұрыс. Сопылық – аймақтық исламның дамуының жаңа кезеңінің басталуына түрткі болды [Байдаров 2006, 91 б.]. Ол Құдайды интуитивті тану туралы білімді анықтады. Орта Азия суфизмінің тарихында «Кутуб-ул ақтаб (Жердің ең жоғарғы полюсі)» [Korçulu 1941, 240 б.] деп танылды.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында студенттер «өмірдің мәні», «бақыт», «руханилық», «кемелдену» ұғымдарын академиялық тұрғыда кеңірек қарастырмайды. Ғалымдардың айтуынша діндар адамдар физикалық және психологиялық тұрғыда басқаларға қарағанда сергек, дені сау келеді екен. Себебі діннің салауатты мінез-құлықты насихаттаудағы тиімділігі зор және зиянды әрекеттерді шектейді. Стресске қарсы тұру кезінде дін өзін-өзі бағалау арқылы физиологиялық жүйеге әсер ететін нейроэндокринді психонейроиммунологиядағы өзгерістердің болмауын қамтамасыз етеді. Адамның этикалық және моральды дамуын қамтамасыз ету үшін діни білім қажет. Осы негізде түркілік діни философиялық қағидаттарды терең білу құндылықтық сананы көтеруге көмек болады. Ислам әлемінде түркілік этикалық кодекс өзінің шығу тегін сақтай отырып, үйлесімді түрде сол замандағы философиялық басқа ортадан тасымалданған ағындармен тоғысты. Ислам философиясының ірі теоретигі әл-Фараби диалогтық ілімнің сипатын ұсына отырып, тысқары жүйе арасында төзімділік пен ұтымдылық нүктесін нақтылайтын негіздемелерді дайындап, сезімталдық пен мораль арқылы ақыл санатының аксиологиялық аспектілерін ашты. «Әл-Фарабидің ақылын мәңгілікке билеген грек даналығы оның жүрегінде Алладан келген даналық ретінде Құранға да орын қалдырды. Шығу тегі түрік, білімі арабтық, жүрек қалауы бойынша философ әл-Фараби түрік-арабтық ойлау мен грек даналығының барлық жетістіктерін өзінің философиялық жүйесіне біріктірді» [Сейтахметова 2006, 166 б.]. Екінші ұстаз ілімімен үндес Махмұд Қашқари этикалық, моральды-психологиялық ерекше идеялары негізінде адамның ашкөздік, қорқақтық, сатқындық, әдепсіздік

т. б. жағымсыз қасиеттерін айыптай отырып, батылдық, ізгілік, ізеттілік т. б. жағымды қасиеттерді насихаттайды. Адамзатты өз халқын сүюге, қиындыққа төзімді болуға, үлкендерді құрметтеу мен сыпайылыққа шақырады. Ғұламаның: «Парасатпен жалықпастан үйренсең зор білімді, Көрсетесің дандайсымай сынақта асыл сырынды; Азық берсең мүсәпір алғыстаған, Ренжітсең ондайды қарғыс саған» деген бәйіттерінің тәрбиелік мәні бар деген пікірдеміз. Ойшыл сөздігін оқыған бала ежелгі түркі фольклорының жарқын мысалдарымен танысады. Ал, діндарлық дүниетаным мен қоршаған әлемді эстетикалық игерудің теңдігін Ахмет Йасауиден байқаймыз. Қожа Ахмет Йасауи Диуани хикметте дін арқылы сүйіспеншілік пен ақиқатқа жететін кемел адам туралы идеяны және оны қалыптастыру үшін қандай сынақтардан өту керектігін алға тартты. Сопылықтың мәні – бұл Құдайға деген сүйіспеншілік, ол қазіргі әлемге тәуелді емес. Жүректе Құдайға орын беру арқылы нәпсі бұғауланады. Сопылық ілімнің құпиялы да сергек танымының мәні де осында жатыр. «Дүние менікі дегендер – малға иманын сатқандар, Құзғын құстай нәжіске белшесінен батқандар. Молда, мүпти атанып – арамнан мал тапқан бар, Ақты қара қылғандар тамұқта ертең жанады» [Қожа Ахмет Йасауи 1998, 116 б.] деген жолдар бес уақыт намаз бен дұға жасау арқылы Құдайды еске алу жүйесін жалпыға бірдей болмаса да қажеттілік ететіндер үшін қалыптастыру артық емес дегенге меңзеп тұр. Ал, Жүсіп Баласағұнды «өмірдің мәні неде?», «адам үшін ең маңызды нәрсе не?» деген сұрақтар мазалаған. Ойшыл бұл сұрақтардың жауабын Айтолды (Дәулет) мен Күнтуды (Әділет), Өгдүлміш (Ақыл) пен Оғдұрмыш (Қанағат) сияқты кейіпкерлердің өзара сұхбаты арқылы түсіндіруге тырысады. Ақыл-ой ең басты құндылық деген пікірді дәлелдеу үшін «адамдардың өміріндегі ақылдың рөлі қандай», «оны қалай жетілдіруге болады» дегенге білім алу арқылы құрмет пен даңққа жету жолын ұсынады. Жүсіп Баласағұн өзінің туындыларында Алла мен адамның бірегейлігіне терең мән береді. Оның ойынша өзінің сұраныстары мен қажеттіліктеріне орай адамды Құдай жаратқан. Егер кейбір сопы ойшылдардың ойынша бұл өмірдегі тыныс-тіршілікке жіберген уақытың зая кеткен уақыт деп түсіндірілсе, Жүсіп адам әлемнен аластамай, жер бетіндегі туыстарынан алшақтамай Аллаға қызмет ету керек және қайырымдылықпен шұғылдансын деген ой білдіреді. Қайырымдылық бақытқа жету үшін керек. Зұлымдық бақытқа жетуге кедергі жасайды, «Жаманаттың маңайын да баспасын. Өзің таза, түзу жолмен жүрсеңіз, Бақытыңның бағы сонда білсеңіз!» [Баласағұн 1998, 155 б.] деген өсиет айтады.

Ахзаб сүресінде (33:21) Аллаһ тағала жіберген пайғамбарының мінсіз жүріс-тұрысы мен моральды келбетін ерекше атап өтеді. Үлгі ретінде көрсетіп, адамдарға оның мінез-құлқы мен ғажайып істеріне еліктеуді ұсынады. «Расында сендер үшін, Алладан ақырет күнінен үміттенгендер мен Алланы еске алып тұратындар үшін Расулуллада әлбетте тамаша өнегелер бар» [Құран Кәрім, 421 б.] дейді. Осыны білетін Екінші ұстаз танымында моральды философия – философия мораліне айналады, қоғамның іргелі негізі – мораль яғни адамгершілік, ар-ождан. «Әл-Фарабидің адамның діни-

этикалық тұғырнамасына да біржақты қарамағандығын атап өту қажет. Ол діннің қоғамдағы адамгершілік, моральдық заң екендігін мойындайды», алайда оны тұлғаның өз таңдауына береді. Отырарлық ойшыл Қайырымды қала тұрғындарына моральды катеорияларды запы қылып, зорлықпен міндеттемейді, керісінше оларға түсінікті болу үшін адамгершілік қағидаттары қол жетімді болатындай мораль онтологиясын құруға әрекет жасады. Ұлы империялардың күйреуі моральдың құлдырауымен байланысты екенін еске салады. «Көзсіз батырлық ерлікке ұқсас, ысырапшылдық жомарттыққа ұқсас, әзілқойлық кішпейілдікке ұқсас, көлгірсу адамдағы адалдыққа ұқсас. Осы шеткерліктердің ішінде жаратылысымыз бойынша өзіміздің бейімдірек тұратынымыз бар болғандықтан біз бұлардан сақтануымыз керек. Қатерлі істің тұсында батылдығымыз жетпей қалушылық, жаратылысымызда өзіміз бейім тұратын сарандық бұған мысал. Біз қандай әрекет, қандай іс істесек те, содан рахат табу, соның рахатын көру біздің мақсатымыз болып табылады деп ұйғарамыз. Сондықтан да, біз өзіміздің барлық әрекетімізбен соған жетуге тырысамыз. Адам осы рахаттардан бас тартуға немесе белгілі бір мөлшерде соларды азайтуға қабілетті болса, мұның өзі оны мадақтайтын мінез-құлықтарға бір табан жақындатады» [Hasan Sahin 2005, 16 б.]. Бұл туралы баласағұндық ойшыл «қылығы адал, тіліне сай көңілі, мінезі – бай, тілі майда болғай-ды» дейді. Белгілі бір әрекеттің артынан әрқашанда тек қана рахат немесе тек қана азап келіп туады. Мысалы, дененді күйдіріп алғанның артынан ауру азабы келеді. Тұрақсыздық пен кісі өлтірудің артынан тек азапты ғана күтуге болады. Артынша жан азабына соқтыратын абзал істер белгілі бір уақыттан кейін рахатқа жеткізбей қоймайды. Және керісінше артынша рахатқа бөлейтін жаман істер белгілі бір уақыттан кейін қайткенде де азапқа апарып соқтыруға тиісті... Білім мен әрекет тән болған түрі – ақырына дейін жеткізіліп аяқтаушы әрекет. Егер бұл нәрселерді білудің қасында әрекет болмаса онда ол білімде негіз жоқ, мақсат жоқ. «Ақиқатты білу және шынайы білім – бұл сөзсіз тамаша нәрсе. Тек тамаша көркемдікке жетуді мақсат ететін өнер – философия деп немесе абсолюттік мағынада айтқанда даналық деп аталады» [Hasan Sahin 2005, 21б.]. Азаматтық философия екі түрге бөлінеді. Оның біреуі арқылы жақсы әрекеттерді тудыратын және осы әрекеттердің себептерін анықтау қабілетін тудыратын жақсы әрекеттер мен мінез-құлықтарды танимыз. Осының арқасында тамаша нәрселер өзіміздің қасиетімізге айналады. Бұл түр мен санат –этикалық өнер деп аталады. Атап айтқанда, біз философияның арқасында бақытқа жетеміз, ал оны біз жақсы ақыл-парасат арқылы меңгереміз. Махмұд Қашқаридің ойынша қандайда болсын тұлғаның сәулетті сұлулығы мен сәні өз болмысын мейлінше көрікті етуінде және өзінің жетілуін ақырғы сатыға дейін жеткізуінде. Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болғандықтан ол адами бақыт дегеннің не екенін білуі қажет. Ойшыл танымында бақыттың белгісі – білім. «Парасатпен жалықпастан үйренсең зор білімді, Көрсетесің дандайсымай сынақта асыл сырынды. Білімдінің қасына бар күнде, балам, ерінбей:

Төмен тұрып үйрен толық тәкаппар боп көрінбей. Білім деген мәуелі ағаш өз жемісін береді» деп ойшыл білімді игеруде ынта мен жасампаздық керек екенін алға тартады. Танымды кеңейту Қожа Ахмет Йасауи ілімі мен сопылық дүниетанымды меңгеру арқылы да белгілі болады. Сопылық ұстанымы адамды жетілдіру туралы идеяларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өмірдің тосқауылдары мен ғажайып қызығарлық толқуларына қарамастан, жүрек тепе-теңдікті сақтауы керек. Құдайдың сынағын мойымай жөнетіндер рухани сезімге жету үшін дағды мен пайымды жетілдіреді, ішкі мазасыздықты ұмытып, шошыну мен қапалануды жеңген кезде – Алла пендесін мадақтауға ризашылығын білдіреді. Ахмет Йасауидің даналығы Мұхаммед пайғамбардың моральдық және рухани қасиеттерімен рухтандырылған, жанашырлық, жомарттық, табандылық және шыншылдық танымдарымен жасақталады. Шындыққа деген сүйіспеншілік әлемнен ауытқуға шақыратын идеяларда көрініс тапты. Адамның жаны мен сана-келбеті әртүрлі иллюзиялардан босатылуы керек және адамдар адамгершілік мінез-құлқындағы қателіктер жасай алатынның барлығынан бас тартуы қажеттілік, өмірде болып жатқан нәрселер – Алладан келеді деген талап бар, ал адам шыдамдылықпен өмір сүруі керек. Құдайдың сүйіспеншілігімен өмір сүретіндер де Құдайдан күшті ақпарат алады. Құдайды сүйетін адам Құдаймен жасырын қарым-қатынаста болады. Бұл жағдайды қарапайым адамдар түсінбейді. Құдайдың иммундық жүйесі – ғибадат. Адамзат құтқаруға дұға ету арқылы, жоғары санаға қолы жетеді. Құдайдың энергиясын табу, заманауи тілмен түсіндіретін болсақ «Құдай антеннасын табу» арқылы жастар онымен байланысқа шыға алады. Жастар пиғылындағы «антенна үнемі қуат көзіне қосылып тұраса» ол үзілмейтін яғни соплық ілімдегі «силсил» (рухани сабақтастықтың үздіксіздік сызығы) мәселесіне жақындаймыз.

«Адамзат саяси және экономикалық тұрғыдан қуатты, өз әлемін био, экологиялық және технократтық апатқа алып келеді, оның болашағын қалай бағдарлаймыз. Техно-өнертапқыштық адамдардың өміріне ғана емес, олардың бейсаналық ақыл-ойына да әсер етті. Бүгінгі адамзат өзінің дүниесінің мәнін ұмытып кетті, жас ұрпақ Құдайдың аурасын сезінбейді. Өмір сүру философиясы арқылы өмір сүретіндер – өлместіктің дүниесін жеңе алмайды, сондықтан дерексіз әлемде Жаратушыны түсіне алмайды. Олар о дүние әлемін қабылдамайды, төрт күндік әлемнен құтқарылуды іздейді және шексіз бақыт жолын көксейді».

Түркі ойшылдары өз заманында «қоғамдағы қайта құрылым сұраныстарын алдыға жылжитты». Олардың идеялары бүгінгі Қазақстандағы әлеуметтік-саяси ахуалдан туындайтын мәселелермен үндес. Бұны айтып отырған себебіміз жылдар бойы «коммунизм жұмағына» жетеміз деп жүріп өз халқымыздың шынайы «жұмаққа» жетелей алатын аса құнды бағалы мұраларын жоғалтып алдық. Бұдан былайғы уақыттағы әр адамның рухани өрлеуі – осы құндылықтарды қайтадан «тірілту», «жаңғырту» ісімен жапсарлас болуы лазым. Рухани дәстүр адамды қайта түлетеді. Оның түп тамырын мораль мен адамның ғасырлар бойғы

бақытқа ұмтылу кодексінен іздеген дұрыс. Мораль адамның іс-әрекетіне сүйене отырып, ақиқат ұғым бар аймақтарда тез игеріледі. Ол біртіндеп жүйеленіп дағдыланып, өз орнын табады. Тоқ етеріне келгенде моральды ұстанғандардың барлығы құлықтылық пен өнегелік екі өмірде де нағыз бақыттың кілті деген пікірді ұсынады.

Қорытынды

Түркі ойшылдарының ілімі әмбебап құндылықтарды бағалайтын әмбебап жоғары мектеп, оларда шексіз қуат көзі бар. Рухтың әлемі азайып, болашақтың негізі қалануда. Мұның басты себебі – жаңа ғасыр шетелдік миссиялардың ықпалымен ғасырлар бойы қордаланған ұлттық өмір сүру келбетімізге нұқсан келтіруде. Жаңа ғасыр адамзат бас тарта алмайтын философиялық санаға сүйенді. Оңтайлы құралдың механизмі деп аталатын басқа күштер өздерінің басқару жүйесіндегі абайсыздықты ілгерілетіп жіберді, нәтижесі белгілі. Даму кезеңінде ойлау механизмін қалыптастыру керек, руханилықты жойып, саяси-экономикалық геноцид синдромын адамзаттың үстінен жүргізсе, онда болашақ ұрпақтың санасы қалай толық болмақ. Жас ұрпақтың болашағына – наркобизнес, адам саудасы, химиялық-лазерлік қарулар, экологиялық бұзылу, табиғи апаттар, ұлттық қақтығыстар, саяси зорлық, ортадан тітіркену, күрделі аурулар, классикалық жыныстық қатынастың өзгеруі, некесіз туған нәресте, мутацияның пайда болуы басқа да толып жатқан кеселдер ұсынылады. Адамдар бүгін қымсынбай ерікті өмір сүруді жұқтырды, таяу болашақта ол күшейе түседі. Адамның өзін-өзі тануы қалай игеріледі деген сауалнамаға атам заманда белгіленген Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари туындыларындағы кемел адам топтамасы мен Йасауи хикметтеріндегі нақты теориялық білім жүйесі «хәл ілімін» қолдануға болады. Өзін-өзі тану үшін – нәпсімен күресуді дағдыландыру, ғибадат ету арқылы құдіретті күштерді жандандыру қажет, жүрек көзін аша отырып, өзін-өзі бағалау сезімін ояту мен мейірімділік әлеміне және оның зайырлы істеріне кірігу өте-мөте төтеншелік іс.

Библиография

- Әл-Фараби, 2005. ‘Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері’. Әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы. Т. 4. Алматы, Жазушы, 154-206 бб.
- Koprulu, F. 1941. ‘Ahmed Jesevi’. Islam ansiklopedisi. 1 Cilt. Istanbul, p. 246.
- Байдаров, Е. 2006. ‘Толерантность как историческая традиция в жизни народов Центральной Азии (общественно-философский аспект)’. *Жаңа Дәуір Новая эпоха. Международный журнал общественных исследований*. Туркестан, №4, сс. 83-92.
- Жүсіп Баласағұн, 1998. ‘Құтты білік’. Алматы, 616 б.
- Қожа Ахмет Йасауи, 1998. ‘Хикмет жинақ’. Алматы, Жалын, 656 б.
- ‘Құран Кәрім. Қазақ тілінде сөзбе-сөз мағынасы’ 1998. Ауд. Мұхаммед Шыңғыс қажы, Ермек Мұхаммедқали. Алматы, 624 б.
- ‘Махмұт Қашқари-тұңғыш түркі филологы’ [Электронды ресурс] <https://allrefrs.ru/1-33221.html> (қаралған күні 20.09.2019).
- Сейтахметова, Н. 2006. ‘Әбу Насыр әл-Фараби адам болмыстылығының тәсілі ретіндегі философия мен дін туралы’. *Фарабитану*, Т. 16. Астана, 163-180 бб.

Hasan Sahin T. 2005. 'Erciyes universitesi Sosyal Bilimler enstitusu' Farabinin mutluluk anlayisi, Kaiseri, 320 б.

Transliteration

Ál-Farabı, 2005. 'Memlekettik qarratkerdiñ naqyl sózderi' [Proverbs of a Statesman]. Ál-Farabı men Ibn Sina filosofıuıasy, T. 4. Almaty, Jazýshy, 154-206 bb.

Koprulu, F. 1941. 'Ahmed Jesevi' [Ahmed Jesevi]. Islam ansiklopedisi. 1 Cilt. Istanbul, p. 246.

Baidarov, E. 2006. 'Tolerantnost kak istoricheskaia traditsiia v jizni narodov Tsentralnoi Azii (obestvenno-filosofskii aspekt)' [Tolerance as a Historical Tradition in the Life of the Peoples of Central Asia (Socio-Philosophical Aspect)]. *Jaña Dáýir Novaia epoha. Mejdýnarodnyi jýrnal obestvennyh issledovanu*. Týrkestan, №4, ss. 83-92.

Júsip Balasağun, 1998. 'Qutty bilik' [Wormshaft]. Almaty, 616 b.

Qoja Ahmet Iasaýı, 1998. 'Hikmet jinaq' [Goods Collection]. Almaty, Jalyn, 656 b.

'Quran Kárim. Qazaq tilinde sózbe-sóz mağynasy' [Quran Meaning in the Kazakh Language] 1998. Áyd. Muhammed Shyńgys qajy, Ermek Muhammedqalı. Almaty, 624 b.

'Mahmut Qashqarı-tuńgýsh túrki filology' [Mahmut Kashgari is the First Turkic Philologist] [Elektrondy resýrs] <https://allrefrs.ru/1-33221.html> (qaralğan kúni 20.09.2019).

Seitahmetova, N. 2006. 'Ábý Nasyr ál-Farabı adam bolmystylyğynyñ tásili retindegi filosofıa men din týraly' [Abu Nasr al-Farabi is About Philosophy and Religion as a Way of Human Existence]. *Farabitaný*, T. 16. Astana, 163-180 bb.

Hasan Sahin T. 2005. 'Erciyes universitesi Sosyal Bilimler enstitusu' [Erciyes University Institute of Social Sciences]. Farabinin mutluluk anlayisi, Kaiseri, 320 b.

Резюме

Кабылова А.С., Рашимбетов Р.Т., Шағырбай А.Д., Калдыбеков Н.С. Для мотивации к получению грамотного религиозного образования в качестве источника использовать познания тюркских мыслителей и связать с современными ценностями

В статье представлены многие факторы обсуждения мировоззренческих данных молодежи в направлении религиозного обучения и инклюзивного обучения, а также создания безопасного пространства, которое не противоречит основной национальной программе образования. Коллекция религиозных взглядов рассматриваются в контексте светской этики нейтрально от тенденций переоценки. Сочетая источники сформированных догм, обычаев и традиций, священные книги, научные труды или вопросы веры с современными ценностями мы анализируем множество «ингредиентов» различных организованных мировоззрений, рассматривая индивидуальное мировоззрение каждого человека как небольшой объект, который создает мир.

Ключевые слова: Ислам, этика, мотивация, Тюркские мыслители, гуманизм эпистемология, философия, религии.

Summary

Kabylova A.S., Rashimbetov R.T., Shagyrbay A.D., Kaldybekov N.S. To Motivate People to Get a Competent Religious Education, use the Knowledge of Turkic Thinkers as a Source and Link it with Modern Values

The article presents many factors in the discussion of young people's attitudes towards religious education and inclusive learning, the creation of a safe space wich does not conflict with the basic national educational program. The collection of religious views seen in the context of secular ethics neutrally from re-evaluation trends. Combined sources of dogmas, customs, and traditions, sacred books, scientific books or belief issues with modern values we analyze many «components» of different organized worldviews, looking at the worldview of each person as a small object wich creates the whole world.

Keywords: Islam, Ethics, Motivation, Turkic Thinkers, Humanism, Epistemology, Philosophy of Religion.

Лаура Тоқтарбекова, Еңлік Қасабекова (Алматы, Қазақстан)

ИСЛАМ ЖӘНЕ БАТЫС ЕУРОПА: ИНТЕГРАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Еуропа елдерінің көпшілігі, әсіресе мұсылман халқының үлесі көп мемлекеттерде иммигранттардың интеграциясына байланысты пікірталастар бұрыннан бар. Алайда, соңғы кездері мұсылмандардың интеграция мәселесі бойынша пікірталастарда әлеуметтік маргинализация мен кемсітушілік, ассимиляция мен интеграция сияқты дәстүрлі мәселелермен бірге ішкі және сыртқы қауіпсіздік мәселелері жиі қолданылуда.

Бұл мақалада мұсылмандардың Батыс Еуропаға қоныс аудару үрдісі, ислам дәстүрінің сипаты мен интеграциялануының ерекшеліктері зерделеніп, мұсылмандардың батыстық әлеуметтік-мәдени, саяси қоғамдағы интеграциялану мәселелері мен шешімдері қарастырылады.

Түйін сөздер: Батыс Еуропа, дін, ислам, дәстүр, мұсылман, интеграция, мәдениет.

Кіріспе

Еуропа мен исламның қазіргі заманғы жан-жақты және қарама-қайшылықты байланыстарының құбылысын, олардың қатынастарының тарихи ерекшелігін ескермей, түсіну қиын. Сондықтан өткен тарихқа, мәдени және саяси байланыстардың түп негізіне жүгіну керек. Жалпы исламның батыстық қоғамға енуін төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең, 652 жылы араб халифатының әскерлері Апеннин түбегіне аяқ басып (Италия, Ватикан, Сан-Марино мемлекеттері), Сицилияны жаулап алуынан басталады. Сицилияны толықтай жаулап алу үрдісі X ғасырда басталып, 965 жылға дейін ұласып, Сицилия әмірлігін құруымен аяқталады.

Екінші кезеңде, VIII ғасырда ғасырдың алғашқы шенінде араб-бербер әскерлері Пиреней түбегінің (Испания, Португалия) жартысынан көбін басқарып, осы өңірді эл-Андалус деп жариялап, 1492 жылға дейін әмірлік еткен болатын. Осы кезеңде Испанияның оңтүстігіндегі Кордова колледждері ғылым, медицина мен әдебиеттің, сонымен қатар ислам зерттеулерінің орталығына айналды. Бір қызығы, сол кезеңнің өзінде ислам мұсылман билігі плюралистік бағытты ұстанған екен. Жаулап алушы мұсылмандар білім үйренгісі келген христиандарға медреселерде сабақ алып, білімдерін шыңдауына жәрдем ететін еді. Сөйтіп, Ислам елдеріне ғылым үйрену мақсатымен келген христиандар да Ислам мәдениетінің дәстүрлері мен ғылымдарын жалғастырушылар қатарына қосылды. Сол кезеңдерде ресми тіл ретінде араб тілі қолданылды. Тіпті дипломдарының бір бөлімі арабша толтырылды. Қысқаша айтар болсақ, X ғ. Сицилия мен Нормандияның басқару жүйесінде Ислами дәстүр ойып тұрып орын алған. Алайда 1482 жылдан басталып 10 жылға созылған мұсылман билігі мен христиан билігі арасындағы Гранада шайқасы 1492 жылы 2 қаңтарда христиандардың жеңіске жетіп, реконкиста аяқталды. Шайқас бітісімен католик шіркеулері кітапханаларды өртеп, мешіттер мен синагогаларды қиратып,

мұсылман, яһуди дінін ұстанушыларды қудалап, болмаса христиан дініне күштеп кіргізсе, қарсыласқандарды өлтіріп отырды. Осылайша Периней түбегінде христиан билігі инквизиция жүргізді.

Үшінші кезеңге, Балқан түбегі (Болгария, Босния, Герцеговина), яғни Оңтүстік Еуропаға XIV ғасырдан бастап иелік еткен Осман империясын жатқызамыз. Ислам «...XIV ғасырдың басында Еуропаның оңтүстік-шығыс бөлігінде Осман билігі тұсында енген. Екі жолы да ол қылыштың күшімен еніп, жарты мыңжылдықтан аса билік етті. ...Осман әскерлері жеңіліске ұшырағаннан кейін миллиондаған мұсылмандар Шығыс Еуропада қалып қойды» [Байтенова 2015, 101 б.]. Осман империясы басқарған аймақтарда мұсылмандар, яһудилер мен христиандар тату-тәтті өмір сүрген. Сондықтан болар Оңтүстік Еуропадағы түркі империясының билігі ұзақ уақытқа созылды. Осман империясы Австрияға кофехана, Францияға круассанды (осман жалауындағы жарты ай белгісі) сыйлаған деген аңыз әңгімелер бар. Сондай-ақ, атақты неміс жазушысы, ақын Гете араб тілінде еркін сөйлеп, өзінің «Батыс-шығыс диваны» атты лирикалық өлеңдер жинағын ислам діні туралы, шығыс туралы толғаныстарымен толтырған.

Соңғы *төртінші кезең* XIV ғасырда Алтын орда мемлекеті құзырында болған Шығыс Еуропа. Алайда христиандық ұлтшылдар жүздеген мешіттерді жойып, Афинадан Будапештке дейін миллиондаған мұсылмандары Еуропадан шығарды.

Әдістеме

Мақалада авторлар мұсылмандардың Еуропаның мәдени-әлеуметтік қоғамында интеграциялану мәселелерін зерттеу үшін тарихи және онтологиялық, герменевтикалық, мәдени-тарихи, салыстырмалы және әлеуметтанулық талдау әдістерін қолданады.

Негізгі бөлім

Тарихи деректерге сүйенсек, ислам діні Еуропа үшін таңсық емес. «Бір кездері Еуропа елдері Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған жұмысшы қолдарының жетіспеу мәселелерін негізінен, соғысқа қатыспаған елдерден және өз отарларынан мигранттарды тарту арқылы шешуге тырысты. Осылайша, Ұлыбритания Үндістан мен Пәкістаннан келген иммигранттарға пана болса; Францияда алжирліктер мен мароккалықтардың өкілдігі айтарлықтай өсті; Германия Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде одақтастық қарым-қатынастар мен екінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін бейтарап-тілектестік қарым-қатынастар байланыстырған Түркиядан келген мигранттармен толықты» [Понамарева 2013, с. 3]. Германия бастапқы кезден-ақ түрік мигранттарын уақытшы жұмысшы ретінде қабылдап, оларға азаматтық беру жоспарында болмаған. Өйткені Германияда туған неміс ұлты ғана осы елдің азаматы атана алады. Ал неміс ұлтынан бөлек ұлттар «басқа, бөтен» деген ұғымға ие.

Жалпы кез-келген көші-қон саясатын жүргізетін мемлекет, өзіне лайықты модельді (үлгіні) таңдау арқылы жүзеге асырады. Әдетте көші-қон саясатының үш модельге бөліп зерттеу қарастырылған. Батыс Еуропада осы үш модель бойынша көші-қон саясатын жүргізіледі.

Бірінші, *гастарбайтерлік айналым (ротация) модельге* сәйкес Германияға жұмысшы визасымен келген шетелдік жұмысшылар мерзімі біткенде отанына кетіп және олардың орындары жаңа мигранттармен алмастырылады деген болжам жасалынған. Алайда, 1970 ж. бұл концепция өзін-өзі ақтамайтыны белгілі болып, нәтижесінде мигранттарды отанына қайтару үшін көптеген бағдарламалар ұйымдастырылды, сонымен қатар көші-қон заңдылықтарына да қатаңдықтар енгізілді. Бірақ бұл модель үкіметтің күткен нәтижесіне сәйкес келмеді: мигранттардың басым көпшілігі қайтпай, жаңа отандарында қалып, кейінірек олардың саны отбасымен қайта қосылуы бағдарламасы мен саяси босқындарға байланысты көбейіп отырды.

Екіншісі, *саяси интеграция моделі* – мигранттардың қабылдаушы қоғамға бейімделуін көздейді. Мигрант қабылдаушы елдің саяси шарттарын қабылдаса ғана, сол елдің азаматы бола алады. Франция мигранттарға қатысты ассимиляциялық саясатты жүргізген елдің нақты көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, Францияда «Jus soli», «жер құқығы» заңы іске асырылады, яғни осы жерде туған кез-келген сәби, сол елдің азаматы болып саналады. «Jus soli (лат. Jus soli, юс соли, тура мағынасы «жер құқығы») – заң термині, «этникалық немесе нәсілдік ерекшеліктеріне» қарамастан, Jus soli қолданылатын мемлекеттерде, осы ел аумағында туған тұлғалардың мемлекеттің азаматтығын алу құқығын білдіреді. Jus soli елдердегі тарихи елеулі араласу процестерінің (метисация) тараған болатын, белгілі бір аймақта (мысалы, Францияда мекендеген роман-кельт-неміс халықтарында) және қоныс аударушы елдерде (Құрама штаттар, Канада, және т.б.), бұл Конституциямен бекітіледі» [Электронды ресурс].

Үшінші, *көпмәдениетті (мультимәдениетті) модель* – мәдени айырмашылықтарды сақтауға және дамытуға бағытталған. Әрбір этникалық немесе мәдени топ ретінде құқықтардың мультикультурализмі мақұлданады, яғни бұл қауымдарға оқу-ағартушылық қызмет жүргізуге және өз білім беру бағдарламаларына иелік етуіне, діни маңызы бар нысандарды ашуға және т.б. мүмкіндік беріледі. Бұл идея ең алдымен Ұлыбританияда қолданылған.

Мигранттардың интеграциялануында мемлекеттің мәдени саясаты аса маңызды рөл атқарады. Мигранттарды қабылдаған елдердің көпшілігі мәдени айырмашылықтарды саяси үйлестіру бойынша шаралар жүйесін әзірлеген. Кез-келген мигрант немесе турист өзіне таныс емес мәдени ортаға келгенде «мәдени шок» сезімін басынан өткеретіні анық. «Мәдени шок (ағылш. culture shock, нем. kulturshock) – көбінесе шетелге қоныс аудару немесе сапарда болумен байланысты өзге мәдени ортаға түсуден, бейтаныс өмір сүру салтымен ұшырасудан пайда болатын адамның эмоционалдық йә болмаса физикалық жайсыздығы» [Электронды ресурс].

Алғаш рет «мәдени шоктың» даму алгоритмі 1954-шы жылдары К. Обергегей-тегжей сипаттап берген, ол адамдар мәдени шоктың белгілі бір сатысынан өтіп, біртіндеп бейімделудің қажетті деңгейіне шығады деп санаған. Одан әрі көптеген ғалымдар мәдени шок кезеңдерін анықтау және сипаттау мәселесімен айналысқан болатын, бірақ бейімделу сатыларының ең әйгілі тізімі американдық зерттеуші Питер Адлерге тиесілі, ол 1975 жылы «бейімделу қисығы» деп аталатын U-тәрізді қисықты жасап шығарып, бейімделудің бес сатысы (кезеңі) атап көрсетеді [Adler 1975, p. 3].

Бірінші кезең (саты) «*бал айы*» деп аталады: әдетте шетелге шыққан мигранттарға бастапқыда барлығы ұнайды, олардың кеудесі ынта-жігері мен үмітіне толы болып, алға қойған мақсаттарына, мысалы, шетелде білім алу немесе жұмыс істеу сияқты мақсаттарға жеттік деп ойлайды. Өйткені қабылдаушы мемлекет оларды құшақ жайып күтіп алады. Олар алғашында көптеген көмектер мен жеңілдіктерге ие болады. Бірақ та бұл кезең тез өтіп кетеді.

Екінші кезеңді «*ымыраласу*» немесе «*көңілі қалу*» деп атаймыз. Бейтаныс қоршаған орта мен мәдениет мигрантқа теріс әсер ете бастайды. Тілдік бөгеттер мен жергілікті тұрғындармен қарым-қатынаста түсініспеушілік негізінде пайда болған психологиялық факторлар. Нәтижесі, жалғыздық сезімі, көңіл қалып түңілу, тіпті депрессияға алып баруы мүмкін. Сондықтан, осы кезеңде мигранттар негізінен тек отандастарымен араласып, шындықтан қашуға тырысады.

Үшінші *сыни* немене *реинтеграция* кезеңі. Бұл кезеңде мәдени шок шарықтау шегіне жетеді. Бұл кезеңде адамдар соматикалық және психикалық ауруларға шалдығуы мүмкін. Мигранттардың жартысы отандарына оралады. Бірақ көпшілігі мәдени айырмашылықтар мен ерекшеліктерді жеңуге күш салып, тіл үйреніп, жергілікті мәдениетпен танысып, жергілікті тұрғындар арасынан дос тауып, олардың тарапынан қолдау тауып жатады.

Төртінші кезеңді – *бейтараптық* кезең деп атаймыз. Адамда оптимистік көңіл-күй пайда болады, өз-өзіне сенімді және жана қоғамдағы және мәдениеттегі өз орнын қанағаттандырады.

Соңғы, бесінші «*жайлылық*» кезеңі. Бұл кезеңде мигранттар жаңа мәдениетке толықтай бейімделуге қол жеткізіледі. Осы уақыттан бастап тұлға мен қоршаған орта бір толқынға түседі. Адам екі мәдениетте те өзін жайлы сезінеді. Осы факторлардың даму қарқындылығына байланысты бейімделу процесі бірнеше айдан 4-5 жылға дейін созылуы мүмкін [Питерова 2014, с. 2].

Қазіргі XXI ғасырда еуропалық Одақ мемлекеттерде мигранттардың үш буыны өмір сүріп жатыр. Жоғары айтылған интеграцияның үш моделі осы үшін буынға қалай әсер етуде, олар осы модельдер арқылы интеграцияға түсе алды ма деген сауалдарға жауап іздемес бұрын, біз осы айтылып отырған үш буын кімдер деген сауалға жауап қарастырайық.

Бірінші буынға соғыстан кейінгі жылдары, сондай-ақ Еуропа отарында болған мемлекеттер тәуелсіздік алғаннан кейін келген экономикалық ми-

гранттарды жатқызуға болады (орта есеппен олар қазір 60-70 жаста). Олар «мәдени шоктың» алғашқы белгілерін ойдағыдай жеңе білген, өйткені басқа елге көшуді олар материалдық, мәдени мәртебесін жақсартудың керемет тәсілі ретінде қабылдады. Сондықтан мигранттардың жергілікті тұрғындар ортасына бейімделіп, қоғаммен интеграцияланудың жақсы үлгісі болып табылады.

Еуропадағы мұсылмандардың *екінші буыны* алғашқы мигранттардың балаларынан құралған, олар бала кезінде келген немесе Еуропа елдерінде туып-өскен. Бүгін олар шамамен 30-40 жаста. Бір қызығы, егер бірінші буын өкілдері қабылдаушы тарапқа жұмыс жасап, жағдайларын түзетуге мүмкіндік бергені үшін ризашылық білдірсе, олардың балалары құрдастарымен, жергілікті халықпен салыстырғанда мүмкіндіктерінің шектеулі екендігін сезініп, көріп өсті. Яғни, олар U тәрізді бейімделу қисығы жаңа мәдениеттегі бейімделуі екінші кезеңінен бастаған тәрізді. Өйткені жастайынан қоғамның өзіне басқаша көзқарасын, жергілікті достарынан кейбір әлеуметтік тұстарынан айырмашылықтары мен ерекшеліктерін көріп, бойына жинап, өшпенділік сезімімен есейген ұрпақ.

Ал үшінші буын – бұл алғашқы мигранттардың немерелері, яғни Еуропада туып-өскен және толыққанды батыс еуропа азаматы саналатын ұрпақ. Олар еуропалық білім беру мекемелерінде білім алып, күн сайын еуропалық бұқаралық ақпарат құралдарын оқып, еуропалық қоғам аясында тәрбиеленгендіктен, әлбетте еуропалық зайырлы өркениеттің рухына толықтай бой алдыруы керек еді. Алайда, ғылыми зерттеулер, осы үшінші буын ұрпақтарының көпшілігі мұсылмандық діни сананың радикалды экстремизмге бейімділігі туралы тұжырымдар көрсетеді.

Сондай-ақ, Еуропадағы «мұсылмандар бірыңғай топ емес; олар діни, мәдени және этникалық тұрғыда ерекшеленеді және де ол әр елде әр түрлі болады. Ұлыбритания заңы дін мен сенім-нанымның алуан түрлілігін қорғалса, ал Францияда мемлекеттік мекемелерде, мектептерде діни рәміздерді бейнелеуге, көрсетуге, сонымен қатар, хиджаб, никаб киюге тыйым салынады.

Негізі ХХ ғасырда мұсылмандардың келуі Еуропаға тамаша өтті деуге болады. Өйткен олардың көпшілігі ислам әлемінің сауатсыз өңірлерінен үлкен өнеркәсіптік қалаларға жол кешкен. Олар көбісі үлкен отбасынан шыққан. Олардың балалары қабылдаушы елдермен бірге білім, жалақы және өмір сүру салтының алшақтығын жою үшін көп күш сарп етті» [Электронды ресурс].

Алайда соңғы жылдары Батыста мұсылмандар мұсылман емес қоғам арасында азшылық ретінде өмір сүру үшін діни оқуды дамытуға мәжбүр болды. Ол әлі де әзірлену сатысында. Жоғарыда айтып өткендей, мұсылман иммигранттардың бірінші ұрпағы Еуропаны алғаш қалай көрсе, дәл сол күйінде және қанша уақыт қалатындарын білмей, ұстамды түрде қабылдады. Олар өздерінің салт-дәстүрлері мен дәстүрлерін бірге ала келіп, рухани қажеттіліктерін жасырын, жариясыз орындады. Уақыт өте дін этника сипаттан гөрі, бірегейліктің маркері ретінде айқындалды. Мұсылмандардың екінші

буыны ата-анасының тыныш және көнгіш сенімін қабылдамай, өз тілдерінде сөйлейтін және хал-ахуалды түсінетін уағызшыларды ғаламтордан іздеп, соларды тындай бастады. Олар өздеріне уәкілеттік беретін дінді қалады. Кейбірі зорлық-зомбылықты таңдады. Жиһадшылар көбінесе екінші буын мұсылмандары немесе жаңадан дінге келушілер санатынан шыққан.

Мұсылман ұрпақтарының үшінші буыны батыс бірегейлігімен қатар исламда да өзін-өзі сенімді сезінеді. Олар үшін дін жеке бас таңдау мәселесі саналды. Сондықтан болар кейінгі жылдары батыстық мұсылман жастарының өзінің діни ерекшелігін көрсетуі, көптеген қарсылықтар тудыруда, классикалық ислам діні емес, деструктивті ислам бағытын ұстанғандар. Соның нәтижесі экстремисті топтарға көбінесе осы Еуропадан көптеген мұсылмандар, сонымен қатар ислам дінін қабылдаған немістер, француздар, британдықтар көптеп кездеседі.

«Ислам батыс-христиан қоғамында мұсылмандардың интеграциялануына септігін тигізе ала ма?» деген сұраққа ғалымдар әр түрлі жауап береді. Германиядағы Геттинген университетінің профессоры, тегі сириялық Бассам Тиби бірнеше жылдан бері «еуроисламды» насихаттап келеді. Еуроислам Ренессанс, ағарту және француз революциясы қағидаттарына негізделген. Бассам Тиби ойынша, сенім жаңа ортаға, әлемнің басқа әлемдеріне де бейімделуі тиіс, әрі мұсылмандар батыстық қоғамда интеграциялануы әбден мүмкін. Ол: «Африкалықтар африкалық ислам жасады, ал индонезиялық индонезиялық ислам жасады. Ислам иілгіш, сондықтан еуропалық та бола алады» [Tibi 2005, p. 227] деп ойлайды.

Белгілі еуропалық мұсылман философтары Тегі сириялық неміс профессор Б. Тибидің пайымдауынша, ««Еуроислам» концепциясы мұсылмандарға еуропалық қоғамның әлеуметтік-саяси және мәдени өміріне сәтті интеграциялануына көмектеседі» [Tibi 2005, p. 302]. Мысырдан шыққан танымал ислами дін маманы Тарик Рамаданның ойынша, «батыс мұсылмандарға өз діни міндеттерін орындауға кедергі жасамаған жағдайда, олар өздерін ислам дінін ұстаушы екендігін сөзімен мен ісімен көрсете алатын елдерде емін-еркін өмір сүре алады» [Ramadan 2004, p. 117]. Т. Рамаданның ойымен тағы бір еуроисламды насихаттаушы, Бристоль университетінің (Ұлыбритания) әлеуметтану және саясат бойынша британдық профессоры пәкістандық Т. Модуд та қолдайды. Оның пікірінше, «басқа да конфессия өкілдерінің, сонымен қатар, мұсылмандардың арасында өмір сүретін еліне қатысты патриоттық сезімді қалыптастыру қажет деп санайды. Алайда адамдарға бөтен бірегейлік-ті қабылдауға шақыру мүмкін емес, яғни мұсылман-иммигранттар азаматтық бірегейліктерін өздері жасауы керек, яғни француз, британдық болу дегеннің не екенін түсініп, қабылдауы керек» [Modood 2007, p. 53].

Белгілі француз шығыстанушы, исламтанушысы Оливье Руаның көзқарасынша, ислам еуропалық қоғамға ерекше қауіп төндірмейді. Ал

екі діннің қатар өмір сүруі тек мұсылмандар мен христиан дінін ұстанатын жергілікті тұрғындар арасындағы өзара келісім, өзара қарым-қатынастарға байланысты деп пайымдайды. О.Руа исламды реформалау аясында мұсылмандар еуропалық қоғаммен интеграциялана алады деп санайды. Оның пікірінше, «исламды әлеуметтік мәселелерді талдаудың құралы ретінде қолдануға, сонымен қатар, кішігірім аудандарда тұратын мұсылмандар мәселесін ислам призмасы арқылы қарастыруға болмайды немесе керісінше, ислам мәселесін мұсылман аудандарымен байланыстыруға болмайды. Республика азаматтардың этникалық шығу тегіне назар аудармауы керек» [Руа 2017, 13 с.].

Батыс Еуропада «Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясы» бойынша: «Ұлттық азшылықтардың этникалық, мәдени, тілдік және діни өзіндік ерекшелігі қорғалатынын және ұлттық азшылықтарға жататын тұлғалар сол өзіндік ерекшелікті ешбір кемсітушіліксіз және заң алдындағы толық теңдік жағдайда еркін білдіру, сақтау және дамыту құқығына ие екенін растаймыз» [Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясы 1990]. Бұл Хария елдегі барлық азшылықтарды жергілікті ұлттан бөліп-жармай, кез-келген адамға берілетін әлеуметтік және мемлекеттік құқықтарының тең екендігінің кепілі.

Қорытынды

Сонымен қорыта келе, жоғарыда аталған саяси, мәдени интеграция модельдері толықтай іске асып, батыстағы мұсылмандардың әлеуметтік саяси қоғаммен тығыз интеграцияланды деп айтуға болмайды. Өйткені Ұлыбританиядағы мультимәдениет пен Германиядағы гастарбайтерлік үлгі елдегі әртүрлі анклавтардың пайда болып, азшылықтың жергілікті биліктен оқшауланып, діни білімі мен діни дәстүрін өзінше дамуы терроризм мен экстремизмге алып келген. Ал Франциядағы саяси интеграция немесе ассимиляция үлгісі алғашқы кезеңдерде жақсы дамығанымен, кейінірек екінші/үшінші ұрпақтың өкіметке назарылық шеруінен кейін сынға ұшыраған болатын. Қазіргі таңда әрбір бастыстық мұсылмандар діни, мәдени, саяси және әлеуметтік тұрғыдан кемсітушілік сезінетін айтады. Олар өздерін қоғамда интеграциялану үшін исламды саясат емес дін ретінде, ал азаматтардың этникалық шығу тегіне назар аудармауға шақырады. Батыстағы интеграция мәселелерін исламмен байланыстырмау, олардың ерекшеліктерін жергілікті мәдениетті, дәстүрді толықтыратын артықшылық ретінде қарау, антитеррорлық бағдарламаларды интеграциямен шатастырмау, сондай-ақ радикалды көзқарас нәсілшілдіктен туындайтынын мойындау қажет.

Библиография

Adler, P. 1975. 'The transitional experience: An alternative view of culture shock'. *Journal of Humanistic Psychology*, NY, Vol 15(4), pp. 3-23.

Байтенова, Н. & Абдразакова, Н. 2015. 'Батыс Еуропа тарихындағы ислам мәселесі'. *ҚазҰУ Хабаршысы*. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №3(52), 101 б.

- ‘Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясы’. Париж, 19-21 қараша 1990. <https://www.osce.org/kk/mc/39522?download=true> [Электронды ресурс] (Қаралған күні 14.08.2019).
- Modood, T. 2007. ‘Multiculturalism: A civic idea’. Cambridge, p. 127.
- Питерова, А. 2014. ‘Культурный шок: особенности и пути преодоления’. *Электронный журнал «Наука. Общество. Государство»*, №4(8), сс. 1-13.
- Понамарева, А. 2013. ‘Мусульмане европы: прогрессирующий фактор страха’. *Ислам в современном мире*, № 3–4, 8 с.
- Ряу, О. 2017. ‘Глобализированный ислам: в поисках новой уммы’. *Islamology*, Том 7, №1, сс. 12-40.
- Ramadan, T. 2004. ‘Western Muslims and the Future of Islam’. Oxford, 274 p.
- Tibi, B. 2005. ‘Islam between Culture and Politics’. Palgrave Macmillan UK, 334 p.
- ‘The 30m Muslims living in Europe and America are gradually becoming integrated’ <https://www.economist.com/special-report/2019/02/14/the-30m-muslims-living-in-europe-and-america-are-gradually-becoming-integrated> [Электронды ресурс] (Қаралған күні 11.10.2019).
- [Электронды ресурс] https://kk.wikipedia.org/wiki/Jus_solı (Қаралған күні 23.09.2019).
- [Электронды ресурс] https://kk.wikipedia.org/wiki/Мәдени_шок (Қаралған күні 12.02.2020).

Transliteration

- Adler, P. 1975. ‘The transitional experience: An alternative view of culture shock’. *Journal of Humanistic Psychology*, NY, Vol 15(4), pp. 3-23.
- Baitenova, N.& Abdrazakova, N. 2015. ‘Batys Eýropa tarhyndaғы islam máselesi’ [Islam in the History of Western Europe]. *QazUÝ Habarshysy*. Filosofıa serııasy. Mәdenıetnaný serııasy. Saasattaný serııasy. №3(52), 101 b.
- ‘Jaña Eýropaға арналған Parij hartııasy’ [Charter of Paris for a New Europe]. Parij, 19-21 qarasha 1990. <https://www.osce.org/kk/mc/39522?download=true> [Elektronny resýrs] (Qaralğan kúni 14.08.2019).
- Modood, T. 2007. ‘Multiculturalism: A civic idea’. Cambridge, p. 127.
- Piterova, A. 2014. ‘Kýltýrnyı shok: osobennostı ı pýtı preodolenııa’ [Culture Shock: Features and Ways to Overcome it]. *Elektronnyı jýrnal «Naýka. Obestvo. Gosýdarstvo»*, №4(8), ss. 1-13.
- Ponamareva, A. 2013. ‘Mýsýlmane evropy: progressııyúı faktor straha’ [Europe’s Muslims: a Progressive Fear Factor]. *Islam v sovremennom mire*, № 3–4, 8 s.
- Rýa, O. 2017. ‘Globalızırovannıı islam: v poiskah novoi ýmmy’ [Globalized Islam: in Search of a New Ummah]. *Islamology*, Tom 7, №1, ss. 12-40.
- Ramadan, T. 2004. ‘Western Muslims and the Future of Islam’. Oxford, 274 p.
- Tibi, B. 2005. ‘Islam between Culture and Politics’. Palgrave Macmillan UK, 334 p.
- ‘The 30m Muslims living in Europe and America are gradually becoming integrated’ <https://www.economist.com/special-report/2019/02/14/the-30m-muslims-living-in-europe-and-america-are-gradually-becoming-integrated> [Elektronny resýrs] (Qaralğan kúni 11.10.2019).
- [Elektronny resýrs] https://kk.wikipedia.org/wiki/Jus_solı (Qaralğan kúni 23.09.2019).
- [Elektronny resýrs] https://kk.wikipedia.org/wiki/Mádenı_shok (Qaralğan kúni 12.02.2020).

Резюме

Токтарбекова Л.Н., Касабекова Е.К. Ислам и Западная Европа: проблемы интеграции

Большинство европейских стран, особенно с большой долей мусульманского населения, давно ведут дискуссии по поводу интеграции иммигрантов. Однако в настоящее

время прения по проблеме интеграции мусульман часто используются вопросы внутренней и внешней безопасности, наряду с традиционными вопросами, такими как социальная маргинализация и дискриминация, ассимиляция и интеграция.

В этой статье изучаются тенденции переселения мусульман в Западную Европу, особенности характера и интеграции исламских традиций, рассматриваются проблемы и решения интеграции мусульман в западное социально-культурное, политическое общество.

Ключевые слова: Западная Европа, религия, традиция, мусульман, интеграция, культура.

Summary

Toktarbekova L.N., Kassabekova E.K. Islam and Western Europe: Problems of Integration

Most European countries, especially those with a large Muslim population, have long been discussing the integration of immigrants. However, the current debate on the integration of Muslims often uses internal and external security issues, along with traditional issues such as social exclusion and discrimination, assimilation and integration.

This article examines the trends of migration of Muslims to Western Europe, the nature and integration of Islamic traditions, the problems and solutions of integration of Muslims in Western socio-cultural and political society.

Keywords: Western Europe, Religion, Tradition, Muslims, Integration, Culture.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР • НАШИ АВТОРЫ

Азербает Аслан Дыбысбекович – старший преподаватель Павлодарского государственного университета имени С.Торайгырова, PhD

Акимванов Асқар Болатбекұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доценті м.а., PhD

Амребаев Айдар Молдашевич – ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, кандидат философских наук

Әділбаева Шамшат Амангелдіқызы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доценті, қауымдастырылған профессор

Барлыбаева Гаухар Гинаятовна – ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук

Бижанов Ақан Құсайынұлы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры, саяси ғылымдарының докторы, профессор

Борбасова Қарлығаш Молдағалиқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы

Дусипова Айсана Сагиевна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты

Duisenbayeva Albina – Egyptian University of Islamic culture “Nur-Mubarak”, PhD

Елемесова Айжан – магистрант Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК

Yerzhanova Aidana Zheniskyzy – PhD student, Institute of Philosophy, Political Science and Religion Studies CS MES RK

Жаңабаева Динара Мұхтарқызы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, PhD

Калдаева Бану Станбековна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби

Кевин Кестер – ассоциированный профессор кафедры образования университета Кеймен, PhD (Южная Корея, г. Тэгу)

Козыбаева Айжан – магистрант Института философии, политологии и религиоведения МОН РК

Коянбаева Гульнара Ромсеитовна – ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, кандидат философских наук, доцент

Қабдолда Қуат – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің докторанты

Қабылова Айна Сағатбекқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, философия ғылымдарының докторы

Қалдыбек Нұрбол Сейлбекұлы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, PhD докторант

Қасабекова Ендік Құралғазықызы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының PhD докторанты

Mahmet Murathan – PhD student, Egyptian University of Islamic culture “Nur-Mubarak”

Мәден Асылбек – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Мустафина Жанар Дүйсембековна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты

Мұқатаева Салтанат Амантайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты

Мямешева Галия Хамзеевна – доцент Казахстанско-немецкого университета, кандидат философских наук

Нурышева Гүлжихан Жумабаевна – заведующая кафедрой философии Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор философских наук, профессор

Нұрадин Гүлхан Болатқызы – Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты

Нұрмұратов Серік Есентайұлы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты директорының орынбасары, философия ғылымдарының докторы, профессор

Өмірбекова Алия Өмірбековна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент

Pirnazarov Nurnazar Rashid Uli – PhD student, Karakalpak state university named after Berdakh (Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)

Рашимбаев Рахымжан Темірханұлы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты

Rysbekova Shamshiya – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Сағиқызы Аяжан – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бөлім жетекшісі, философия ғылымдарының докторы, профессор

Сапарғалиева Сайраш Жұмағажықызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты

Токтарбекова Лаура Ниязбекқызы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғалым хатшысы м.а.

Шағырбай Алмасбек Дүйсенбекұлы – ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, PhD

Шайкемелев Мұхтарбек Сейд-Алиевич – заведующий отделом политологии Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук.

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР БҒМ ҒК РМҚК
«Философия, саясаттану
және дінтану институты»

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
ул. Шевченко, 28
РГКП «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МОН РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное казенное предприятие «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 16.03.2020 ж. берілді. Басуға 26.03.2020 ж. қол қойылды.
Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 10,6.
Тапсырыс № 62.

Сдано в набор 16.03.2020 г. Подписано в печать 26.03.2020 г.
Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 10,6.
Заказ № 62.